

ΜΙΧΑΛΗΣ ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΕΘΝΗΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ ΚΑΙ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΣΚΕΨΗ

Διεθνές εμπόριο και εθνικό συμφέρον 17ος–20ος αιώνας

Διεθνής σύγκρουση και οικονομική σκέψη

Φωτογραφία εξωφύλλου: Χάρης Η. Μαθιόπουλος

Μακέτα εξωφύλλου - Οργάνωση παραγωγής: Μαρία Τσουμαχίδου

Διόρθωση: Αδαμάντιος Συρμαλόγλου

Ηλεκτρονική σελιδοποίηση: Βασιλική Μπεκυρά

© Μιχάλης Ψαλιδόπουλος και Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις Ε.Π.Ε.

Αθήνα 2006 (ανατύπωση)

Ομήρου 32 106 72 Αθήνα,

τηλ.: (210) 36 17 992 – 0944 68 66 68, fax & τηλ.: (210) 80 15 797

ISBN: 960-7800-09-5

Μ Ε Τ Α Μ Ε Σ Ο Ν Υ Κ Τ Ι Ε Σ Ε Κ Δ Ο Σ Ε Ι Σ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ.....	11
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	13
1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις	15
2. Σκοπός της εργασίας.....	18
3. Οριοθέτηση του αντικειμένου και διάρθρωση της μελέτης.....	25

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

1. Οι οικονομικές εξελίξεις.....	35
1.1. Γενικές παρατηρήσεις	35
1.2. Η περίοδος 1620-1789.....	39
1.3. Η περίοδος 1789-1848.....	41
1.4. Η περίοδος 1848-1914.....	43
1.5. Η περίοδος 1914-1989.....	45
2. Οι διεθνείς συγκρούσεις	49
2.1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις.....	49
2.2. Η περίοδος 1648-1713	51
2.3. Η περίοδος 1715-1815	54
2.4. Η περίοδος 1815-1914	56
2.5. Η περίοδος 1918-1941	59

2.6. Η περίοδος 1945-1989	60
2.7. Αντί συμπεράσματος: Διεθνείς συγκρούσεις και οικονομικοί ανταγωνισμοί	62

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

1. Διαμόρφωση και συγχρότηση του εθνικού κράτους: Μερκαντιλιστές συγγραφείς	69
1.1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις	69
1.2. «Εθνικός» μερκαντιλισμός	70
1.3. Μερκαντιλιστική «εθνική» πολιτική	78
2. Κλασικός Φιλελευθερισμός	82
2.1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις	82
2.1. Adam Smith	84
2.2. Thomas R. Malthus	93
2.3. David Ricardo	98
2.4. John Stuart Mill	101
3. Η άνοδος του προστατευτισμού	105
3.1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις	105
3.2. Alexander Hamilton	108
3.3. Friedrich List	114
4. Από την εποχή των κλασικών στον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο	121
4.1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις	121
4.2. Υπέρμαχοι του ελεύθερου εμπορίου	123
4.3. Εξορθολογισμός αμυντικών δαπανών	127
4.4. Από το ελεύθερο εμπόριο στο δίκαιο εμπόριο	133
4.5. Η Ιστορική σχολή και η οικονομική ιστορία: Από τον 19ο στον 20ο αιώνα	137
5. Μαρξιστικές απόψεις	150
5.1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις	150
5.2. Karl Marx – Friedrich Engels	152
5.3. Συγγραφείς της περιόδου 1895-1917	154

5.4. Επίλογος	162
6. Από τον πρώτο στον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο	164
6.1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις	164
6.2. Θεσμική ανάλυση των διεθνών συγκρούσεων: Thorstein Veblen	166
6.3. Οικονομική δημοσιογραφία, ερευνητική δραστηριότητα και ο Α΄ παγκόσμιος πόλεμος	170
6.4. Από την ευημερία στον πόλεμο: οι αναλύσεις των Pigou και Robbins	177
6.5. Διεθνείς θεσμοί και οικονομική επιστήμη: το έργο των οικονομολόγων της Κοινωνίας των Εθνών	185
6.6. Η πολιτική οικονομία του εθνικο-σοσιαλισμού	192
6.7. Ισορροπία της οικονομίας και χρηματοδότηση του πολέμου: J.M. Keynes	198
7. Τα οικονομικά της εθνικής άμυνας, το διεθνές εμπόριο και η ανάπτυξη: Μεταπολεμικές εξελίξεις	210
7.1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις	210
7.2. Τα «οικονομικά της εθνικής άμυνας» και η «πολιτική οικονομία της άμυνας»	214
7.3. Οικονομική ανάπτυξη και επιμένονσα φτώχεια: Επισκόπηση της τελευταίας 50ετίας	219

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Συμπερασματικές παρατηρήσεις	231
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	243

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Η συμβίωσή μου, τα τελευταία χρόνια, με μια ειδικό στις διεθνείς σχέσεις και στις μεθόδους επίλυσης συγκρούσεων, είχε ως αποτέλεσμα να διαβάζω βιβλία και άρθρα που έβρισκα στο γραφείο της, όταν αναζητούσα κάτι διαφορετικό από τα δικά μου εξειδικευμένα κείμενα.

Στην πορεία αυτή άρχισε να διαμορφώνεται στο μυαλό μου η ιδέα γι' αυτή τη μελέτη, μία ιστορία της οικονομικής σκέψης γραμμένη για ένα ευρύ κοινό ενδιαφερομένων: κοινωνικούς επιστήμονες γενικά, οικονομολόγους, κοινωνιολόγους, πολιτικούς επιστήμονες, αλλά και ειδικούς στις διεθνείς σχέσεις. Απώτερη φιλοδοξία μου ήταν να αναδείξω τη χρησιμότητα και σημασία της ιστορίας της οικονομικής σκέψης ως γνωστικού αντικειμένου, απαραίτητου στη σύγχρονη διδασκαλία και έρευνα στις κοινωνικές επιστήμες.

Το άρθρο της Ngairé Woods (1995) «Economic ideas and international relations: beyond rational neglect», *International Studies Quarterly*, vol. 39, no. 2: 161-180, αν και έδινε έμφαση σε εντελώς σύγχρονους προβληματισμούς ήταν κομβικό στην έναρξη συλλογής υλικού στην οποία βοήθησαν οι Θ. Κα-

στρίτης, Δ. Μαγγανάρη και Γ. Σπανός. Η συνεργασία μου με τον Φ. Πάικο στα πλαίσια μιας έρευνας του Ιδρύματος Σάκη Καραγιωργα μου έδωσε το πλεονέκτημα μερικών ουσιαστικών συζητήσεων σε θέματα που αναλύονται στο δεύτερο μέρος της μελέτης, ενώ με τον Β. Χωραφά ανταλλάξαμε απόψεις σχετικά με τη σχέση διανοήσης και στρατιωτικο-βιομηχανικού συμπλέγματος στο παρελθόν και στο παρόν. Η κεντρική ιδέα του παρόντος εγχειρήματος αποτέλεσε εισήγησή μου στο 4ο συνέδριο Ελλήνων Ιστορικών της Οικονομικής Σκέψης, που οργανώθηκε από το Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας των Επιστημών του Πανεπιστημίου Αθηνών τον Μάιο του 2002. Ευχαριστώ θερμά όσους συμμετείχαν στο συνέδριο αυτό για τις κριτικές παρατηρήσεις τους. Ευχαριστώ επίσης τους υπευθύνους της Gellman Library του George Washington University, της Staatsbibliothek του Βερολίνου και του London School of Economics για την ποικιλότροπη βοήθεια που μου πρόσφεραν σε πηγές και υλικό. Ευχαριστώ ιδιαίτερα τον Α. Συρμαλόγλου που διάβασε όλο το κείμενο και με βοήθησε να διορθώσω αρκετές ασάφειές του. Οι μεγαλύτερες όμως ευχαριστίες απευθύνονται στη γυναίκα μου Ειρήνη Χειλά για τις κριτικές της απόψεις και την ενθάρρυνση που κατά καιρούς μου ήταν απαραίτητη για να ολοκληρώσω τη δουλειά αυτή. Σε ένδειξη μερικής αναγνώρισης της συμβολής της τής αφιερώνω το βιβλίο αυτό.

Ι. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού το 1989 έκλεισε την εποχή της συγκυριαρχίας των δύο υπερδυνάμεων, Η.Π.Α. και Ε.Σ.Δ.Δ., στο παγκόσμιο σύστημα που κράτησε, ως ένα βαθμό, τον πόλεμο, τη διεθνή σύγκρουση και την πολιτική αστάθεια μακριά από την Ευρωπαϊκή Ήπειρο για 50 περίπου χρόνια. Στη νέα εποχή που ζούμε, την εποχή της κυριαρχίας της μοναδικής υπερδύναμης, γινόμαστε μάρτυρες μιας πρωτόγνωρης κατάστασης. Σε τακτικά χρονικά διαστήματα (1991, 1998, 2001), είτε με την έγκριση των Ηνωμένων Εθνών (Κουβέιτ, Αφγανιστάν), είτε χωρίς αυτήν (Γιουγκοσλαβία) η μοναδική πλέον υπερδύναμη, οι Η.Π.Α., εμπλέχτηκε με τους συμμάχους της, ή χωρίς αυτούς, σε μεγάλης έκτασης βομβαρδισμούς και επίδειξη στρατιωτικής ισχύος, με σκοπό να επιβάλει σε αυτά τα κράτη συγκεκριμένες πολιτικές επιλογές αρεστές στην ίδια. Η παγκόσμια ανησυχία ότι η πολιτική αυτή μπορεί να συνεχιστεί στο μέλλον είναι δεδομένη, μια και «κράτη-παρίες» έχουν σχηματίσει έναν υποτιθέμενο «άξονα του

κακού» και, όπως η υπερδύναμη εικάζει, ενδεχομένως να υποθάλφουν τρομοκρατικά, και άλλης φύσεως, κτυπήματα κατά της ίδιας και των συμμάχων της.

Και όλα αυτά συμβαίνουν σε μια περίοδο απελευθέρωσης των κινήσεων του κεφαλαίου διεθνώς, επιστροφής μεγάλου μέρους της υδρογείου από τον υπαρκτό σοσιαλισμό στον καπιταλισμό, σε μια εποχή διεθνοποίησης των χρηματικών και παραγωγικών σχέσεων, μια εποχή δημιουργίας ευρύτερων οικονομικών περιοχών και κυριαρχίας θεσμών όπως ο Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου, το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και η Παγκόσμια Τράπεζα.

Με δεδομένη τη διόγκωση ενός παγκόσμιου κινήματος κατά της «παγκοσμιοποίησης», όπως έχει πολιτογραφηθεί αυτή η διαδικασία, τίθεται το ερώτημα αν υπάρχει κάποια σχέση μεταξύ της προαγωγής της ελευθερίας των συναλλαγών διεθνώς και της ταυτόχρονης επικρότησης της πολεμικής συμπεριφοράς της υπερδύναμης που, όπως ισχυρίζεται η ίδια, εμφορείται και δρα υπό την καθοδήγηση οικουμενικών αρχών σχετικών με τα δικαιώματα του ανθρώπου, αρχών που πρωτοδιατυπώθηκαν στον ευρωπαϊκό χώρο την εποχή της μετάβασης από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό.

Με άλλα λόγια, το ερώτημα είναι αν η παγκοσμιοποίηση ως διαδικασία από τη μία, και η διεθνής σύγκρουση και χρήση στρατιωτικής δύναμης κατά διαφόρων στόχων από την άλλη, είναι δύο διαδικασίες ανεξάρτητες μεταξύ τους, που συγκυριακά συνέπεσαν την ίδια χρονικά εποχή, ή αν συνδέονται μεταξύ τους οπότε καλό θα ήταν να τις συνηθίσουμε ως μόνιμα φαινόμενα της εποχής που ζούμε. Το ερώτημα βέβαια είναι τεράστιο και μονολεκτική απάντηση σίγουρα δεν μπορεί να δοθεί.

Οι κοινωνικοί επιστήμονες ωστόσο είναι ορθολογικά όντα που έχουν κατακτήσει την κριτική σκέψη μέσα από τη διδασκαλία και την έρευνα. Είναι κατά τεκμήριο σε θέση να παραμερίζουν συναισθήματα και να προσεγγίζουν κριτικά, και αυτοκριτικά, ερωτήματα σαν το παραπάνω, προσπαθώντας να συμβάλλουν στην πληρέστερη διαφώτισή τους με την προσκόμιση και ανάλυση υλικού που συντελεί στην ουσιαστικότερη επιχειρηματολογία και συζήτηση.

Οι ιστορικοί της οικονομικής σκέψης διαθέτουν στη διαδικασία αυτή ένα συγκριτικό πλεονέκτημα. Η πολιτική οικονομία διαχωρίστηκε μόλις τα τέλη του 19ου αιώνα από τις άλλες κοινωνικές επιστήμες, και αυτό ισχύει μόνο για όσους οικονομολόγους ακολούθησαν το ερευνητικό πρόγραμμα της νεοκλασικής θεωρίας. Ζητήματα, για παράδειγμα, υψηλής πολιτικής, στόχων και πορείας του κράτους, διαμόρφωσης των διεθνών, πολιτικών και οικονομικών του σχέσεων, αποτελούσαν αναπόσπαστο κομμάτι των συγγραμμάτων και πραγματειών όλων των σπουδαίων οικονομολόγων από τον 17ο αιώνα και μετά. Αλλά και ετερόδοξοι, την εποχή εκείνη, μελετητές ασχολήθηκαν και αυτοί, όπως θα δούμε, με θέματα σχετικά με τις διεθνείς συγκρούσεις και κατέθεσαν απόψεις, θέσεις, αντιλήψεις, στοχασμούς που είναι εξαιρετικά επίκαιρο να ανακαλέσουμε στη μνήμη μας, ώστε να τους αξιολογήσουμε στις τρέχουσες συζητήσεις και αντιπαραθέσεις.

Η οικονομική σκέψη του 20ού αιώνα μπορεί, με μια πρώτη ματιά, να μην διαθέτει στην πλειοψηφία της αυτή την ευρύτητα πεδίου, δεν παύει όμως να είναι και αυτή εξαιρετικά πλούσια σε ιδέες και αναλύσεις περί πολέμου και συγκρούσεων, αφού στην πορεία του αιώνα αυτού έγινε δύο φορές η Ευρώπη θέατρο αιματηρών πολέμων με τεράστιο έμφυχο και

άφυχο κόστος. Οι απόψεις που εκφράζονται τα τελευταία 100 χρόνια μπορεί να είναι περισσότερο «τεχνικού» χαρακτήρα, δεν παύουν όμως να διαθέτουν κι αυτές εξαιρετικό ενδιαφέρον για την τρέχουσα πολιτικο-κοινωνική επικαιρότητα.

2. ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Η ιστορία της οικονομικής σκέψης ως κλάδος της οικονομικής επιστήμης ζει τα τελευταία 30 χρόνια μια ιδιόμορφη κατάσταση.¹ Από τη μία πλευρά καταξιώνεται ως ο θεματοφύλακας του κλάδου μέσα από τις αμέτρητες μονογραφίες και άρθρα που έχουν δημοσιευτεί σε επιστημονικά περιοδικά, ενώ παράλληλα η διεθνής συνεργασία και συζήτηση θάλλουν στα πλαίσια εθνικών και υπερεθνικών επιστημονικών εταιρειών. Από την άλλη, ο κλάδος θεωρείται στα μεγάλα κύρους πανεπιστημιακά ιδρύματα του Αγγλοσαξωνικού χώρου ως περιττός στις μεταπτυχιακές, και ίσως και στις προπτυχιακές, σπουδές. Μαθηματικές τεχνικές και οικονομικές διερευνήσεις γεμίζουν τα προγράμματα σπουδών και δεν αφήνουν περιθώρια στα πανεπιστήμια αυτά να μεταφέρουν στις γενιές που σπουδάζουν σήμερα προβληματισμούς και αντιπαραθέσεις μεταξύ οικονομολόγων, δίνοντας στους φοιτητές κλειδιά και ερμηνευτικές κατευθύνσεις σχετικά με το παρελθόν της επιστήμης που θα διακονήσουν. Προφανώς επειδή η αγορά εκτιμά περισσότερο τους τεχνικούς από τους γνώστες, τα εκτελεστικά όργανα από τους διαθέτοντες κρί-

¹ Βλ. τη συζήτηση που βρίσκεται σε εξέλιξη στην ιστοσελίδα της *History of Economics Society*, www.eh.net/HisEcSoc.

ση και σκέψη. Το αν θα ξανακατακτήσει η ιστορία της οικονομικής σκέψης την αίγλη που είχε στο παρελθόν, ή όχι, είναι και συνάρτηση της ικανότητάς της να κάνει αντιληπτή την αξία και τη σημασία της για την ανάλυση σύγχρονων πολιτικο-οικονομικών προβλημάτων.²

Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι η διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο οι οικονομολόγοι του παρελθόντος προσέγγισαν το θέμα των διεθνών συγκρούσεων και του πολέμου και να δώσει απαντήσεις σε ερωτήματα όπως: Πώς αναλύθηκαν στο παρελθόν και στο-διάβα του χρόνου θέματα όπως η εθνική άμυνα μιας χώρας, η θωράκισή της κατά ξένων επιβουλών, η προετοιμασία της για πόλεμο, η μετάβαση από τον πόλεμο σε κατάσταση ειρήνης; Τι υποστηρίχθηκε για τη φύση του διεθνούς συστήματος, τη χρηματοδότηση του πολέμου, την επίδραση του τελευταίου στην κοινωνική ζωή και στην εξέλιξη της κοινωνίας; Ποια είναι η φύση και οι επιδράσεις του διεθνούς εμπορίου στις σχέσεις μεταξύ εθνών; Κατά πόσο είναι η ελευθερία του εμπορίου ωφέλιμη για τους συναλλασσόμενους και κατά πόσο μπορεί να γίνει αιτία διεθνών συγκρούσεων; Είναι σε τελική ανάλυση ο πό-

² Καλό και θεμιτό είναι να λειτουργεί ο ιστορικός της οικονομικής σκέψης καμιά φορά ως υποθηκοφύλακας μιας παρακαταθήκης αντιλήψεων και δοξασιών, αλλά απείρως καλύτερο είναι να αναδεικνύει συνεχώς τη σημασία του κλάδου του σε επίκαιρες συζητήσεις περί ανεργίας, πληθωρισμού, κοινωνικής προστασίας κ.λπ. Πρβλ. και Μ. Ψαλιδόπουλος (1997) *Οικονομικές θεωρίες και κοινωνική πολιτική*. Αθήνα: Αίολος, για μια τέτοια προσπάθεια που αφορά τον χώρο της κοινωνικής πολιτικής. Βλ. και Μ. Blaug (2001) «No history of ideas please. We are economists», *Journal of Economic Perspectives*, 15: 145-164, ο οποίος επιχειρηματολογεί προς την κατεύθυνση της αναγνώρισης της σημασίας του κλάδου από τη σκοπιά της ορθολογικής ανασυγκρότησης της οικονομικής επιστήμης.

λεμος στη φύση του ανθρώπου ή προκαλείται, σύμφωνα με τους οικονομολόγους, από άλλα, τυχαία, γεγονότα;

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι στον χώρο της πολιτικής οικονομίας και σ' αυτόν της εφαρμοσμένης οικονομικής πολιτικής υπάρχει σήμερα μια παράδοξη κατάσταση: Παρότι το θέμα της εθνικής ασφάλειας υπήρξε ανέκαθεν η μέγιστη προτεραιότητα κάθε κράτους – έθνους και παρότι ζούμε σ' έναν κόσμο διεθνών συγκερούσεων, οι σύγχρονοι οικονομολόγοι, από πρώτη άποψη, φαίνεται να παραμέλησαν αυτόν τον τομέα έρευνας. Το γεγονός είναι αξιοσημείωτο αν συνυπολογίσει κανείς για παράδειγμα ότι τα οικονομικά της υγείας ή η πολιτική οικονομία της εκπαίδευσης αναγνωρίζονται σήμερα ως ξεχωριστά αντικείμενα της οικονομικής επιστήμης και συνιστούν νομιμοποιημένες εξειδικεύσεις για μεταπτυχιακές σπουδές.

Στόχος της μελέτης που επιχειρούμε είναι να συμβάλει στην προσέγγιση της σχέσης μεταξύ διεθνών συγκερούσεων και οικονομικής σκέψης από ιστορική – θεωρητική σκοπιά. Για τον σκοπό αυτό γίνεται μια καταγραφή των αντιλήψεων περί οργάνωσης της οικονομικής ζωής, περί εθνικής άμυνας και των όσων εξέθεσαν περί του ζητήματος της εθνικής ασφάλειας και του πολέμου, οικονομολόγοι από την εποχή του μερκαντισμού και μετά. Η ανάλυση της συνεισφοράς οικονομολόγων της μερκαντιστικής, κλασικής, νεοκλασικής, μαρξιστικής, ιστορικής και θεσμικής προσέγγισης, καθώς και η συμπερίληψη σύγχρονων θεματικών προσεγγίσεων, όπως τα οικονομικά της εθνικής άμυνας και οι θεωρίες της οικονομικής ανάπτυξης, φωτίζουν σημαντικές πλευρές της παρούσας θεματικής προωθώντας την κριτική σκέψη και την υφιστάμενη γνώση. Παράλληλα, απαντάται και το ερώ-

τημα γιατί ο προβληματισμός για θέματα διεθνών συγκερούσεων και εθνικής άμυνας είχε έως πρόσφατα παραμεληθεί ως αυτόνομος επιμέρους κλάδος της δημόσιας οικονομικής και της οικονομικής πολιτικής γενικότερα.

Παρά την αυξημένη δραστηριότητα στον χώρο της ιστορίας των οικονομικών ιδεών κατά την τελευταία 30ετία και παρά την έκδηλη σημασία της ανάγκης θεωρητικής θεμελίωσης των αντιλήψεων περί εθνικής σύγκρουσης, εθνικής άμυνας, ασφάλειας και πολέμου στην πολιτική οικονομία, δεν είχε υπάρξει μέχρι στιγμής κάποια προσπάθεια ελέγχου και κριτικής αποτίμησης των απόψεων, σκέψεων και ιδεών που εξέφρασαν εξέχοντες εκπρόσωποι της πολιτικής οικονομίας, στην προσπάθειά τους να προτείνουν συγκεκριμένα μέτρα οικονομικής πολιτικής, και όχι μόνο.³

³ Εξαιρέσεις αποτελούν τα βιβλία του E. Silberner (1939) *La guerre dans la pensée économique du XVIIe au XVIIIe siècle*. Paris: Sirey και του ίδιου (1946) *The problem of war in 19th century economic thought*. Princeton: Princeton University Press. Ο Silberner ως αρχειονόμος και υποθηκοφύλακας, με την έννοια που αναφέρουμε στην προηγούμενη υποσημείωση, κατέγραψε απόψεις πλήθους συγγραφέων περί πολέμου και αναμφίβολα τα έργα του αποτελούν χρήσιμη πηγή πληροφοριών. Από την άλλη πλευρά, γράφοντας σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή (πριν και κατά τη διάρκεια του Β' παγκοσμίου πολέμου) και σε έναν συγκεκριμένο ερευνητικό χώρο (το φιλελεύθερο Ινστιτούτο Ανωτέρων Διεθνών Σπουδών της Γενεύης, στο οποίο παρεπιπτόντως θήτευε την ίδια εποχή ο Έλληνας πολιτικός Παναγής Παπαληγούρας) τείνει να ταυτίζει με τον πόλεμο, την ξενοφοβία, την αυτάρχεια και τον ρατσισμό, όλους όσους εξέφραζαν προστατευτικές απόψεις στο διεθνές εμπόριο, ενώ, μανιχαϊστικά, οι οπαδοί του ελεύθερου εμπορίου είναι οι πρωταθλητές της ειρήνης και της συνεργασίας των λαών. Πιο πρόσφατα ο Goodwin εξέδωσε ορισμένα εξαιρετικά δοκίμια σ' αυτό το παραμελημένο θέμα με έμφαση στις εξελίξεις μετά το 1945. Βλ. C. D. Goodwin (ed.) (1991) *Economics and national security. A history of their interaction*.

Είναι γνωστό ότι ο Adam Smith χαρακτήρισε την τέχνη του πολέμου ως «την ευγενέστερη όλων των τεχνών»⁴, ενώ ο Nassau Senior χαρακτήρισε την εσωτερική και εξωτερική ασφάλεια ως την αρχή επί της οποίας στηρίζεται η χρησιμότητα μιας κυβέρνησης.⁵

Όμως, παρά την έκδηλη σημασία της εσωτερικής και εξωτερικής ασφάλειας του κράτους που αντικατοπτρίζεται, άλλωστε, στη συμπερίληψή της από τη φιλελεύθερη οικονομική σκέψη στις οικονομικές λειτουργίες του «ελάχιστου κράτους», η νεοκλασική σχολή δεν συνέχισε την παράδοση θεματοποίησης ζητημάτων που αφορούν την εθνική άμυνα στην

Durham: Duke University Press. Πρβλ. και J. M. Winter (ed.) (1975) *War and economic development*. Cambridge: Cambridge University Press. Σ' αυτό ο Winter συγκεντρώνει μια εκτενέστατη βιβλιογραφία, κυρίως οικονομικών ιστορικών, στο θέμα πόλεμος και οικονομική ανάπτυξη. Είναι περιττό να υπογραμμιστεί ότι τα βιβλία αυτά ήταν εξαιρετικά χρήσιμα από πλευράς βιβλιογραφίας στην παρούσα μελέτη, όπως επίσης και τα I. F. Clarke (1966) *Voices Prophesying War, 1763-1984*. London: Oxford University Press, E. V. Robinson (1900) «War and Economics», *Political Science Quarterly*, 15 (December): 581-628, G. C. Kohn (ed.) (1986) *Dictionary of wars*. New York: Facts on File και Rosenbaum, E. M. (1942) «War Economics: A Bibliographical Approach», *Economica*, n.s. 9 (February): 64-94. Στην ελληνική βιβλιογραφία ο Χ. Κόλλιας (1998) *Η πολιτική οικονομία της άμυνας*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, και ο Γ. Μοσχόβης (2000) *Η οικονομία της άμυνας και η άμυνα της οικονομίας*. Αθήνα: Ινστιτούτο Αμυντικών Αναλύσεων, έθιξαν εν μέρει θέματα που διαπραγματευόμαστε εδώ, στα πλαίσια εργασιών τους που είχαν διαφορετικούς στόχους. Προφανώς γι' αυτό τον λόγο οι αναφορές τους στην οικονομική σκέψη σημαντικών οικονομολόγων είναι εξαιρετικά σύντομη και αποσπασματική.

⁴ A. Smith [1776] (1976) *Wealth of Nations*, edited by E. Cannan, Chicago: University of Chicago Press, vol. i., 219.

⁵ Βλ. N. Senior (1836) *An outline of the science of political economy*, London: George Allen & Unwin, 74.

πολιτική οικονομία. Το αντίθετο μάλιστα: Δίνοντας οι νεοκλασικοί οικονομολόγοι έμφαση στην άριστη κατανομή των πόρων από ορθολογικά άτομα, θεώρησαν τη σύγκρουση, τον πόλεμο και την καταστροφή ως εκδηλώσεις ανορθολογισμού που δεν ήταν δυνατό να αναλυθούν ικανοποιητικά από τη λογική της ζήτησης / προσφοράς στην αγορά. Αποτέλεσμα ήταν η παραμέληση του θέματος στην οικονομική ανάλυση, μέχρι τον Β' παγκόσμιο πόλεμο, οπότε η κατάκτηση από πλευράς οικονομολόγων θέσεων στη δημόσια διοίκηση και η συνεργασία με την κοινή πολεμική προσπάθεια των συμμάχων, και ιδιαίτερα των Η.Π.Α., κατά του Hitler, επανέφερε τη θεματική αυτή στο προσκήνιο.

Η παραμέληση του θέματος της εθνικής άμυνας από τη νεοκλασική οικονομική σχολή έχει μια καταρχήν απλή και ιδεολογική-εξήγηση. Όπως επισημαίνει ο Goodwin⁶ ο κύριος δρών στον τομέα της ασφάλειας είναι το κράτος και οι νεοκλασικοί είχαν ανέκαθεν μιαν αποστρόφηση προς την εφαρμογή των εργαλείων της οικονομικής ανάλυσης στον δημόσιο τομέα. Άλλες προσεγγίσεις, όπως αυτή των θεσμικών οικονομολόγων, δεν είχαν παρόμοιους ενδοιασμούς μια και ανέλυαν τα οικονομικά φαινόμενα όχι αποκλειστικά με όρους αγοράς, αλλά σε ένα ευρύτερο δυναμικό πλαίσιο συνεύρεσης και διάδρασης πολλών φορέων. Έτσι, αν στρέψει κανείς το ενδιαφέρον του σε μη ορθόδοξες προσεγγίσεις, βρίσκει σε ετερόδοξους συγγραφείς σημαντικές συμβολές στο θέμα πολιτική οικονομία / διεθνείς συγκρούσεις, που έχουν όμως παραμείνει σχετικά άγνωστες και αναξιοποίητες ως τώρα.

⁶ C.D. Goodwin (ed.) (1991) *Economics and national security. A history of their interaction*, Durham: Duke University Press, 2

Θα πρέπει βέβαια να παραδεχθεί κανείς ότι η ενασχόληση με τις οικονομικές παραμέτρους της εθνικής άμυνας δεν είναι ερευνητικά ένας εύκολος στόχος. Στοιχεία εμπειρικά και θέματα ασφάλειας και εχεμύθειας, σχετιζόμενα με την άμυνα μιας χώρας, απέτρεψαν πολλούς οικονομολόγους από το να επιχειρήσουν οικονομικο-τεχνικές αναλύσεις ζητημάτων που αφορούν την εθνική ασφάλεια.⁷ Έτσι, το πεδίο έμεινε ανοικτό σχεδόν αποκλειστικά για ελάχιστους ερευνητές, ασχολούμενους με πρακτικά θέματα, μακριά από τους θεωρητικούς οικονομολόγους που έβαλαν τη σφραγίδα τους στην εξέλιξη της οικονομικής επιστήμης.

Η παρούσα μελέτη, στηριζόμενη στις παραπάνω υποθέσεις, θα βασιστεί στη μεθοδολογική αρχή της ιστορικής ανασυγκρότησης των οικονομικών ιδεών. Αντιμετωπίζοντας έναν περιορισμό χρόνου και έκτασης της μελέτης θα επιλέξουμε σημαντικούς οικονομολόγους – εκπροσώπους διαφόρων σχολών της οικονομικής σκέψης. Θα παρουσιάσουμε το σχετικό με το θέμα της μελέτης έργο τους, τοποθετώντας τις αναζητήσεις αυτές στο πλαίσιο των ιστορικών εξελίξεων της εποχής κατά την οποία οι ιδέες αυτές εκφράστηκαν. Με τον τρόπο αυτό ανασυγκροτείται η ιστορική συγκυρία παραγωγής και διασποράς θεωρητικής γνώσης και κατανοείται σε ασφαλέστερες βάσεις η κοινωνικο-πολιτική συγκυρία, εντός της οποίας κινείται ο οικονομολόγος επηρεασμένος και επηρεάζοντάς την συγχρόνως.

⁷ Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για τη χώρα μας παρά το υψηλό ποσοστό απορρόφησης του συνολικού ΑΕΠ από το Υπουργείο Εθνικής Άμυνας. Για τα ουσιαστικά πρώτα βήματα κάλυψης αυτού του κενού βλ. Θ. Πάκος (2002) *Επιδράσεις των αμυντικών δαπανών στην ελληνική οικονομία*. Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καραγιωργα, Χ. Κόλλιας (1998) *Η πολιτική οικονομία της άμυνας*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, και την εκεί βιβλιογραφία.

3. ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΗ ΤΟΥ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟΥ ΚΑΙ ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ

Όπως έγινε, νομίζουμε, σαφές από τα παραπάνω, θέματα σχετικά με τις διεθνείς συγκρούσεις απασχόλησαν έντονα τους οικονομολόγους από την εποχή της δημιουργίας των εθνικών κρατών και της διεθνούς κατοχύρωσης της οντότητας τους στον χώρο του δικαίου. Η μελέτη μας γι' αυτό ξεκινάει από τον 17ο αιώνα. Είναι γνωστό ότι η Συνθήκη της Βεσφαλίας το 1648 οριοθετεί μια νέα εποχή στις σχέσεις μεταξύ κρατών στον χώρο της Ευρώπης στο μέτρο που τα συνομολογούντα την συνθήκη κράτη αλληλοαναγνωρίζονται ως κρατικές οντότητες που δεσμεύονται στην τήρηση μιας ισορροπίας στις μεταξύ τους σχέσεις. Η παραπάνω ημερομηνία θέτει βέβαια ένα σημείο εκκίνησης, δεν αποτελεί όμως για μας ένα απόλυτο όριο. Όταν η οικονομική ιστορία και η ιστορία της οικονομικής σκέψης δεν υπακούουν στις χρονολογικές οριοθετήσεις της διπλωματικής ιστορίας, ξεκινάμε στα αντίστοιχα κεφάλαια τη διερεύνησή μας από πιο πριν. Η συνήθης περιοδολόγηση στην οικονομική ιστορία βλέπει το χρονικό σημείο περί το 1750 ως αφετηριακό για τη βιομηχανική επανάσταση στη Βρετανία. Η δημοσίευση το 1776 του *Πλούτου των Εθνών* οδηγεί στην συνταύτισή της με την εξέλιξη στην ιστορία της οικονομικής σκέψης. Το ίδιο μπορεί να λεχθεί και για το 1870, που αποτελεί το χρονικό σημείο εκκίνησης «της μεγάλης ύφεσης» σε παραγωγή και τιμές, καθώς και εκείνο της εμφάνισης της νεοκλασικής σχολής. Αντίστοιχα η περίοδος από το 1500 ως το 1750, θεωρείται γενικά περίοδος προπαρασκευών για τη βιομηχανική

επανάσταση και κυριαρχίας του μερκαντιλισμού στο χώρο των ιδεών. Η μελέτη μας εκτείνεται χρονικά ως την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού το 1989.

Ο ευρύς αυτός χρονικός ορίζοντας δημιουργεί από την άλλη πολλαπλά ζητήματα μεθοδολογικής υφής και οργάνωσης της ύλης. Στην πορεία των 350 ετών που μελετάμε οι οικονομικές εξελίξεις υπήρξαν κολοσσιαίες και οι προβληματισμοί των οικονομολόγων είναι σαφές ότι ήταν κοινωνικά προσδιορισμένοι. Για τον λόγο αυτό μελετάμε στο πρώτο μέρος της εργασίας την οικονομική εξέλιξη σε Ευρώπη και Η.Π.Α. με συνοπτικό αλλά και ουσιαστικό τρόπο, ώστε να αναδείξουμε τη σχέση κάθε συγγραφέα με την εποχή και την κοινωνία στην οποία δρούσε. Κατά δεύτερο λόγο δεν αναφερόμαστε, όπως ήδη τονίσαμε, σε όλους τους οικονομολόγους που έγραψαν σχετικά με θέματα συγκρούσεων, άμυνας και πολέμου. Η εκθετική παράθεση, υπό τύπον λεξικογράφησης, των απόψεων όλων των οικονομολόγων είναι, νομίζουμε, άγονη παρά την έκδηλη σημασία της καταγραφής ως επιστημονικής ενασχόλησης. Αναφερόμαστε, λοιπόν, επιλεκτικά σε συγγραφείς – εκπροσώπους συγκεκριμένων αντιλήψεων ή σχολών σκέψης, δίνοντας έμφαση στα λεγόμενά τους τόσο από την πλευρά της συμβολής τους στη θεματική που μας απασχολεί όσο και στην επίδραση που είχαν στις κοινωνικές εξελίξεις.⁸ Παράλληλα αναφερόμαστε με πολύ συνοπτικό τρόπο στην εξέλιξη της οικονομικής σκέψης γενι-

⁸ Η παράλειψη συγγραφέων της μερκαντιλιστικής περιόδου όπως οι Barbon, Davenant, Postlethwayt, Vauban, ακόμα και του Stuart, που αναφέρθηκαν σε θέματα εθνικής άμυνας και εξωτερικής πολιτικής είναι βέβαια οδυνηρή, δικαιώνεται όμως από λόγους οικονομίας χώρου και ισορροπίας του κειμένου. Εξυπακούεται ότι εφόσον δεν επιχειρούμε στην μελέτη αυτή έναν παν-

κά, κλείνοντας με τον τρόπο αυτό κενά και ασάφειες που θα παρείσφρυαν υπό άλλες συνθήκες.

Σε ιδιαίτερο κεφάλαιο ανασυγκροτούμε επίσης, με βάση την υπάρχουσα βιβλιογραφία, τις διεθνείς συγκρούσεις που συγκλόνισαν την παγκόσμια κοινότητα και αναλύθηκαν από τους οικονομολόγους, επιχειρώντας να αξιολογήσουμε ποσοτικά από πλευράς κινήτρων τις αιτίες των συγκρούσεων αυτών. Όπως υπαινιχθήκαμε και παραπάνω, οι διεθνείς οικονομικές σχέσεις των χωρών, καθώς δημιουργούσαν, ιδιαίτερα στο παρελθόν, σημεία τριβής μεταξύ τους, είχαν ως αποτέλεσμα οι συζητήσεις γύρω από το ελεύθερο εμπόριο ως εναλλακτική πολιτική του προστατευτισμού να έχουν ιδιαίτερη βαρύτητα στις αναλύσεις των οικονομολόγων.

Πράγματι, θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι, αναζητώντας ερμηνείες για τους πολέμους που ξέσπασαν, οι οικονομολόγοι προσέτρεχαν κατά κύριο λόγο στις συγκρούσεις που προέκυπταν από εμπορικούς ανταγωνισμούς, διαμάχες για την εξασφάλιση αποικιών και δικαιώματα προστασίας της εγχώριας οικονομικής δραστηριότητας από τον ξένο ανταγωνισμό. Για τον λόγο αυτό, το ζήτημα του ελεύθερου εμπορίου και του προστατευτισμού κατέχει περίοπτη θέση στην παρούσα μελέτη, όπως μαρτυρά και ο υπότιτλός της. Αξίζει να σημειωθεί μάλιστα ότι μετά το 1950 και στο πλαίσιο της

δέκτη απόψεων όλων των οικονομολόγων περί σύγκρουσης, παραιτούμαστε εξ αρχής από το έργο της μνημόνευσης ή ενσωμάτωσης εδώ των απόψεων στοχαστών που έχουν κατακυρωθεί σε γνωστικούς χώρους διαφορετικούς από αυτόν της οικονομικής επιστήμης: φιλοσόφους όπως οι Kant, Rousseau, Grotius, Fichte, Montesquieu, Hume, κοινωνιολόγους όπως ο Comte κ.λπ. Η παράλειψη αυτή σημαίνει ότι θέματα σχετιζόμενα με το ανθρωπολογικό υπόστρωμα των αντιλήψεων περί συγκρούσεων και πολέμου θα μείνουν αναγκαστικά εκτός του πλαισίου της παρούσας μελέτης.

δημιουργίας νέων διεθνών θεσμών συνδιαλλαγής και μεσο- λάβησης για την επίλυση των διεθνών συγκρούσεων, η συ- ζήτηση για τους όρους εμπορίου μεταξύ αναπτυγμένων και χωρών του Τρίτου Κόσμου πήρε μια νέα μορφή, στην οποία κάνουμε αναφορά στην παρούσα μελέτη. Άλλωστε, και αυ- τό είναι μια σημαντική υπενθύμιση για τις συζητήσεις του παρόντος, πολλοί οικονομολόγοι υποστήριζαν τη δασμολο- γική προστασία χωρίς να μετακινούνται από τα φιλελεύθε- ρα κατά τα λοιπά πιστεύω τους.

Το δεύτερο μέρος της μελέτης περιλαμβάνει συνολικά επτά κεφάλαια. Αρχικά αναλύουμε την αντίληψη περί του Άλλου στο έργο συγγραφέων της περιόδου της σύγκρότησης του εθνικού κράτους, που εκ των υστέρων χαρακτηρίστηκε ως εποχή του μερκαντισμού. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις αποτελούν ο Mun στη Βρετανία, ο Hornigk στην Αυστρία και ο Colbert στη Γαλλία, την οικονομική πολιτική του οποί- ου προετοίμασε μεταξύ άλλων ο Montchretien. Κύριο χα- ρακτηριστικό εδώ είναι η ανάγκη ενεργής οικονομικής πο- λιτικής ακόμα και εις βάρος των γειτόνων προκειμένου να προαχθεί η οικονομική μεγέθυνση της χώρας. Ο πόλεμος και η σύγκρουση για εμπορικούς λόγους είναι κάτω από το πρί- σμα των συγγραφέων αυτών ίσως αναπόφευκτα φαινόμενα. Για τον λόγο αυτό πρέπει να υπάρχει μέριμνα ώστε η χώρα να μπορεί να αντεπεξέλθει σε πιθανή ένοπλη σύρραξη με άλ- λη, ξένη δύναμη.

Σε επόμενο κεφάλαιο αναλύουμε τις αντιλήψεις των κλα- σικών της πολιτικής οικονομίας για το θέμα του πολέμου και των συγκρούσεων. Οι αρχές άσκησης πολιτικής από πλευ- ράς ηγεμόνα απασχόλησαν τον Smith και του επέτρεψαν να κάνει πολλές επισημάνσεις διαχρονικής σημασίας. Το ίδιο

μπορεί να πει κανείς και για τον Ricardo, που θεμελίωσε τη δημόσια οικονομική διδασκαλία περί χρηματοδότησης του πολέμου σε αρμονία προς τη συνολική του ανάλυση διανο- μής του εισοδήματος και εξέλιξης της οικονομίας. Ο Malthus αποδείχεται κεντρικής σημασίας θεωρητικός, χαρακτηρί- ζοντας τον πόλεμο σαν το ισχυρότερο προληπτικό κίνητρο της παγκόσμιας αύξησης του πληθυσμού και εντάσσοντάς τον κατά τον τρόπο αυτό στην αναπαραγωγή της παγκό- σμιας κοινωνίας. Τέλος, βλέπουμε πως ο J. S. Mill σήκωσε όλο το βάρος της υπεράσπισης του οικονομικού φιλελευθερι- σμού και του συγκριτικού πλεονεκτήματος στο διεθνές εμπό- ριο απέναντι στους πάσης φύσεως υποστηρικτές της άποψης ότι τα νέα εθνικά κράτη της εποχής εκείνης είχαν ανάγκη την προστασία της βιομηχανίας τους.

Ο προστατευτισμός μέσα από το έργο των Hamilton και List αποτελεί το αντικείμενο του επόμενου κεφαλαίου. Για τους συγγραφείς αυτούς η ιστορική εμπειρία της Βρετανίας επιβάλλει σε νεότερα κράτη, τις Η.Π.Α. και τη Γερμανία, την προστασία της νηπιακής βιομηχανίας τους, αλλά και την προσπάθεια ανεξαρτησίας τους για εθνικούς λόγους από την ξένη εμπορική εξάρτηση. Εδώ οι συγκρούσεις ερμηνεύονται όχι ως απόκλιση, αλλά ως αναπόφευκτες συνέπειες της ανα- ζήτησης της ηγεμονίας.

Στη συνέχεια προχωράμε στη μελέτη της συνεισφοράς συγ- γραφέων της μετακλασικής κυρίως εποχής, όπως οι Bagehot, Cairnes, Laveleye, Cobden, Giffen, Knies, Schaeffle και Sombart, προσπαθώντας να ιχνηλατήσουμε νέους προβληματισμούς και ερμηνείες μεταξύ οικονομολόγων, ιδίως μετά το 1870.

Ακολούθως στρέφουμε την προσοχή μας στη μαρξιστική παράδοση. Αρχίζοντας από τους κλασικούς και συνεχίζοντας

με τους συνεχιστές της μαρξιστικής παράδοσης στις αρχές του 20ού αιώνα, προσεγγίζουμε τη μαρξιστική άποψη περί πολέμων και συγκρούσεων και την ανάλυση περί ιμπεριαλισμού και χρηματιστικού κεφαλαίου ως γενεσιουργών αιτιών διεθνών συρράξεων.

Στο επόμενο κεφάλαιο επικεντρωνόμαστε στην ανάλυση της σύγκρουσης και του πολέμου σε διεθνή ιδρύματα και οργανισμούς (ΚτΕ) καθώς και σε συγγραφείς διαφορετικών θεωρητικών απόψεων. Θεσμικοί, φιλελεύθεροι, εθνικοσοσιαλιστές και τέλος ο J. M. Keynes προσεγγίζονται, και γίνεται χρήση των έργων τους για να ανασυγκροτηθεί η οικονομική σκέψη περί διεθνών συγκρούσεων και αντιμετώπισής τους την εποχή αυτή.

Στο τελευταίο κεφάλαιο εξετάζουμε συνεισφορές μετά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο. Εδώ τον πυρήνα αποτελούν τα οικονομικά της εθνικής άμυνας και η αναβίωση της συζήτησης περί της ωφέλειας του διεθνούς εμπορίου στην οικονομική επιτροπή των Ηνωμένων Εθνών για τη Λατινική Αμερική. Η συζήτηση περί νεο-ιμπεριαλισμού, άνισης ανταλλαγής και εκμετάλλευσης του Τρίτου Κόσμου ξαναφέρει με τον τρόπο αυτό στο προσκήνιο ετερόδοξες ερμηνείες για τις διεθνείς συγκρούσεις.

Η μελέτη, τέλος, κλείνει με ορισμένες συμπερασματικές παρατηρήσεις, που ανασκοπούν τα ζητήματα που αναπτύχθηκαν και συνοφίζουν τους προβληματισμούς οι οποίοι αποτέλεσαν αντικείμενο της ανάλυσής μας.

Συμπερασματικά, στην εργασία αυτή επιχειρείται μέσω της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας, της ιστορίας των διεθνών συγκρούσεων και της ιστορίας των οικονομικών θεωριών μια σύνθεση που σκοπό έχει να συμβάλει στη σφαιρι-

κή αξιολόγηση του ιστορικού παρόντος. Η κατάδειξη του γεγονότος ότι το παρόν αυτό δεν είναι παρά μια στιγμή στη διαδικασία μιας εξελικτικής πορείας αποτελεί, νομίζουμε, μια μικρή αλλά σημαντική συνεισφορά στην τρέχουσα συζήτηση περί συγκρούσεων στην εποχή της παγκοσμιοποίησης.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

1. ΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ

1.1. Γενικές Παρατηρήσεις

Υπάρχει μια γενικότερη συναίνεση μεταξύ των οικονομικών ιστορικών ότι περί το 1500 οι πιο πλούσιες περιοχές της Ευρώπης ήταν η Βόρεια Ιταλία και οι ακτές του Βελγίου.⁹ Στις αρχές του 16ου αιώνα ωστόσο, σταδιακά η Ολλανδία άρχισε να ανέρχεται οικονομικά, με αποτέλεσμα εκατό χρόνια μετά, να μπορεί να χαρακτηριστεί η πρώτη οικονομική δύναμη στην Ευρώπη.¹⁰ Πολλοί λόγοι συνέβαλαν σ' αυτή τη νέα κατάσταση. Στην Ολλανδία δεν υπήρχε αυστηρό φεουδαρχικό παρελθόν, ούτε μεγάλα εκκλησιαστικά κτήματα: δεν υπήρχαν δηλαδή ισχυρή εκκλησία και αριστοκράτες γαιοκτήμονες, πολιτικά κυρίαρχοι και κοινωνικά αντιδραστικοί. Η επικρατούσα θρησκευτική ανεκτικότητα στην Ολλανδία εν μέσω θρησκευ-

⁹ R. Cameron (1993) *A Concise Economic History of the World*. Oxford: Oxford University Press, 254. Βλ. επίσης A. Maddison (1991) *Phases of Capitalist Development*. Oxford: Oxford University Press.

¹⁰ J. de Vries (1974) *The Dutch rural economy in the golden age 1500-1700*. Yale: Yale University Press.

τικών πολέμων σε άλλες χώρες συγκέντρωσε εβραίους και προτεστάντες εμπόρους στις Κάτω Χώρες. Επιπλέον η οικονομική ισχύς έφερε και την πολιτική. Η Ολλανδία ανεξαρτητοποιήθηκε από την Ισπανία και έπαψε να πληρώνει φόρους σ' αυτή. Τα οικονομικά του κράτους ενισχύθηκαν, το ίδιο και οι υποδομές. Μέσα από τα κανάλια που χτίστηκαν η Ολλανδία συνδέθηκε με το εμπόριο όλης της Ευρώπης. Η γεωργία της εξειδικεύτηκε και οι θεσμοί εκσυγχρονίστηκαν. Οι τράπεζες, οι ασφαλιστικές εργασίες και η ναυτιλία άνθησαν. Σύμφωνα με μιαν εκτίμηση το 1700 το εισόδημα της Ολλανδίας ήταν κατά 50% υψηλότερο αυτού της Αγγλίας, ενώ η αναλογία απασχόλησης του πληθυσμού στη γεωργία ήταν 40% στην Ολλανδία και 56% στην Αγγλία. Το εμπόριο ως ροή χρήματος μεταξύ αυτών των δύο χωρών ήταν το ίδιο, ενώ ο συνολικός πληθυσμός της Ολλανδίας ήταν μόλις το 1/5 αυτού της Αγγλίας.¹¹

Παρά τις ανασκαλύψεις, ο κόσμος ήταν ακόμα ένα μικρό μέρος και οι εμπορικές διακρίσεις ενός κράτους σε βάρος των γειτόνων του ήταν ο κανόνας, σύμφωνα άλλωστε με μερκαντιλιστικές δοξασίες της εποχής. Η χορήγηση εμπορικών προνομίων σε εταιρείες για την αποκλειστική τροφοδοσία των αγορών με προϊόντα από την Ασία και τη Λατινική Αμερική ήταν ο κανόνας και η αιτία πολλών διεθνών συγκρούσεων.¹² Οι συγκρούσεις αυτές έφεραν και το σταδιακό οικονομικό μαρασμό της Ολλανδίας. Το Άμστερνταμ, ως αποθήκη προϊόντων της Ευρώπης και κέντρο παγκόσμιου διαμετακομιστικού εμπορίου, μπήκε σε μία περίοδο βραδείας παρακμής όλον τον 18ο αιώνα.

¹¹ J. Dhont / M. Bruvier (1970) «The Low Countries 1700-1914», *Fontana Economic History of Europe*, vol.4:1, 355, και A. Maddison (1991) *Phases of Capitalist Development*. ό.π., 30-5.

¹² Βλ. παρακάτω Μέρος Πρώτο, Κεφ. 2.

Τα ηνία της οικονομικής πρωτοπορίας στην Ευρώπη μεταφέρθηκαν στη Βρετανία. Όλο τον 17ο και 18ο αιώνα συγγραφείς όπως οι Petty, Child, Smith ζήτηγαν μέσα από τις δημοσιεύσεις τους να μιμηθεί η Βρετανία θεσμούς και ρυθμίσεις που ίσχυαν στην Ολλανδία. Η μεταφορά του εμπορικού καπιταλιστικού υποδείγματος έκανε το 1815 την Αγγλία κυρίαρχη στρατιωτική, και αργότερα και οικονομική δύναμη. Όχι μόνο η εισαγωγή εκσυγχρονιστικών θεσμών στις συναλλαγές και το εμπόριο, αλλά και ο άνθρακας ως πρώτη ύλη, έφεραν την εφαρμογή καινοτομιών και νέων τεχνολογιών στην παραγωγή αγαθών. Ειδικά στον τομέα της επεξεργασίας του μαλλιού και του βάμβακος η Βρετανία πρωτοπόρησε και στον χώρο της διαμορφώθηκαν οι συνθήκες της βιομηχανικής επανάστασης. Παράλληλα, οι Άγγλοι ήταν η ηγετική δύναμη στο παγκόσμιο εμπόριο, με μονοπωλιακές εμπορικές εταιρείες, όπως την «Εταιρεία των Ανατολικών Ινδιών», να την εκπροσωπούν στην κοινοπολιτεία.¹³

Όλο τον 19ο αιώνα η Βρετανία είχε να αντιμετωπίσει τον ανταγωνισμό Γαλλίας και Γερμανίας. Η Γαλλία με την παλαιά αυτοκρατορική διοικητική παράδοση της ενίσχυσης της εγχώριας παραγωγής δεν κατόρθωσε ποτέ να αναπτύξει την οικονομία της περισσότερο απ' αυτή της Αγγλίας.¹⁴ Οι εσω-

¹³ Για την εταιρεία αυτή βλ. P. Lawson (1993) *The East India Company. A history*. London: Longman. Επίσης για το θέμα αυτό πρβλ. B. Semmel (1970) *The rise of free trade imperialism: classical political economy, the empire of free trade and imperialism, 1750-1850*. Cambridge: Cambridge University Press και J. B. Williams (1972) *British commercial policy and trade expansion 1750-1850*. Oxford: Clarendon Press, ιδίως 141-7, 438-59.

¹⁴ M. Levy-Leboyer / F. Bourguignon (1985) *L' économie française au XIXe siècle*. Paris: Economica.

τερικές πολιτικές εξελίξεις μετά τη γαλλική επανάσταση, η ήττα του Ναπολέοντα από τους Βρετανούς, η ήττα του 1871 στον Πρωσο-γαλλικό πόλεμο, είχαν ως αποτέλεσμα η Γαλλία να μην δυναθεί να κυριαρχήσει διεθνώς και έτσι να περιοριστεί σε μιαν ιδιόμορφη βιομηχανική επανάσταση με στενότητα πληθυσμού και παρατεταμένη οικονομική απογείωση «χαμηλής πτήσης». Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι το 1860 η Γαλλία συνολόγησε με τη Βρετανία συνθήκη ελεύθερου εμπορίου (την περίφημη συνθήκη Cobden-Chevalier) με την οποία αποδεχόταν τη φιλελευθεροποίηση των μεταξύ τους εμπορικών σχέσεων. Η δέσμευση αυτή, που δημιουργούσε προηγούμενο για παρόμοια συμπεριφορά των δύο χωρών στο διεθνές εμπόριο γενικά, είχε όμως περιορισμένη χρονική διάρκεια. Η συμφωνία του 1860 ωστόσο είναι χαρακτηριστική μιας πολιτικής προσέγγισης των δύο χωρών που θα απέτρεπε στο μέλλον να έρθουν στρατιωτικά αντιμέτωπες.

Με τη Γερμανία οι εξελίξεις είναι διαφορετικές. Μετά την τελωνειακή ενοποίηση του 1834, έργο ζωής του F. List, και τη σταδιακή υπαγωγή των γερμανικών κρατιδίων στην πολιτική κυριαρχία της Πρωσίας, αρχίζει μία βιομηχανική άνοδος που στηρίζεται, όπως στην περίπτωση της Βρετανίας, και αυτή σε εγχώριες πρώτες ύλες, αλλά και στον κρατικό συντονισμό της οικονομικής ανόδου.¹⁵ Ειδικά η άρνηση της Γερμανίας να δεχθεί την αρχή της ελευθερίας του εμπορίου ως κατευθυντήρια των διεθνών οικονομικών σχέσεων, δημιουργεί ποικίλους ανταγωνισμούς και γίνεται αιτία αρκετών διεθνών συγκρούσεων που κορυφώνονται το 1914.

¹⁵ K. Borchardt (1970) «The industrial revolution in Germany, 1700-1914», *Fontana Economic History of Europe*, vol.4 (1).

Στο μεταξύ όμως, ήδη από το 1890, τα ηνία της παγκόσμιας οικονομικής κυριαρχίας έχουν περάσει στις Η.Π.Α.

1.2. Η περίοδος 1620-1789

Στους μέσους χρόνους η φτώχεια ήταν ο κανόνας στην οικονομική ζωή. Η θνησιμότητα των νεογνών ήταν 50% και πολλά παιδιά πέθαιναν πριν την ενηλικίωση από διάφορες ασθένειες. Περί το 1700 ο μέσος όρος ηλικίας στην Ευρώπη ήταν 35 χρόνια.¹⁶

Οι άνθρωποι εξοικονομούσαν τα προς το ζην ως γεωργοί, αυτοκαταναλώνοντας τα προϊόντα τους. Η πείνα ήταν συνηθισμένο φαινόμενο της εποχής και σε συνδυασμό με κολητικές ασθένειες, τύφους κ.λπ. η καθημερινή ζωή γινόταν δύσκολη και απρόβλεπτη. Η επικράτηση του προτεσταντισμού, και μια ηθική που ξεπήδαγε από μία νέα ανάγνωση της Βίβλου, άρχισε να επηρεάζει λαούς της Ευρώπης: σκληρή δουλειά, οικονομίες και τάση δημιουργίας «του παράδεισου στη γη» έγιναν σταδιακά ο κανόνας. Η εμπιστοσύνη προς τον άλλον και η ανάληψη ατομικής υπευθυνότητας γίνονταν σιγά - σιγά μέρος του κώδικα συμπεριφοράς όλων των συναλλασσομένων. Αυτό είχε συνέπειες για την πίστη, εγγυήσεις ποιότητας και αγοράς προϊόντων, συμφωνίας συμμετοχής σε κέρδη (υπερπόντιο εμπόριο), αναγνώριση επιταγών ως μέσων πληρωμών κ.λπ. Τα νομικά συστήματα όλων των κρατών σταδιακά ενσωμάτωσαν διατάξεις περί ιδιο-

¹⁶ R. Mols (1970) «Population in Europe 1500-1700», *Fontana Economic History of Europe*, vol. 2: 15-82.

κτησίας, περιουσίας και ατομικής διάθεσής της, σεβασμού συμβολαίων κ.λπ.

Εμφανίστηκε η ανώνυμη εταιρεία που μέσω μετοχών δι-
εύρυνε τα κεφάλαιά της. Η λογιστική και η τήρηση βιβλίων
άρχισε να διέπει τις συναλλαγές. Έμποροι και επιχειρημα-
τίες ταξίδευαν ανά την Ευρώπη μεταφέροντας το κεφάλαιό
τους όπου θεωρούσαν ότι θα υπάρξει κερδοφορία.¹⁷

Στο κλίμα αυτό ευδοκίμησε ως οικονομική δοξασία ο μερ-
καντισμός, εκπροσώπους του οποίου βρίσκουμε σε όλη την
Ευρώπη.¹⁸ Σύμφωνα με αυτή τη δοξασία ο πλούτος μετράται
σε πολύτιμα μέταλλα, χρυσό και ασήμι, και οι οικονομικές δρα-
στηριότητες έπρεπε να προάγουν το συμφέρον του εθνικού κρά-
τους. Η σημασία ενός πλεονασματικού εμπορικού ισοζυγίου για
τη συσσώρευση χρυσού ήταν δεδομένη. Οι αποικίες εξυπηρε-
τούσαν τα οικονομικά συμφέροντα της αποικιοκρατικής δύνα-
μης. Το εμπόριο γενικά ήταν παιχνίδι μηδενικού αθροίσματος.

Η εφαρμογή мерκαντιστικών αρχών είχε ως συνέπεια
την ανάπτυξη, με διαφορετικούς ρυθμούς, σε όλη την Ευρώ-
πη, η επιχειρηματικότητα όμως στριμωχνόταν μεταξύ ρυθ-
μίσεων και μονοπωλίων. Ζούσε όμως και με το όνειρο της
απόσπασής κάποιου μονοπωλίου ή ευεργετήματος στο μέλ-
λον. Την εποχή αυτή κατά κανόνα οι φόροι ήταν χαμηλοί
και η κρατική δραστηριότητα στην οικονομία νηπιώδης.

Η έννοια της παραγωγικότητας ως μέτρου του εθνικού
πλούτου και η ανάγκη ενθάρρυνσης του μέσου πολίτη να δρα-
στηριοποιηθεί οικονομικά για το συμφέρον του συνόλου άρ-
χισε να ακούγεται, περιορισμένα στο 1700 και εντονότερα

¹⁷ Για τις παραπάνω εξελίξεις βλ. S. B. Clough / R. Rapp (1979) *Ευρωπαϊ-
κή Οικονομική Ιστορία*, Μέρος Α'. Αθήνα: Παπαζήσης, 153-299.

¹⁸ Βλ. παρακάτω Μέρος Δεύτερο, Κεφ. 1.

μετά το 1776. Σημαντικές νομοθετικές παρεμβάσεις (π.χ. νό-
μοι για τη ναυσιπλοΐα) συμβάδιζαν με αυτές τις αντιλήψεις.

Στη Γαλλία ο Colbert άφησε εποχή καθοδηγώντας πολι-
τικά την οικονομική δραστηριότητα της πατρίδας του, μέσα
από ένα δαιδαλώδες μωσαϊκό ρυθμίσεων, ενισχύσεων και
παρεμβάσεων.¹⁹

Η Ευρώπη γενικά είχε περάσει από τους Μέσους χρόνους
σε μία εποχή αγροτικών επαναστάσεων, ανάπτυξης των με-
ταφορών και του εμπορίου και τεχνολογικών επαναστάσε-
ων στη βιοτεχνία - βιομηχανία. Οι επιστημονικές επιτεύξεις
της εποχής έδωσαν ώθηση στον Διαφωτισμό που, είτε με τη
μορφή του ορθολογισμού είτε αυτή του εμπειρισμού, βρι-
σκόταν σε σύγκρουση με αντιδιαφωτιστικές ιδέες που αγκυ-
ροβόλουν στα χωρικά ύδατα της θεολογίας.²⁰

1.3. Η περίοδος 1789-1848

Η περίοδος αυτή είναι η εποχή του ξεσπάσματος της βιομη-
χανικής επανάστασης. Η «εμπορική επανάσταση» δύο αι-
ώνων (1500-1700), οι επιστημονικές επαναστάσεις, ο διπλα-
σιασμός του πληθυσμού, από 140 εκατομμύρια το 1750 σε

¹⁹ Και γι' αυτόν βλ. παρακάτω, Μέρος Δεύτερο, Κεφ. 1. Την εποχή αυτή
διαδέχεται η περίοδος της φυσιοκρατίας για την οποία βλ. E. Fox-Genovese
(1976) *The origins of physiocracy*. Ithaca: Cornell University Press. Για τη
γαλλική οικονομική σκέψη βλ. επίσης G. Faccarello (ed.) (1998) *Studies in
the history of French political economy*. London: Routledge, και του ίδι-
ου (1999) *The foundations of laissez-faire*. London: Routledge.

²⁰ Για τις περιπέτειες του διαφωτισμού στην ευρωπαϊκή ήπειρο βλ. M. Teich
/ R. Porter (1981) *The enlightenment in national context*. Cambridge:
Cambridge University Press.

270 το 1850 και οι συνέπειες της γαλλικής επανάστασης ωρίμασαν τις συνθήκες και μετέβαλλαν τις ιδέες.

Στην Αγγλία οι προϋποθέσεις που έδωσαν ώθηση στη βιομηχανική επανάσταση ήταν το φτηνό εργατικό δυναμικό που είχε προκύψει από τις περιφράξεις, η υπαρξη άνθρακα και σιδήρου που υποκατέστησαν το ξύλο και οδήγησαν στην εκμετάλλευση του ορυκτού πλούτου, ο προϋπάρχων σχηματισμός κεφαλαίου, που είχε ένα ευνοϊκό χρηματοπιστωτικό σύστημα να το εξυπηρετεί, και μία κυβέρνηση η οποία έτεινε «εύηχοον ους» στα συμφέροντα των κεφαλαιούχων. Τέλος, υπήρχε η ναυτική δύναμη και η τροφοδοσία της βρετανικής οικονομίας, μέσω των αποικιών, με φτηνές πρώτες ύλες για να λειτουργεί ως ωστική δύναμη στο εμπόριο.²¹

Έτσι μια εικόνα κάπως συγκεχυμένη, μιας εποχής μετασχηματισμού και προετοιμασίας, δίνει τη θέση της σε μια πραγματικότητα μεγάλης οικονομικής μεγέθυνσης μετά το 1848, χρονολογία που, ενώ συντάραξε όλη την Ηπειρωτική Ευρώπη αφήνοντας βαθιά τραύματα στις αστικές και μεσαίες τάξεις της, πέρασε χωρίς καμιά συνέπεια από τη Βρετανία επιταχύνοντας τις οικονομικές εξελίξεις.

Ο φιλελευθερισμός ήταν η κυρίαρχουσα ιδεολογία από τα τέλη του 18ου αιώνα και απαντάται σε όλα τα κινήματα και επαναστάσεις των αρχών του 19ου αιώνα. Αντιμέτωποι του ήταν ο ρομαντισμός από τη μία και ο συντηρητισμός από την άλλη.²²

²¹ Βλ. το κλασικό έργο P. Mathias (1969) *The first industrial nation. An economic history of Britain, 1700-1914*. London: Methuen.

²² Για τις ιδέες κατά τη μετάβαση στη φιλελεύθερη εποχή βλ. A. Hirschman (1977) *The passions and the interests*. Princeton: Princeton University Press, και J. O. Appleby (1978) *Economic thought and ideology in 17th century*

1.4. Η περίοδος 1848-1914

Από το 1830 και μετά η τάση εκβιομηχάνισης όλων των αναπτυγμένων Ευρωπαϊκών οικονομιών έχει γίνει πια καθεστώς. Η αστική τάξη παίρνει σταδιακά και σταθερά, αλλού με γρήγορους ρυθμούς, αλλού με πιο αργούς, τα ηνία της πολιτικής εξουσίας από τη γαιοκτημονική αριστοκρατία. Ο μισθωτός εργάτης εμφανίζεται στο προσκήνιο γενόμενος αποδέκτης και κήρυκας σοσιαλιστικών ιδεών. Το κράτος βοηθάει στην ηπειρωτική Ευρώπη την εγχώρια βιομηχανία.

Ο εθνικισμός αναδεικνύεται σε κυρίαρχη ιδεολογία του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα.²³ Ξεκινώντας από τους ρομαντικούς οι εθνικιστές ανασυγκροτούν την ιστορία, τη γλώσσα, τις παραδόσεις τους και ζητούν την ανεξαρτησία των πατρίδων τους από τις υφιστάμενες ακόμα αυτοκρατορίες. Ενώ ο εθνικισμός ήταν ως ιδεολογία υπερταξικός, ο σοσιαλισμός ήταν ταξικά προσδιορισμένος. Η οικονομική ερμηνεία της ιστορίας έδινε στον ταξικό αγώνα της εποχής του καπιταλισμού τη βεβαιότητα ότι η εργατική τάξη, ως αγωνιζόμενη με την πλευρά της προόδου, θα κατίσχυε της αστικής και θα δημιουργούσε νέες συνθήκες λειτουργίας για την παγκόσμια κοινωνία.²⁴

England. Princeton: Princeton University Press. Για τον ρομαντισμό πρβλ. τα δοκίμια στο R. Porter / M. Teich (1988) *Romanticism in national context*. Cambridge: Cambridge University Press. Για τη μεταβολή στις αντιλήψεις περί διεθνούς εμπορίου αυτή την περίοδο βλ. H. Johannson (1968) *Mercantilist and classical theories of foreign trade*. Kuala Lumpur: Rayirath.

²³ Βλ. M. Teich / R. Porter (1990) *The national question in Europe in historical context*. Cambridge: Cambridge University Press.

²⁴ W. Hoffman (1979) *Ideengeschichte der sozialen Bewegung*. Berlin: De Gruyter, 12-13.

Πράγματι, οι αβεβαιότητες της οικονομικής ζωής για τον απλό εργάτη ήταν πολύ μεγαλύτερες αυτών του δούλοπαρόικου του μεσαίωνα. Ενταγμένος στον καταμερισμό εργασίας ο εργάτης ήταν έρμαιο των δυνάμεων της αγοράς για να επιβιώσει. Η θεωρία της υπεραξίας όχι μόνο επιβεβαίωσε επιστημονικά τον εκμεταλλευτικό χαρακτήρα του καπιταλιστικού συστήματος, αλλά και προδιέγραφε, μέσα από την πολιτική δράση, συγκεκριμένη στρατηγική για τη μετάβαση σε μία αταξική κοινωνία. Σύντομα όμως το στρατόπεδο του επιστημονικού σοσιαλισμού διασπάσθηκε σε αυτό του επαναστατικού και αυτό του μεταρρυθμιστικού σοσιαλισμού, εξασθενώντας έτσι την πολιτική βαρύτητα της εργατικής τάξης στο κοινοβουλευτικό σύστημα.²⁵

Άλλο σημαντικό χαρακτηριστικό αυτής της εποχής είναι ο «νέος ιμπεριαλισμός», μια καινούρια εξέλιξη που έμελλε να έχει συνέπειες στις διεθνείς συγκρούσεις. Γύρω στο 1870 οι αναπτυσσόμενες ευρωπαϊκές χώρες (και οι Η.Π.Α., που όμως είχε τη Λατινική Αμερική ως προνομιούχο χώρο εμπορίου) είχαν φτάσει σε τέτοιο επίπεδο βιομηχανικής ανάπτυξης που χρειάζονταν ξένες αγορές για την πώληση των προϊόντων τους. Επιπρόσθετα, υπήρχε πλεόνασμα κεφαλαίου για ξένο, δημόσιο ή ιδιωτικό, δανεισμό, ενώ η ανάγκη για πρώτες ύλες ήταν αμετάβλητη. Έτσι, είτε υπό την κάλυψη κάποιας πολιτιστικού χαρακτήρα πρωτοβουλίας, είτε εντελώς κυνικά, Αγγλία, Γαλλία, Γερμανία και άλλες μικρότερες χώρες άρχισαν να ανταγωνίζονται για αποικίες. Η Αφρική, κυρίως, διαμοιράστηκε παρά την αντίθεση όλων των σοσιαλιστών σ' αυτή την πολιτική που αύξανε επικίνδυνα τους κινδύνους διεθνών συγκρούσεων. Ο μι-

²⁵ Στο ίδιο, 174-96.

λιταρισμός, οι εξοπλισμοί και οι κρίσεις συνδεδεμένες με το ιμπεριαλιστικό μοίρασμα των αποικιών διαμόρφωναν ένα διεθνές σύστημα, μακράν αυτού που επιχείρησε να εγκαθιδρύσει η Βρετανία ως υπερδύναμη στα μέσα του 19ου αιώνα.²⁶

1.5. Η περίοδος 1914-1989

Η περίοδος αυτή χωρίζεται σε δύο υποπεριόδους, 1914-1950 και 1950-1989. Η πρώτη είναι περίοδος δύο παγκοσμίων πολέμων, της κρίσης του 1929, ετών εθνικής πολιτικής, οικονομικής αυτάρκειας, χωρίς φροντίδα για διεθνή συνεργασία και αμοιβαίες διευκολύνσεις στο εμπόριο και τις συναλλαγές. Η δεύτερη είναι μια εποχή έντονης οικονομικής προόδου, χωρίς ανεργία και πληθωρισμό για μια 25ετία περίπου, η πιο παρατεταμένη περίοδος οικονομικής ανάπτυξης για τη Δυτική Ευρώπη στην ιστορία της ανθρωπότητας. Οι κυβερνήσεις ήταν στη δεύτερη αυτή περίοδο προσηλωμένες σε πολιτικές πλήρους αξιοποίησης των συντελεστών παραγωγής, ενώ διεθνείς θεσμοί όπως οι ΟΟΣΑ, GATT, ΔΝΤ κ.λπ. αποτελούσαν βήματα συνδιαλλαγής, διαπραγματεύσεων και αλληλοδέσμευσης για κοινές ενέργειες και από κοινού αποφάσεις για θέματα διεθνούς οικονομικής συνεργασίας.

Αναλυτικότερα ο Α΄ παγκόσμιος πόλεμος είχε εξαιρετικά δυσμενείς οικονομικές συνέπειες για όλη την Ευρώπη. Μόλις το 1924 ανακτήθηκε το ευρωπαϊκό εισόδημα του 1913²⁷

²⁶ Για το τελευταίο αυτό θέμα βλ. A. G. L. Shaw (ed.) (1970) *Great Britain and the colonies, 1815-65*. London: Longman.

²⁷ A. Maddison (1995) *Monitoring the World Economy, 1820-1992*. Paris: OECD, 68

με τη Γαλλία να υφίσταται τις μεγαλύτερες καταστροφές σε πάγιο και δανειστικό κεφάλαιο, αλλά και τη Βρετανία να χάνει τον εμπορικό της στόλο και να επιστρέφει στον κανόνα χρυσού υπό συνθήκες χρόνιας ύφεσης. Η παρατηρηθείσα άνοδος της περιόδου 1924-1929 έδωσε τη θέση της στο κραχ του 1929.²⁸ Η κατάρρευση των διεθνών χρηματαγορών και της παραγωγής χειροτέρευσε την κατάσταση και έκανε την ανεργία ενδημικό φαινόμενο.

Η διεθνής νομισματική τάξη του κανόνα συναλλάγματος-χρυσού και της Κοινωνίας των Εθνών κατέρρευσε και ο φιλελευθερισμός ως αρχή στο διεθνές εμπόριο υπέστη ανεπανόρθωτο πλήγμα. Ενώ το *New Deal* του Roosevelt επιχείρησε να αναζωογονήσει την αμερικανική οικονομική δραστηριότητα, το δασμολόγιο Smoot-Hawley οδήγησε και άλλες χώρες στον προστατευτισμό και την οικονομική απομόνωση.²⁹ Το παγκόσμιο εμπόριο καταβαραθρώθηκε, με το μεγαλύτερο μέρος του να διακανονίζεται μέσω συμφηφισμών μεταξύ χωρών. Παντού οι κυβερνήσεις ανέλαβαν τον ρόλο να καθοδηγήσουν την οικονομία, ενώ η ιδιωτική πρωτοβουλία, σοκαρισμένη, δεν αναλάμβανε επενδυτικές πρωτοβουλίες. Ο Β' παγκόσμιος πόλεμος έδρασε κατ' αρχήν θετικά για την οικονομική δραστηριότητα στις χώρες που αναμείχθηκαν σ' αυτόν. Σύντομα όμως οι απώλειες και οι καταστροφές ξεπέρασαν κάθε προηγούμενο.

Τα χρόνια 1944-49 θεωρούνται έτη ανασυγκρότησης, και ιδιαίτερα από το 1948 μέσω του σχεδίου Marshall. Οι Η.Π.Α.,

²⁸ M. Bernstein (1987) *The great depression*. Cambridge: Cambridge University Press.

²⁹ Στο ίδιο, 184-206.

ηγέτις στο δυτικό στρατόπεδο, πρόσφερε δανειακά κεφάλαια και ήταν, ως την κατάρρευση του συστήματος του Bretton Woods το 1971, παράγων διεθνούς νομισματικής σταθερότητας. Η οικονομική πολιτική στηριγμένη σε διδάγματα από την κεϋνσιανή θεωρία εξαφάνισε τον οικονομικό κύκλο, εκμηδένισε την ανεργία και έφερε ψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης.³⁰ Η τεχνολογική πρόοδος οδήγησε σε επενδύσεις και ανόδους της συνολικής παραγωγικότητας. Στις χώρες του Τρίτου Κόσμου, ειδικά όσες αποτίναξαν τον αποικιοκρατικό ζυγό στη δεκαετία του '60, τα αποτελέσματα αυτά δεν ήταν τόσο ξεκάθαρα. Άλλωστε η κοινωνική και πολιτική δομή των χωρών αυτών δεν προσιδίαζε προς αυτήν της Ευρώπης όπως ήταν πριν από δύο αιώνες, ούτε οι υφιστάμενοι θεσμοί είχαν μετασχηματιστεί από προϋπάρχουσες δομές. Υπήρχε ωστόσο η ελπίδα των δανειακών κεφαλαίων και της διεθνούς τεχνικής βοήθειας για την άνοδο του μορφωτικού επιπέδου και τη διάχυση των ευεργετημάτων από τις αναπτυγμένες χώρες του ΟΟΣΑ.³¹ Από τις πετρελαϊκές κρίσεις του 1973 και του 1978 οι ρυθμοί ανάπτυξης στις πλούσιες χώρες έπεσαν και ο πληθωρισμός ανακατένειμε το εισόδημα υπέρ των εχόντων. Οι οικονομικές πολιτικές στράφηκαν στην ενίσχυση της προσφοράς, με τον αναδιανεμητικό ρόλο του δημοσίου να υφίσταται οπισθοχώρηση. Τομείς των δημοσίων λειτουργιών παραχωρήθηκαν στο ιδιωτικό κεφάλαιο με την ελπίδα καλύτερης λειτουργίας των συνθηκών για την κερδοφορία του.

Η σχετική χειροτέρευση της οικονομικής κατάστασης δεν

³⁰ A. Shonfield (1967) *Modern Capitalism*. London.

³¹ Bl. H. W. Arndt (1987) *Economic development. The history of an idea*. Chicago: University of Chicago Press.

πισωγύρισε τις δυτικο-ευρωπαϊκές οικονομίες σε συνθήκες παρόμοιες με αυτές του μεσοπολέμου. Το σοκ της ανόδου της τιμής του πετρελαίου κατά 9 φορές μεταξύ 1973-83 απορροφήθηκε, και το 1992 η τιμή του πετρελαίου ήταν το 1/3 αυτής του 1983.³² Το Ευρωπαϊκό Νομισματικό Σύστημα υποκατέστησε σταδιακά το σύστημα του Bretton Woods, ενώ τα συστήματα κοινωνικής ασφάλισης και το κράτος ευημερίας συρρικνώθηκαν.

Ενώ για την καπιταλιστική Ευρώπη η 25ετία μετά το 1975 οδήγησε στην επανεμφάνιση φιλελεύθερων προσεγγίσεων στην οικονομική πολιτική, οι χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού αντιμετώπιζαν στην κυριολεξία προβλήματα ύπαρξης. Αδυνατώντας να μεταρρυθμιστούν εκ των έδων, οι σοσιαλιστικές χώρες, που εξάντλησαν τις δυνατότητες τους να αναπτυχθούν μέσω των πενταετών σχεδίων, επέστρεψαν ειρηνικά στον καπιταλισμό με τα κομμουνιστικά κόμματα να παραδίδουν την εξουσία. Την ίδια εποχή ο Τρίτος Κόσμος, με εξαίρεση ελάχιστες νησίδες ανάπτυξης, που κι αυτές αποδείχθηκαν ευάλωτες σε διεθνείς χρηματοπιστωτικές κρίσεις, εξακολούθησε, και εν μέρει εξακολουθεί, να αναζητά το μερίδιό του στην παγκόσμια ευημερία.³³

³² A. Maddison (1995) *Monitoring the World Economy, 1820-1992*. Paris: OECD, 85.

³³ OECD (2000) *World Economic Outlook*. Paris: OECD.

2. ΟΙ ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ

2.1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Στη διάρκεια των Μέσων Χρόνων οι πόλεμοι στην Ευρώπη ήταν κυρίως συγκρούσεις μεταξύ οικογενειών που βασίλευαν σε μια χωρική επικράτεια και επέλυαν με τον τρόπο αυτό διαφορές διαδοχής ή θρησκειώματος. Κράτη ως οντότητες δεν υπήρχαν και οι λαοί ως ιστορικά υποκείμενα δεν είχαν ακόμη εκδηλώσει την παρουσία τους στις κοινωνικές εξελίξεις. Οι συγκρούσεις, άλλοτε τοπικές, άλλοτε διεθνείς, δεν ξεκινούσαν από αναγνωρισμένες κυβερνήσεις αλλά από αριστοκράτες, ιππότες, από πόλεις που διαμαρτύρονταν κατά μιας ανώτερης εξουσίας ή και από ομάδες ατάκτων που, πλάνητες, αναζητούσαν τόπο εγκατάστασης και κυριαρχίας. Οι πόλεμοι την εποχή αυτή ήταν συνήθως μακράς διάρκειας καθώς τεχνολογία και επικοινωνία δεν επέτρεπαν γρήγορες νίκες και οι απώλειες σε ανθρώπινες ζωές περιορισμένες σε σύγκριση με σύγχρονες συγκρούσεις, αλλά οπωσδήποτε σημαντικές με κριτήριο τον εκτιμώμενο στους Μέσους Χρόνους πληθυσμό της Ευρώπης.³⁴

³⁴ Είναι εξαιρετικά δύσκολο να καταμετρηθούν με ακρίβεια όλοι οι πόλε-

Η κατάσταση αλλάζει από τα μέσα του 16ου αιώνα περίπου όταν αρχίζουν να ξεσπούν σε όλες τις περιοχές της Ευρώπης συγκρούσεις εμφύλιου χαρακτήρα καθώς θρησκευτικές κοινότητες αλλοθρήσκων, είτε διεκδικούν το δικαίωμα έκφρασης της πίστης τους, είτε διώκονται εξ αιτίας αυτού. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Luard το 44% των εμφυλίων και το 49% των διεθνών συρράξεων μεταξύ 1559-1648 έγινε για λόγους θρησκευτικούς.³⁵ Την ίδια εποχή παρατηρούνται και συνασπισμοί δυναστειών για τη διεξαγωγή ενός πολέμου, οι οποίοι έχουν ως αφετηρία την κοινή θρησκευτική ενότητα.

Μιλώντας για τις αιτίες των διεθνών συγκρούσεων την εποχή μετά το 1648, και αποδίδοντας σε ορισμένες απ' αυτές οικονομικούς ανταγωνισμούς ως αιτία, πρέπει να έχουμε υπόψη τους ακόλουθους περιορισμούς: Σπάνια υπάρχουν πόλεμοι που έχουν μία και μόνη αποκλειστική αιτία. Συνήθως υπάρχουν πολλοί λόγοι διαφορετικής έντασης και ση-

μοι, διεθνείς και εμφύλιοι. Σημαντικές πηγές πληροφόρησης γι' αυτά τα θέματα ήταν οι αναφορές στο E. Luard (1986) *War in international society. A study in international sociology*. London: Tauris, και K. Holsti (1991) *Peace and War: Armed conflicts and international order 1648-1989*. Cambridge: Cambridge University Press. Κυρίως με βάση αυτές τις πηγές καταστρώσαμε τους πίνακες που ακολουθούν. Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι οι δύο αυτοί συγγραφείς δίνουν διαφορετικούς αριθμούς συγκρούσεων για κάθε εποχή. Για τις στρατιωτικές τεχνικές και ζητήματα τεχνολογίας πολέμου βλ. R. Dupuy / T. Dupuy (1986) *The Encyclopaedia of military history*. New York: Harper and Row. Για την εξέλιξη της σχέσης του πολέμου με αλλαγές σε τεχνική, κοινωνία και οικονομία βλ. M. Howard (2000) *Ο ρόλος του πολέμου στη νεώτερη ευρωπαϊκή ιστορία*. Αθήνα: Ποιότητα. Εξαιρετικά χρήσιμο ήταν και το E. Boulding, et. al. (1979) *Bibliography on World Conflict and Peace*. Boulder: Westview Press.

³⁵ Βλ. E. Luard (1986) *War in international society. A study in international sociology*. ό.π., 36 και 38.

μασίας. Οι συγκρουόμενοι συνήθως δεν βρίσκονται σε συμφωνία μεταξύ τους ότι μάχονται για τον ίδιο λόγο και η ετερογένεια των παραγόντων συντελεί στο να υπάρχει μια ρευστότητα σε κάθε προσπάθεια προσδιορισμού των αιτίων των πολέμων. Αν αποφύγει κανείς ωστόσο έναν οικονομικό ντετερμινισμό, που θα έκανε την αναζήτηση διάφορων αιτίων μάταιη, είναι δυνατό να χαρακτηρίσει μερικούς πολέμους ως οφειλόμενους σε οικονομικούς ανταγωνισμούς και συναφείς διαφορές, συμφωνώντας άλλωστε με επιφανείς μελετητές από τον χώρο των διεθνών σχέσεων και της κοινωνιολογίας, όπως οι Holsti και Luard.³⁶

2.2. Η περίοδος 1648-1713

Κατά την περίοδο 1648-1713 καταγράφονται 22 μείζονες διεθνείς συγκρούσεις. Κύριο αίτιο των συγκρούσεων σ' αυτή την περίοδο είναι λόγοι εθνικής κυριαρχίας και διαφωνίες σχετικές με τα σύνορα των εθνικών κρατών που έχουν ήδη αρχίσει να διαμορφώνονται. Σύμφωνα με τον Holsti³⁷ το 24% όλων των συγκρούσεων γίνεται γι' αυτό τον λόγο, ενώ θρησκευτικές διαφορές ευθύνονται μόλις για το 6% των συγκρούσεων. Το ενδιαφέρον ωστόσο αυτή την εποχή είναι ότι ένα 20% των διεθνών συγκρούσεων αποδίδεται σε λόγους εμπορίου, ελεύ-

³⁶ Είναι χαρακτηριστικό ότι ούτε ο μαρξισμός του υπαρκτού σοσιαλισμού θεωρεί ότι όλοι οι πόλεμοι γίνονται για οικονομικούς λόγους βλ. ---- (1972) *Marxism - Leninism on war and army. A soviet view*. Moscow: Progress Publishers, 32.

³⁷ K. Holsti (1991) *Peace and War: Armed conflicts and international order 1648-1989*. Cambridge: Cambridge University, 49.

θερης ναυσιπλοΐας και ανταγωνισμού για αποικίες. Κυριότερες συγκρούσεις αυτού του χαρακτήρα είναι οι εξής:

Πίνακας 1

Πόλεμοι για οικονομικούς λόγους, 1648-1713

Βρετανία-Ολλανδία	1652-1654	1665-1667	1702-1713
Σουηδία-Πολωνία	1655-1660		
Γαλλία-Ισπανία	1667-1678		
Γαλλία-Ολλανδία	1672-1679		
Ρωσία-Οθωμανική Αυτοκρατορία	1694-1700		
Ρωσία-Σουηδία	1700-1721		

Η Ολλανδία, όντας η κυρίαρχη οικονομική δύναμη της εποχής, ακολουθούσε φιλειρηνική εξωτερική πολιτική, αποφεύγοντας οποιαδήποτε σύγκρουση που θα μπορούσε να παρακωλύσει το εμπόριο. Όπως προκύπτει όμως και από τον Πίνακα 1 βρισκόταν αντιμέτωπη με μια Βρετανία έτοιμη να προασπίσει τα ευρύτερα χωρικά της ύδατα με πόλεμο. Τα δικαιώματα αλιείας στη Βόρεια Θάλασσα και περί τη Βρετανία αποτελούσαν την εποχή αυτή διασυνοριακή διαφορά με σημαντικές στρατηγικές και εμπορικές διαπλοκές. Οι νόμοι περί ναυσιπλοΐας της Βρετανίας το 1651 όχι μόνο απαγόρευαν εισαγωγές αγαθών από την Ηπειρωτική Ευρώπη, αλλά όριζαν ότι μόνο καράβια με τη βρετανική σημαία θα προσέγγιζαν βρετανικά λιμάνια κομίζοντας εμπορεύματα από Ασία, Αφρική και Αμερική. Ενδιάμεσοι σταθμοί σε Ολλανδία και Γαλλία θα ακύρωναν τη δυνατότητα του πλοίου να ξεφορτώσει στη Βρετανία. Σε αντίθεση με τους Ολλαν-

δούς που προασπίζονταν το δικαίωμα των ουδέτερων στην ελεύθερη ναυσιπλοΐα, οι Βρετανοί διατηρούσαν το δικαίωμα νηοφιών σε ανοικτή θάλασσα και κατάσχεση εμπορευμάτων. Υπό αυτές τις συνθήκες οι πολεμικές συγκρούσεις Βρετανίας - Ολλανδίας κατανοούνται εύκολα.

Και άλλες όμως χώρες, όπως βλέπουμε στον Πίνακα 1, πολέμησαν για εμπορικούς λόγους. Η Ρωσία στην τάση της για διάνοιξη εμπορικών οδών βρέθηκε αντιμέτωπη με Σουηδία και Οθωμανική Αυτοκρατορία που κυριαρχούσαν σε Βαλτική και Μαύρη Θάλασσα αντίστοιχα. Και η Γαλλία, τέλος, αναμείχθηκε σε εμπορικές συγκρούσεις σε μικρότερη όμως κλίμακα.

Καθώς το εμπόριο με τις αποικίες έπαιρνε μονοπωλιακή μορφή και τα κεφάλαια που διακυβεύονταν σ' αυτό πολλαπλασιάζονταν, πολλές χώρες ανέπτυξαν την τακτική να επιτίθενται με στόχο την απόσπαση μεριδίων από το εξωτερικό εμπόριο μιας άλλης χώρας για να μεγιστοποιήσουν τα κέρδη τους.³⁸

Όσο σημαντικές και να ήταν οι εμπορικές-οικονομικές συγκρούσεις της εποχής, δεν επιτρέπεται να θεωρήσουμε τους πολέμους που προέκυψαν ως οφειλόμενους σε ζητήματα αμιγώς οικονομικά. Οι ευρωπαϊκές χώρες δεν δίσταζαν να προστατεύσουν το εμπόριο τους, αλλά αυτό ήταν μια παράπλευρη πτυχή της προσπάθειάς τους για εθνική ολοκλήρωση και εδαφική επέκταση. Η ισχυρή οικονομία θα ήταν ένα όπλο γι' αυτούς τους σκοπούς. Χαρακτηριστικό της εποχής είναι και το γεγονός ότι όποτε η Βρετανία πολέμησε την εποχή αυτή σε

³⁸ J. U. Nef (1950) *War and human progress*. Cambridge: Harvard University Press, 164.

διεθνείς συρράξεις προασπίζοντας τα εθνικά της συμφέροντα, υπέγραφε το τέλος του πολέμου, όταν αυτό τη συνέφερε, αφήνοντας τους υπόλοιπους να συνεχίζουν τις εχθροπραξίες.

Η παράδοση διενέξεων για λόγους εμπορικού ανταγωνισμού δεν είναι αποκλειστικά φαινόμενο αυτής της περιόδου. Και πριν από το 1648 Ισπανία και Ολλανδία, Σουηδία και Δανία, Οθωμανική Αυτοκρατορία και Περσία είχαν επανειλημμένα εμπλακεί σε πολέμους για την κυριαρχία θαλάσσιων και χερσαίων εμπορικών δρόμων.³⁹ Η διαφορά με το παρελθόν ήταν ότι οι πόλεμοι γίνονταν τώρα για να τηρηθεί η ισορροπία δυνάμεων όπως την φαντάζονταν οι εμπλεκόμενοι στις διενέξεις. Η ισορροπία όμως μεταβαλλόταν καθώς σ' αυτή την περίοδο (και περισσότερο στις επόμενες) οι οικονομικές συνθήκες μεταβάλλονταν ραγδαία δίνοντας περισσότερη οικονομική ευρωστία στη μία ή στην άλλη δύναμη. Όσες χώρες συνειδητοποιούσαν ότι αποικίες ή εμπορικοί σταθμοί θα τους έφερναν μεγαλύτερη οικονομική δύναμη ήταν έτοιμες να πολεμήσουν, ώστε να εξασφαλίσουν οικονομική υπεροπλία έναντι των ανταγωνιστών τους.

2.3. Η περίοδος 1715-1815

Κατά την περίοδο αυτή έγιναν 36 διεθνείς συγκρούσεις. Τώρα πια ο πόλεμος γίνεται από μεγάλες δυνάμεις, όχι πια από μικρότερα πριγκιπάτα ή πόλεις-κράτη, όπως στην εποχή της διαδοχής του ισπανικού θρόνου. Η Ρωσία αναδεικνύεται η

³⁹ E. Luard (1986) *War in international society. A study in international sociology*. ό.π., 98.

πλέον πολεμούσα δύναμη στην Ευρώπη με συμμετοχή στις 14 από αυτές τις συγκρούσεις, σε μια εποχή που οι συνοριακές διαφορές εξακολουθούν να καταλαμβάνουν το υψηλότερο ποσοστό των αιτίων του πολέμου, δηλαδή το 26%⁴⁰. Εμπόριο, ναυσιπλοΐα και αποικίες καταλαμβάνουν τη δεύτερη θέση με 18%, μια πτώση κατά 2% από την προηγούμενη περίοδο.

Στην περίοδο αυτή το κρατικό ενδιαφέρον για το εξωτερικό, ειδικά το αποικιακό, εμπόριο μεγαλώνει. Το 1739 η απώλεια του αυτιού του πλοίαρχου Jenkins, σε σύγκρουσή του με Ισπανούς αξιωματικούς, ήταν ικανή να προκαλέσει πόλεμο μεταξύ των δύο χωρών για την κυριαρχία των Δυτικών Ινδιών και του εμπορίου στην περιοχή της Καραϊβικής. Στη Μαύρη Θάλασσα η Ρωσία συνέχισε, με επιτυχία τις προσπάθειές της να απωθήσει τους Οθωμανούς από την Κριμαία και να σιγουρέψει τις εμπορικές της θέσεις.

Πίνακας 2

Πόλεμοι για οικονομικούς λόγους, 1713-1814

Ισπανία-Βρετανία	1727-1729	1739-1740		
Ρωσία-Τουρκία	1736-1739	1768-1774	1806-1812	
Γαλλία-Βρετανία	1744-1748	1754-1763	1778-1783	1803-1807
Ισπανία-Πορτογαλία	1776-1777			
Αμερική (αποικίες)-Βρετανία	1776-1783			
Βρετανία-Ολλανδία	1780-1783			
Ρωσία-Σουηδία	1808			
Γαλλία-Ρωσία	1812-1814			
ΗΠΑ-Βρετανία	1812-1814			

⁴⁰ K. Holsti, (1991) *Peace and War...*, ό.π., 88.

Ωστόσο θα πρέπει να σημειωθεί ότι όσο κι αν ήταν οι εμπορικοί ανταγωνισμοί αιτία πολέμου, οι απόψεις περί εμπορίου γενικά άρχιζαν να αλλάζουν. Υπό την επίδραση πιο φιλελεύθερων αντιλήψεων επικρατούσε γενικά η τάση να θεωρείται η γεωργία, η βιοτεχνία και το εσωτερικό εμπόριο πιο σημαντικά οχήματα για την εθνική ευημερία από το εξωτερικό εμπόριο. Και δεν ήταν τόσο ανταγωνισμοί περί το εξωτερικό εμπόριο καθαυτό όσο τα συμφέροντα των εταιρειών που εκμεταλλεύονταν μονοπωλιακά τις αποικίες και ωθούσαν τα κράτη σε πόλεμο.⁴¹

2.4. Η περίοδος 1815-1914

Αν και μειωμένες σε σύγκριση με την προηγούμενη περίοδο οι καταμετρημένες διεθνείς συγκρούσεις, σ' αυτή τη νέα περίοδο των εξαγγελιών περί ειρήνης, είναι 31.⁴² Τα εκατό χρόνια αυτής της περιόδου είναι τα έτη των εθνικών επαναστάσεων. Οι πόλεμοι γίνονται κατά κύριο λόγο για εθνικούς σκοπούς: απελευθέρωση από ξένη κατάκτηση, εθνική ολοκλήρωση, κατάκτηση εθνικής ομοιογένειας. Ιταλία, Ισπανία, Βέλγιο, Βαλκάνια γίνονται θέατρα χρόνιων και επανειλημμένων συρράξεων, ενώ οι συγκρούσεις των μεγάλων δυνάμεων μεταξύ τους υποχωρούν σε σύγκριση με το παρελθόν.

⁴¹ Χαρακτηριστικά μπορεί να αναφερθεί ότι ο Μιν, εξέχων μερκαντιστής συγγραφέας, στις απόψεις του οποίου γίνεται αναφορά στο δεύτερο μέρος, Κεφ. 1, ήταν διοικητικό στέλεχος της Εταιρείας των Ανατολικών Ινδιών.

⁴² K. Holsti (1991) *Peace and War: Armed conflicts and international order 1648-1989*. Cambridge: Cambridge University, 140-3.

Πίνακας 3

Πόλεμοι για οικονομικούς λόγους, 1815-1914

Ρωσία (Ελλάδα, Βρετανία, Γαλλία) - Τουρκία	1828-1829	1877-1878
Ισπανία - ΗΠΑ	1898	
Ρωσία (Βρετανία, Γερμανία) - Κινέζοι επαναστάτες	1898-1900	
Βρετανία - Μπόερς	1899-1902	
Ιαπωνία - Ρωσία	1904-1905	

Ζητήματα εμπορικών ανταγωνισμών και αποικιοκρατικών αντιζηλιών καταλαμβάνουν μόλις το 5% των διεθνών συγκρούσεων αυτής της εποχής.⁴³ Η δραματική αυτή μείωση οφείλεται, τουλάχιστον ως το 1870, στην κυριαρχία του οικονομικού φιλελευθερισμού. Το εμπόριο είναι «σύμμαχος της ειρήνης»⁴⁴ αυτήν την εποχή. Η συνθήκη των Παρισίων το 1856 ρύθμιζε τη ναυσιπλοΐα στα ποτάμια, τη διέλευση από τα Δαρδανέλια και όρισε τα δικαιώματα ουδέτερων πλοίων σε πόλεμο. Η κλίση προς τη συνεννόηση παρά τη σύγκρουση μείωσε τόσο πολύ τις οικονομικού τύπου συρράξεις, ώστε αν δεν υπήρχε η «αιώνια» αντίθεση Ρωσίας - Τουρκίας οι διεθνείς ρήξεις για οικονομικούς λόγους θα ήταν ελάχιστες.

Την περίοδο λοιπόν αυτή, πολλοί πόλεμοι γίνονται για να βοηθηθούν επαναστατικές δυνάμεις εθνικού χαρακτήρα που απαιτούν ανεξαρτησία από κάποια δύναμη. Εθνική συνείδηση και παραδοσιακή κυριαρχία βρίσκονταν σε άλυτη

⁴³ E. Holsti (1991) *Peace and War: Armed conflicts and international order 1648-1989*. ό.π., 144.

⁴⁴ J. U. Nef (1950), ό.π., 336.

αντίφαση με αποτέλεσμα το εθνικό ζήτημα να κυριαρχήσει την εποχή αυτή στις διεθνείς συγκρούσεις. Όπως είδαμε ωστόσο το δικαίωμα ελεύθερης ναυσιπλοΐας διατηρούσε τη σημασία του ακόμα και τον 19ο αιώνα. Μετά μάλιστα την τοποθέτηση ιδιωτικού και δημόσιου κεφαλαίου σε ξένες επιχειρήσεις και τον άμεσο δανεισμό ξένων χωρών, η προστασία αυτών ακριβώς των δραστηριοτήτων αποτελούσε μέριμνα υψίστης σπουδαιότητας για τις μεγάλες δυνάμεις. Του λόγου το αληθές επιβεβαιώνουν τα λόγια του Palmerstone μετά τη βρετανική παρέμβαση στην Ελλάδα, ώστε να αποζημιωθεί ο Πατσίφικο το 1848, που αξίζει, μια και αναφέρεται άμεσα στη χώρα μας, να αποδώσουμε επί λέξει:

«Είναι απαραίτητο για τη διατήρηση αυτής της μορφής εμπορίου, στο οποίο δίνουμε μεγάλη σημασία, ότι θα είναι γνωστό και πλήρως κατανοητό από κάθε χώρα σ' αυτή τη γη, ότι δεν είμαστε έτοιμοι να υποκύψουμε στο άδικο και ότι η διατήρηση της ειρήνης από πλευράς μας υπόκειται στην διαπραγματέυτη αρχή ότι όλες οι χώρες θα σέβονται την τιμή και την αξιοπρέπειά μας και δεν θα προξενήσουν οποι-οδήποτε κακό στα συμφέροντά μας».⁴⁵

Ακολουθώντας αυτά τα βήματα η Γαλλία εκστράτευσε κατά του Μεξικού το 1863 και ενθρόνισε εκεί νέο βασιλιά, γιατί ο προηγούμενος δεν πλήρωνε το δημόσιο χρέος. Βρετανία, Γερμανία και Ιταλία βομβάρδισαν τη Βενεζουέλα το 1902 για να την εξαναγκάσουν να πληρώσει τα χρέη της, ενώ οι Η.Π.Α. κατέλαβαν Ονδούρες, Νικαράγουα και Αϊτή το 1911-5 για τον ίδιο λόγο.⁴⁶

⁴⁵ Αναφέρεται στο E. Luard (1986) *War in international society...*, ό.π., 117.

⁴⁶ Στο ίδιο, 117.

2.5. Η περίοδος 1918-1941

Από τον Α' παγκόσμιο πόλεμο και μετά η διεθνής κοινωνία έχει εισέλθει στην εποχή του ανταγωνισμού ιδεολογιών. Κυβερνήσεις στηριγμένες σε φιλελεύθερες και δημοκρατικές αρχές πολεμούν για να περισώσουν τη δημοκρατία στον κόσμο, ενώ αυταρχικά καθεστώτα προσπαθούν να επιβάλουν νέα τάξη πραγμάτων στον περιβάλλοντα χώρο τους και καταπιεσμένοι λαοί ξεσηκώνονται σε εμφύλιες συγκρούσεις με σκοπό την εγκαθίδρυση νέας μορφής κρατικής οργάνωσης. Η υπεράσπιση μιας ιδεολογίας και η προσπάθεια εξασφάλισης της κυριαρχίας της γίνεται λοιπόν πρωταρχική αιτία πολέμων την εποχή αυτή.

Μεταξύ 1918-41 καταγράφηκαν 30 διεθνείς συγκρούσεις. Η σημασία του εμπορίου, της εξασφάλισης πρώτων υλών, καθώς και η προστασία εγχώριων κεφαλαίων επενδυμένων στο εξωτερικό ως αιτία πολέμου αφορά το 11% των συγκρούσεων την εποχή αυτή.⁴⁷

Πίνακας 4

Πόλεμοι για οικονομικούς λόγους, 1918-1941

Σύμμαχοι - Σοβιετική Ένωση	1918-1920	
ΗΠΑ - Νικαραγουανοί αντάρτες	1927-1933	
Παραγουάη - Βολιβία	1928-1935	
Ιαπωνία - Κίνα	1931-1933	1937-1945
Περού - Κολομβία	1932-1934	
Ιταλία - Αββησυνία	1935-1936	

⁴⁷ E. Holsti (1991) *Peace and War: Armed conflicts...*, ό.π., 218.

Από τον πίνακα προκύπτει ότι οικονομικοί λόγοι για διεθνείς συγκρούσεις μεταφέρονται από τον χώρο της Ευρώπης σε άλλες περιφέρειες της υδρογείου όπου εθνικά κράτη επιζητούν την επιβολή οικονομικών τους συμφερόντων με βίαια μέσα, όπως συνέβαινε στην Ευρώπη έναν αιώνα πριν.⁴⁸

Η μείωση της σημασίας του παράγοντα αυτού φαίνεται και από το γεγονός ότι δεν αναφέρονται σε όρους συνθηκών ειρήνης οικονομικές δεσμεύσεις, με εξαίρεση αυτές της Γερμανίας στη συνθήκη των Βερσαλλιών.

2.6. Η περίοδος 1945-1989

Την περίοδο αυτή καταγράφονται 58 πόλεμοι.⁴⁹ Με άλλα λόγια η συχνότητα των συγκρούσεων ανέρχεται και ορισμένα νέα χαρακτηριστικά μπορούν να καταγραφούν.

Κατ' αρχήν στην Ευρώπη δεν γίνεται πόλεμος (με εξαίρεση τον ελληνικό εμφύλιο 1946-9). Αυτό οφείλεται στη σταθερότητα των εθνικών-κρατών στην Ευρώπη και την ένταξή τους σε συγκεκριμένα ιδεολογικά, άρα και αμυντικά, στρατόπεδα. Έτσι, οι περισσότερες συγκρούσεις της περιόδου αυτής, 98%, καταγράφονται στον Τρίτο Κόσμο: Ασία, Αφρική, Λατινική Αμερική.⁵⁰

⁴⁸ E. Luard (1986) *War in international society...*, ό.π., 167

⁴⁹ Ακολουθώντας άλλο ορισμό, και πιο συγκεκριμένα την έννοια της σύγκρουσης αντί αυτή του πολέμου, ο Bercovitch δίνει, για την περίοδο ως το 1995, 292 συγκρούσεις. Βλ. J. Bercovitch / R. Jackson (1997) *International conflict. A chronological encyclopaedia of conflicts and their management 1945-95*. Washington: Congressional Quarterly.

⁵⁰ E. Luard (1986) *War in international society...*, ό.π., 68.

Σύμφωνα με τον Holsti⁵¹ οικονομικά και αποικιοκρατικά συμφέροντα ευθύνονται για το 8% των συγκρούσεων της περιόδου αυτής. Η κυριότερη αιτία ήταν ιδεολογικού χαρακτήρα και αφορούσε το πολιτικό σύστημα που θα επικρατούσε σε συγκεκριμένα κράτη μετά την κατάπαυση των εχθροπραξιών.

Πίνακας 5

Πόλεμοι για οικονομικούς λόγους, 1945-1989

Ισραήλ (Γαλλία, Βρετανία) - Αίγυπτος	1956
Κατάνγκα - Βέλγιο	1961
Ινδία - Πορτογαλία (Γκόα)	1961
Ινδονησία - Μαλαισία	1963-1966
ΗΠΑ - Άγιος Δομήνικος	1965
SWAPO - Νότιος Αφρική	1966-1969
Μπιάφρα - Νιγηρία	1967
Ισραήλ - Αίγυπτος	1968
Πολισάριο - Μαυριτανία - Μαρόκο	1974
Ανγκόλα - UNITA	1975
Λιβύη - Τσαδ	1978-1987
Αργεντινή - Βρετανία	1982
ΗΠΑ - Γρανάδα	1983

Την ίδια εποχή ο χαρακτήρας του πολέμου επηρεάστηκε από αλλαγές στη στρατιωτική τεχνολογία. Τα όπλα σ' αυτή την εποχή έγιναν φονικότερα, πιο απαιτητικά στο χειρισμό τους, πιο ακριβά. Ενώ, για παράδειγμα, οι απώλειες

⁵¹ E. Holsti (1991) *Peace and War: Armed conflicts...*, ό.π., 280.

του Β' παγκοσμίου πολέμου ανέρχονται σε 40 εκατομμύρια ζωές, άλλα 20 εκατομμύρια έχουν πεθάνει στους «μικρούς» πολέμους από τότε.⁵²

2.7. Αντί συμπεράσματος:

Διεθνείς συγκρούσεις και οικονομικοί ανταγωνισμοί

Κατά την περίοδο 1648-1989 η συχνότητα συγκρούσεων που αποδίδονται σε οικονομικούς ανταγωνισμούς διακυμάνθηκε ως εξής:

Πίνακας 6

Πόλεμοι για οικονομικούς λόγους, 1648-1989

	Εμπόριο Ναυσιπλοΐα	Εμπόριο Πρώτες Ύλες	Αποικιακός ανταγωνισμός	Προστασία εθνικών κεφαλαίων στο εξωτερικό
1648-1714	16	2	4	—
1715-1814	14	—	4	—
1815-1914	4	—	1	1
1914-1941	—	6	—	5
1941-1989	1	3	—	3

Όπως είδαμε και παραπάνω, οι εμπορικοί ανταγωνισμοί και η διαφύλαξη μονοπωλίων στο αποικιακό εμπόριο ήταν σημαντικός παράγοντας διεθνών συγκρούσεων ως το 1814 τουλάχιστον. Οι ανταγωνισμοί αυτοί οξύνονταν από το γε-

⁵² E. Luard (1986) *War in international society...*, ό.π., 77.

γονός ότι οι μερκαντιλιστικές θεωρίες περί κρατικής κυριαρχίας είχαν ως στόχο την εκμηδένιση του εξωτερικού εμπορίου των ανταγωνιστών ενός κράτους. Οι θεωρίες αυτές με τη μία ή την άλλη μορφή κυριαρχούσαν σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες τουλάχιστον ως τα τέλη του 18ου αιώνα. Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι η παντελής έλλειψη κανόνων διεθνούς ναυσιπλοΐας, μια και το διεθνές πλαίσιο συνθηκών και συμφωνιών οικοδομήθηκε στην πορεία του χρόνου.

Από την εποχή μετά τη Συνθήκη της Βιέννης αρχίζει μια νέα περίοδος στις αντιλήψεις περί πολέμου, που ξεκινούν από τα συμφέροντα των μεγάλων δυνάμεων όπως αυτά είχαν αποκρυσταλλωθεί μετά τη νίκη των Βρετανών στο Βατερλώ. Σύμφωνα μ' αυτές ο πόλεμος δεν είναι ένα φυσικό φαινόμενο που πρέπει να γίνεται δεκτό όπως είναι η βροχή. Σε συμφωνία με τις ιδέες του Διαφωτισμού πολλοί φιλόσοφοι διατυπώνουν την άποψη ότι η οικοδόμηση συνθηκών διεθνούς ειρήνης είναι εφικτή.⁵³ Πολιτισμικοί παράγοντες αλλά και η υποχώρηση των μερκαντιλιστικών ιδεών, η προώθηση της αντίληψης του αμοιβαίου οφέλους από το διεθνές εμπόριο άλλαξαν αργά αλλά σταθερά το διεθνές κλίμα.

Οι γενικότερες οικονομικο-πολιτικές εξελίξεις οδηγούν σε μια σταθερή αποδυνάμωση της αριστοκρατίας, της κατ' εξοχήν τάξης που διοικεί στρατιωτικά τις χώρες. Έτσι οι πόλεμοι αρχίζουν να σχεδιάζονται πιο προσεκτικά, να αποφεύγονται αν γίνεται, όσο και αν η επίδειξη φιλειρηνικών διαθέσεων σε ένα ως τότε ευκολοπόλεμο κλίμα δεν έδινε πάντα τα κατάλληλα σήματα στις διεθνείς σχέσεις. Οι φιλειρη-

⁵³ Πρβλ. I. Kant (1992) *Για την αιώνια ειρήνη*, μτφρ. Α. Πόταγα, επιμ. Λ. Αναγνώστου. Αθήνα: Αλεξάνδρεια. Στις απόψεις του Kant, όπως αναφέραμε στην υποσημείωση 8, δεν θα αναφερθούμε στην παρούσα μελέτη.

νικές αντιλήψεις της περιόδου οφείλονται και στη γαλλική επανάσταση που διατράνωσε παγκόσμια την ιδέα της κοινωνικής προόδου στηριγμένης στην έμφυτη καλή διάθεση των ανθρώπων. Τα δικαιώματα των λαών άρχιζαν να κατακτούν το προσκήνιο αφήνοντας πίσω τους τα δικαιώματα των βασιλέων.

Η εποχή του οικονομικού φιλελευθερισμού που ακολουθεί προάγει την αντίληψη ότι το διεθνές εμπόριο δεν είναι παιχνίδι μηδενικού αθροίσματος. Η θεωρία του απόλυτου και του συγκριτικού πλεονεκτήματος υποστηρίζει τη διεθνή εξειδίκευση στην παραγωγή και, σε τελική ανάλυση, θεωρεί τον πόλεμο για λόγους εμπορικού ανταγωνισμού επιζήμιο.

Όσο προχωρούσε ο 19ος αιώνας οι αντιλήψεις για τον πόλεμο ήταν μοιρασμένες. Το μήνυμα των φιλελευθέρων ήταν ότι ο πλούτος και η πρόοδος που ήδη παρατηρούνταν στην Ευρώπη θα έφερναν το τέλος των διεθνών συγκρούσεων. Ο φιλειρηνισμός έγινε κίνημα που κέρδισε τις μεσαίες τάξεις και την κοινή γνώμη στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες. Εταιρείες υπέρ της ειρήνης προπαγάνδιζαν κοσμοπολίτικες, αντιπολεμικές απόψεις.

Από την άλλη μεριά, ειδικά μετά το 1870, ο πόλεμος άρχισε να θεωρείται από μερικούς μια εποικοδομητική δραστηριότητα που έλυne με το δίκαιο του ισχυρότερου χρονίζουσες αντιθέσεις. Σ' αυτή την αντίληψη ο πόλεμος ήταν έκφραση του αέναου αγώνα μεταξύ εθνών και πολιτισμών.⁵⁴ Ο Treitschke, κοινωνικοί δαρβινιστές κ.ά. έκαναν, μετά την περίοδο της σταδιακής απώλειας της αίγλης του φιλελευθερισμού μετά το 1870, τον πόλεμο-ως-μέσον επίλυσης συ-

⁵⁴ J. U. Nef (1950) *War and human...*, ό.π., 405.

γκρούσεων δημοφιλή, ιδίως στα υψηλά κλιμάκια της ανερχόμενης δημοσιούπαλληλίας σε όλες τις χώρες της Ευρώπης. Στις αρχές του 20ού αιώνα τα εμπόδια που είχαν μπει στη διεθνή ζωή μέσω συνθηκών κατά των λόγων που προκαλούσαν πόλεμο σταδιακά υποχωρούσαν. Στην πράξη βέβαια, η επικράτηση ενός πιο φιλειρηνικού διεθνούς κλίματος δεν συνέβαλε στο να πάψουν να υφίστανται οι ανταγωνισμοί των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων για το μπίρασμα της Αφρικής μετά το 1870 ή τη διέλευση των Δαρδανελών όλο τον 19ο αιώνα. Η κατάσταση δεν μεταβλήθηκε στις αρχές του 20ού αιώνα – το αντίθετο μάλιστα. Τα επενδυμένα συμφέροντα στις αποικίες απέκτησαν προσβάσεις στην οικονομική διοίκηση του κράτους, πίεζαν για προστασία και διαμόρφωναν πολλές φορές πολεμοχαρές κλίμα στην κοινή γνώμη των χωρών τους. Ήδη από τον 19ο αιώνα υπήρχε το προηγούμενο των Αγγλο-κινεζικών πολέμων του οπίου, όπου το διαχύβευμα ήταν η προστασία παράνομων βρετανικών εμπορικών δραστηριοτήτων. Η παράδοση κρατικής παρέμβασης για εθνικά οικονομικά συμφέροντα δεν είχε εκλείψει. Η συχνότητα ωστόσο συγκρούσεων λόγω οικονομικών ανταγωνισμών ήταν φθίνουσα.⁵⁵

Μεταξύ 1648-1815 ο παράγων «διαφύλαξη εμπορικών συμφερόντων» διεθνώς είναι, όπως είδαμε, αρκετά σημαντικός. Όταν η αντίληψη ότι τα κέρδη από το εμπόριο είναι περιορισμένου χαρακτήρα και λίγοι μπορούν να κερδίσουν από αυτό υποχώρησε υπέρ της άποψης ότι όλοι μπορούν να κερδίσουν, αυτόματα μειώθηκε και η προθυμία ένοπλης λύσης αυτών των διαφορών. Ο ιαπωνικός και ο ιταλικός οικονο-

⁵⁵ E. Luard (1986) *War in international society...*, ό.π., 130.

μικός ιμπεριαλισμός του μεσοπολέμου προκάλεσαν μικρή άνοδο του ποσοστού συγκρούσεων, το οποίο έπεσε ξανά μετά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο. Για την τελευταία αυτή εποχή μπορεί να λεχθεί ότι οι εμπορικοί δρόμοι, ιδίως αυτοί της διακίνησης του πετρελαίου έχουν θεωρηθεί υψίστης σημασίας για το δυτικό στρατόπεδο. Έχουν μάλιστα υπάρξει επανειλημμένες δηλώσεις πολιτικών και στρατιωτικών ηγετών της Δύσης προς αυτή την κατεύθυνση. Η αδυναμία των χωρών του Τρίτου Κόσμου να αναπτυχθούν οικονομικά και η πολύ περιορισμένη άνθηση τέτοιων κρατών σε μερικούς οικονομικούς χώρους, τα οποία εφάρμοσαν πολιτική ανοίγματος στο ξένο κεφάλαιο μετά τη δεκαετία του '70, αποτελούν μια σημαντική πηγή ανησυχίας και πιθανής αλλαγής του τοπίου στο μέλλον. Στο μέτρο που η παγκόσμια αγορά δεν εξαργυρώνει τις υποσχέσεις που δίνει στις φτωχές χώρες, ότι με το άνοιγμα των τελευταίων στο ακώλυτο διεθνές εμπόριο θα βελτιώσουν την ευημερία τους, γεννάται ο φόβος ενός νέου προστατευτικού κύματος και τάσεων αποκοπής κάποιων χωρών από την παγκόσμια αγορά, γεγονός που μάλλον θα προκαλέσει διεθνείς συγκρούσεις στο μέλλον.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ι. ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΚΑΙ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ: ΜΕΡΚΑΝΤΙΛΙΣΤΕΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

Ι.1. Γενικές Παρατηρήσεις

Ο μερκαντιλισμός είναι μία έννοια που ενσωματώθηκε στο λεξιλόγιο της πολιτικής οικονομίας στα τέλη του 18ου αιώνα. Σηματοδοτεί κείμενα που κυκλοφόρησαν μεταξύ 1620 και 1750, κυρίως στην Αγγλία. Τα κείμενα αυτά είτε ήταν αυτόνομες πραγματείες ή γράφονταν σε συνέχεια, απάντηση ή απόρριψη άλλων κειμένων, που κι αυτά ανήκαν στην ίδια παράδοση. Κοινό τους χαρακτηριστικό ή προσπάθεια των συγγραφέων τους να διαπραγματευτούν πρακτικά οικονομικά προβλήματα της εποχής και να προτείνουν μέτρα οικονομικής πολιτικής που ξεπήδαγαν από τις συγκεκριμένες ερμηνείες των γεγονότων τις οποίες έδιναν οι συγγραφείς αυτοί.⁵⁶

Στην ιστορία της οικονομικής σκέψης, ως σχετικά πρό-

⁵⁶ Βλ. την κλασική μελέτη του E. Hecksher [1932] (1955) *Mercantilism*. London: Allen and Unwin, και από τις νεώτερες αυτή του L. Magnusson (1994) *Mercantilism. The shaping of an economic language*. London: Routledge. Για μια εξιστόρηση της εξέλιξης της οικονομικής σκέψης ως κατασκευής

σφατα, ο μερκαντιλισμός τύγχανε μιας στερεοτυπικής προσέγγισης, πυρήνας της οποίας ήταν η πεποίθηση ότι κατ' αυτόν ο πρώτιστος σκοπός του ηγεμόνα πρέπει να είναι η αύξηση της εξουσίας του και της δύναμης της χώρας του στο διεθνές σύστημα.⁵⁷ Όσα στοιχεία αλήθειας μπορεί να κομίζει ο ισχυρισμός αυτός άλλο τόσο είναι εσφαλμένο να θεωρείται ο μερκαντιλισμός ένα κλειστό «σύστημα» δοξασιών, μόνο επειδή έτσι τον χαρακτήρισε μια αυθεντία της πολιτικής οικονομίας, όπως ο Adam Smith.

Από τις αμέτρητες πραγματείες της εποχής και όσον αφορά τις αντιλήψεις περί διεθνών συγκρούσεων και πολέμου επιλέγουμε την ενασχόληση με συγγραφείς τριών χωρών: της Αγγλίας (Mun), της Αυστρίας (Hornigk) και της Γαλλίας (Montchretien). Η επιλογή εξυπηρετεί την κατάδειξη του «εθνικού» χαρακτήρα του μερκαντιλισμού και συμπληρώνεται με αναφορά στην οικονομική πολιτική του Colbert, που ως υπουργός Οικονομικών μεταξύ 1661-83 αποτελεί κλασικό παράδειγμα μερκαντιλιστή δημόσιου λειτουργού με εκτεταμένες οικονομικές αρμοδιότητες.

1.2. «Εθνικός» μερκαντιλισμός

Ο χαρακτηριστικότερος ίσως εκπρόσωπος του βρετανικού μερκαντιλισμού είναι ο T. Mun, πολυγραφότατος συγγρα-

πολλών φηγημάτων μιας σύνθεσης, που θα πετύχει αργότερα ο Smith βλ. T. Hutchison (1988) *Before Adam Smith. The emergence of political economy 1662-1776*. Oxford: Blackwell.

⁵⁷ Πρβλ. J. Viner (1991), «Power versus plenty as objectives of foreign policy in the 17th and 18th centuries», *Essays in the intellectual history of Economics*, Princeton: Princeton University Press, 128-153.

φέας και διευθυντικό στέλεχος της Εταιρείας των Ανατολικών Ινδιών. Στο *England's Treasure by Forraign Trade* ο Mun έθεσε ως κύριο σκοπό του να δείξει ότι ο κρατικός παρεμβατισμός στην ποσότητα του χρήματος, στη χειραγώγηση της νομισματικής μονάδας και στην απαγόρευση εξαγωγών χρυσού προκειμένου να αναζωογονηθεί η οικονομική δραστηριότητα ήταν λανθασμένος. Κατά τον Mun η εμπορική δραστηριότητα ήταν αυτή που αιτιακά προκαλεί αυξημένες εξαγωγές, οι οποίες με τη σειρά τους φέρνουν πολύτιμο μέταλλο στη χώρα. Τα μέτρα νομισματικού χαρακτήρα δεν μπορούσαν, κατά τη γνώμη του, να βελτιώσουν την οικονομική κατάσταση στη χώρα, αν το εξωτερικό εμπόριο ήταν ελλειμματικό. Άρα η οικονομική πολιτική έπρεπε να ενισχύει άμεσα το εμπόριο και όχι έμμεσα δια της νομισματικής πολιτικής. Υπερασπιζόμενος όμως την πρωτοκαθδρία του εξαγωγικού εμπορίου για την ευημερία του εθνικού κράτους, ο Mun εκφράστηκε με έναν, χαρακτηριστικό για τους απανταχού μερκαντιλιστές, τρόπο κατά του ξένου εμπορικού ανταγωνισμού, που σίγουρα προδίδει πολλά για τη νοοτροπία διανοουμένων, αλλά και κυβερνώντων εκείνη την εποχή.

Ο Mun ξεκινά την πραγματεία του με τα προσόντα που χρειάζεται να διαθέτει κάποιος ο οποίος θα ασχοληθεί με το εξωτερικό εμπόριο. Το μέσο για τον πλουτισμό μιας χώρας είναι το εξωτερικό της εμπόριο στο οποίο πάντα πρέπει να ακολουθούμε τον εξής κανόνα: «να πουλάμε περισσότερα στους ξένους κάθε χρόνο από όσα δικά τους σε αξία καταναλώνουμε».⁵⁸ Ο Mun απαριθμεί 12 τρόπους αύξησης των εξα-

⁵⁸ T. Mun [1664] (1995) *England's Treasure by Forraign Trade*. In: *Mercantilism. Critical concepts in the history of economics*, edited by L. Magnusson. London-New York: Routledge, vol. 1, 85.

γωγών / μείωσης των εισαγωγών. Οι τρόποι αυτοί περιλαμβάνουν κατ' αρχήν περιορισμούς στην κατανάλωση και στις εισαγωγές. Οι τιμές των εξαγόμενων πρέπει να είναι υψηλές, αν όμως υπάρχει ανταγωνισμός από τρίτες χώρες, τότε, πρέπει κατά τον Mun, να ρίξουμε τις τιμές, για να πάρουμε την αγορά απ' αυτές. Αναφέρει μάλιστα το παράδειγμα του ανταγωνισμού μεταξύ Βρετανίας και Βενετίας για την πώληση πανιών στην τουρκική αγορά. Η τιμή των εξαγόμενων ελέγχεται καλύτερα αν τα μεταφέρουμε με δικά μας πλοία, σημειώνει. Γενικά πρέπει να υπάρχει μέριμνα για την απασχόληση εγχώριου εργατικού δυναμικού. Μέρος του εθνικού πλούτου είναι και η αλιεία και δεν πρέπει οι Ολλανδοί να φαρεύουν στα βρετανικά εγχώρια ύδατα και να πλουτίζουν εις βάρος της Αγγλίας. Οι Ολλανδοί «μας εμποδίζουν και μας καταστρέφουν καθώς ζούμε σύμφωνα με τον νόμο, παίρνοντας μας το φωμί μέσα από το στόμα», ισχυρίζεται.⁵⁹

Απ' όλα τα είδη του εμπορίου το υπερπόντιο είναι το πιο προσοδοφόρο. «Η πληθώρα του χρήματος είναι αυτή (και όχι κάτι άλλο) που βελτιώνει τη χώρα μας»⁶⁰ και οι βασιλιάδες δεν πρέπει να μειώνουν τα κέρδη των εμπόρων ή να υποτιμούν το νόμισμα πιστεύοντας ότι έτσι γίνονται οι ίδιοι πλουσιότεροι. Απαγορεύσεις στο εγχώριο εμπόριο μειώνουν τον πλούτο της χώρας. Οι πλούσιοι έμποροι πρέπει να δανείζουν τους φτωχούς συναδέλφους τους έναντι τόκου «έτσι ώστε το χρήμα μας να μην κείται νεκρό, αλλά να είναι εμπόρευσιμο».⁶¹ Η φορολογία τέλος δεν πρέπει να χτυπάει το εμπόριο.

⁵⁹ Στο ίδιο, 90.

⁶⁰ Στο ίδιο, 97.

Στη συνέχεια ο Mun επανέρχεται στις αγγλο-ολλανδικές σχέσεις με σαφώς εχθρικές εκφράσεις και οξείς χαρακτηρισμούς για τους Ολλανδούς. Οι Ολλανδοί εκμεταλλεύονται τον ενάλιο πλούτο της χώρας, είναι αχάριστοι⁶² και σύντομα το δικαίωμα τους να φαρεύουν στα νερά της Βρετανίας «θα απαντηθεί με τα σπαθιά, παρά με τα λόγια».⁶³ Εκτός και αν, για να πάρουν από την Αγγλία το δικαίωμα αυτό, κηρύξουν τον πόλεμο στην Ισπανία (!), προκειμένου στο μεταξύ η Αγγλία να αυξήσει τη δύναμη και τον πλούτο της. Οι Ολλανδοί «αν και είναι μεταξύ μας, δεν ανήκουν σε μας», «δεν έχουν μια σταγόνα αγγλικό αίμα στις καρδιές τους», αποφαίνεται.⁶⁴

Είναι αλήθεια ότι όπως προαναφέραμε Αγγλία και Ολλανδία βρίσκονταν σε εμπόλεμη κατάσταση τον 17ο αιώνα⁶⁵ λόγω της χρόνιας ύφεσης της εποχής που όξυνε τις ήδη τεταμένες διμερείς σχέσεις μεταξύ των δύο αυτών χωρών.⁶⁶ Αυτό όμως που ισχύει και χαρακτηρίζει τον μερκαντιλισμό είναι η εχθρότητα και η επιθετικότητα του ύφους.

Παρόμοιο λεξιλόγιο βρίσκουμε και στον γερμανόφωνο χώρο. Ο Ph. W. von Hornigk για παράδειγμα προτείνει ως κρατικός σύμβουλος σειρά οικονομικών μέτρων για την ανόρθωση των οικονομικών της Αυστρίας. Σύμφωνα με αυτόν υπάρχουν 9 κανόνες διαχείρισης της εθνικής οικονομίας, οι εξής:

⁶¹ Στο ίδιο, 124.

⁶² Στο ίδιο, 134.

⁶³ Στο ίδιο, 137.

⁶⁴ Στο ίδιο, 141.

⁶⁵ Βλ. C. Wilson (1957) *Profit and Power: A study of England and the Dutch wars*. London: Longman.

⁶⁶ Για τις διαρθρωτικές αλλαγές στη Βρετανία την εποχή αυτή βλ. B. Supple (1970), *Commercial crisis and change in England 1600-42*, Cambridge: Cambridge University Press.

- 1) Το έδαφος της χώρας πρέπει να μελετηθεί με φροντίδα και να δοθεί στην κατάλληλη καλλιέργεια.
- 2) Όλα τα εμπορεύματα της χώρας που δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν στην παρούσα τους μορφή πρέπει να μετασηματιστούν σε τελικά προϊόντα.
- 3) Πρέπει να ληφθεί μέριμνα για τον πληθυσμό. Ο αριθμός, η εργατικότητα, η μόρφωση, η κλίση προς νεωτερισμούς και ανακαλύψεις στο εργατικό δυναμικό πρέπει να προαχθούν.
- 4) Χρυσός και ασήμι, τα πολύτιμα μέταλλα στη χώρα, απαγορεύεται να εξαχθούν.
- 5) Οι κάτοικοι να ικανοποιούνται με τα ντόπια προϊόντα, εκτός «εξαιρέσεων μεγάλης ανάγκης».⁶⁷
- 6) Στην περίπτωση τέτοιας ανάγκης να αποκτώνται τα ξένα αγαθά σε ανταλλαγή με εγχώρια προϊόντα και όχι με χρυσό και ασήμι.
- 7) Αν είναι εφικτό αυτά τα αγαθά να εισαχθούν ημικατεργασμένα και να ολοκληρωθούν στη χώρα.
- 8) Πρέπει να αναζητηθούν ευκαιρίες «νύχτα-μέρα»⁶⁸ ώστε να εξαχθούν εγχώρια προϊόντα αντί χρυσού. Ακόμα να προαχθεί η κατανάλωσή τους ως τα πιο μακρινά σημεία της γης.
- 9) Πρέπει να απαγορευτούν οι εισαγωγές σε όσα προϊόντα ήδη παράγονται στη χώρα.

⁶⁷ P. W. Hornigk [1684] (1930), «Oesterreich über alles wann es nur will», in A. E. Monroe, *Early Economic Thought*. Cambridge: Harvard University Press, 221-244.

⁶⁸ Στο ίδιο, 224.

Στις οικονομικές σχέσεις μεταξύ κρατών ισχύει το αξίωμα ότι «όλες οι φιλίες σταματούν όταν αφορούν τη δική μου αδυναμία και χρεοκοπία».⁶⁹ Ο 5ος κανόνας σημαίνει πρακτικά την απαγόρευση εισαγωγής μεταξιού, βαμβακερών, λινών και γαλλικών προϊόντων στην Αυστρία. Ο Hornigk γνωρίζει ότι πολλοί έμποροι έχουν ως στόχο την πώληση εγχώριων βιομηχανικών προϊόντων και συνήθως ζητούν προστασία όταν αντιμετωπίζουν δυσκολίες. Ο Hornigk βλέπει τα πράγματα ανάποδα: απαγορεύει τα ξένα προϊόντα, ώστε να δημιουργηθούν εγχώρια. Οι έμποροι που εισάγουν αγαθά είναι «οι τύποι που φτωχαίνουν τη χώρα».⁷⁰ Κατά τον Hornigk, η έκλειψη των εμπορών που ασχολούνταν αποκλειστικά με εισαγωγές είναι πλεονέκτημα για τη χώρα. Όσοι λένε ότι τα αυστριακά προϊόντα δεν είναι εφάμιλλα των ξένων υποστηρίζουν «την καταστροφή και τον διάβολο που εχθρεύεται την ευημερία της Αυστρίας».⁷¹ Και η μόδα που επιβάλλει καμιά φορά εισαγωγές εμπορευμάτων να πάει «στον διάβολο, τον πατέρα της».

Στη συνέχεια ο Hornigk περνάει σε μία συζήτηση και σε σχολιασμό πιθανών αντιρρήσεων προς τις αρχές του, τις οποίες σχολιάζει με μια επιχειρηματολογία αφοπλιστική αλλά και με ισχυρή δόση γερμανοκεντρικής απολυτότητας. Κεφάλαιο για εγχώρια επένδυση θα σχηματιστεί αν οι πολίτες δεν φεύγουν από τη χώρα, καταναλώνουν σ' αυτή και βοηθούν έτσι στον σχηματισμό κερδών, λέει. Υπάρχει και το ζήτημα της πίστωσης, δηλαδή του δανεισμού για τον σχημα-

⁶⁹ Στο ίδιο, 225.

⁷⁰ Στο ίδιο, 235.

⁷¹ Στο ίδιο, 235.

τισμό κεφαλαίου, αλλά αυτό ο Hornigk ούτε που θέλει να το ακούσει γιατί υποθηκεύει την ανάπτυξη της χώρας.

Αν οι εγχώριοι παραγωγοί, χωρίς τον φόβο ξένου ανταγωνισμού αυξήσουν τις τιμές τους, αυτό δεν θα ήταν καλό, πλην όμως εξαρτάται από την κρατική επίβλεψη να μην συμβεί κάτι τέτοιο. Τι θα γίνει τέλος με τα άλλα κράτη που θα θυμώσουν μ' αυτή την προστατευτική πολιτική; «Ας θυμώσει όποιος θέλει», λέει ο Hornigk.⁷² Οι εχθροί θα είναι έτσι κι αλλιώς εχθροί, ενώ οι φίλοι θα καταλάβουν ότι η Αυστρία θα μπορεί να είναι φιλικότερη μαζί τους, αν ακμάσει οικονομικά.

Ότι η διαμόρφωση και συγκρότηση του εθνικού κράτους επέβαλε τέτοιας μορφής προστατευτικές πολιτικές που ενθάρρυναν σε τελική ανάλυση τις διεθνείς συγκρούσεις δεν ήταν βέβαια τυχαίο. Παρόμοιες πολιτικές εφαρμόζονταν και στη Γαλλία, πολιτικές που είχαν προετοιμαστεί μέσα στα έργα οικονομολόγων όπως μεταξύ άλλων του Montchretien.

Ο Montchretien αξίζει να μας απασχολήσει περισσότερο και αυτό όχι μόνο επειδή με την πραγματεία του ονοματοδότησε την «πολιτική οικονομία» ως νέα επιστήμη.⁷³ Ο Montchretien επανέλαβε και ανέπτυξε περισσότερο τις μερκαντιλιστικές ιδέες που υποστηρίζονταν στη Γαλλία την εποχή εκείνη. Η «Πραγματεία» του, που χωρίζεται σε τέσσερα κεφάλαια - περί βιομηχανίας (μανουφακτούρας), εμπορίου, ναυτιλίας και καθηκόντων του ηγεμόνα - αναπτύσσει τα θέματα, όπως συνηθίζονταν εκείνη την εποχή με τη μορφή διαλόγου με τον αναγνώστη. Στον πυρήνα της σκέψης του βρίσκεται η προσπάθεια της αναζήτησης πλούτου για την ευημερία της χώρας,

⁷² Στο ίδιο, 239.

⁷³ A. Montchretien [1616] (1889) *Traicte de l'oeconomie politique*, Paris: Plon.

όχι μόνο με πολέμους και εδαφική επέκταση, αλλά και από την ανάπτυξη εσωτερικών πηγών. «Η ευημερία των ανθρώπων [...] βρίσκεται κατά βάση στον πλούτο, και ο πλούτος βρίσκεται στην εργασία»,⁷⁴ αναφέρει. Η παραγωγική εργασία οδηγεί σε πλούτο μέσω ανταλλαγών, αυτές επομένως πρέπει να διευκολύνονται και η επιχειρηματικότητα πρέπει γενικά να ενθαρρύνεται. Αφού ο επιχειρηματίας δρα για το κέρδος, «η αγάπη και το κυνήγι του κέρδους»⁷⁵ πρέπει να προστατεύονται από το θεσμικό πλαίσιο. Πρωταρχικό καθήκον του ηγεμόνα είναι η προαγωγή της κερδοφορίας στην κοινωνία και κάτω απ' αυτή την αρχή αρχίζουν να ξεδιπλώνονται μια σειρά άλλων αιτημάτων. Η εγχώρια βιομηχανία για παράδειγμα έπασχε από εισαγωγές ξένων προϊόντων, ειδικά μεταξιού, από το ξένο εργατικό δυναμικό, που μετανάστευε στη Γαλλία, και από έλλειψη νόμου και τάξης. Ο Montchretien πίστευε ότι, ενώ ξένοι έμποροι έχαιραν προνομίων στη Γαλλία, οι Γάλλοι αντιμετωπίζονταν αδιάφορα στο εξωτερικό. Έτσι οι εμπορικές επιτεύξεις της χώρας ήταν κατώτερες των δυνητικών. Τι θα μπορούσε να αναστρέψει την κατάσταση; Κατ' αρχήν η συνειδητοποίηση από πλευράς Γάλλων του υπονομευτικού ρόλου των ξένων εμπόρων για την ευημερία της Γαλλίας, που «από τόσο αγνή, τόσο καθαρή»⁷⁶ είχε μεταβληθεί σε «υπόνομο, απώπατο για άλλες χώρες».⁷⁷ Οι φιλιππικοί του Montchretien κατά Ολλανδών, Ισπανών και Πορτογάλων⁷⁸ τον οδηγούν στην ανάγκη της ρύθμισης του

⁷⁴ Στο ίδιο, 99.

⁷⁵ Στο ίδιο, 137.

⁷⁶ Στο ίδιο, 188.

⁷⁷ Στο ίδιο, 188.

⁷⁸ Στο ίδιο, 209-20.

εξωτερικού εμπορίου, και στο συμπέρασμα ότι η Γαλλία πρέπει να γίνει μεγάλη ναυτική δύναμη για να ευημερήσει.⁷⁹ Ο αλιευτικός στόλος της Γαλλίας αποτελούσε το ιδανικό σχολείο για την επάνδρωση ενός πολεμικού στόλου και η αναζήτηση αποικιών και η κατάκτησή τους θα διεύρυνε περισσότερο την ευημερία της μητρόπολης. Συμπερασματικά, ο Montchretien επιδείκνυε, όπως και ο Mun και ο Hornigk, έναν αγνό πατριωτισμό, μια επιθυμία να δει την χώρα του να ευημερεί και μια τάση απόδοσης της οικονομικής καθυστέρησης της πατρίδας του στον Άλλο, τον Ξένο. Η οικονομική σκέψη της εποχής βλέπει μέσα από την οικοδόμηση ενός ισχυρού κράτους-έθνους τη διεθνή σύγκρουση περίπου φυσική και αναπόφευκτη, αν πρόκειται να υπάρξει πρόοδος.

1.3. Μερκαντιστική «εθνική» πολιτική

Ο Colbert έχει ταυτιστεί στη συνείδηση των ερευνητών ως ο πολιτικός που έδωσε σάρκα και οστά στις δοξασίες των μερκαντιστών. Απολύτως κυρίαρχος της γαλλικής δημόσιας διοίκησης για 22 χρόνια, έδωσε την προσωπική του σφραγίδα στη διαμόρφωση της οικονομικής πολιτικής, που ως «κολμπερτισμός» πέρασε στην ιστορία και σημαίνει την καθοδήγηση της οικονομίας του απολυταρχικού κράτους στο απόγειο της ισχύος του.⁸⁰ Οι 8 τόμοι της αλληλογραφίας και των υπομνημάτων του αποκαλύπτουν έναν ακούραστο, πείσμονα πολιτικό, που χωρίς βαθιά γνώση οικονομικών και με μο-

⁷⁹ Στο ίδιο, 250-4.

⁸⁰ Βλ. C. W. Cole (1939) *Colbert and a century of French mercantilism*. New York: Columbia University Press, και E. Lodge (1931) *Sully, Colbert and*

ναδική πυξίδα δράσης την υπηρεσία στον βασιλιά του, επιδίωξε την εξασφάλιση της κυριαρχίας του τελευταίου υπό τους καλύτερους δυνατούς όρους.

Ο πλούτος του βασιλιά καθοριζόταν από τα πολύτιμα μέταλλα στη χώρα. Βασική αρχή της πολιτικής του Colbert ήταν η κυκλοφορία του χρήματος στη χώρα για την ζωογόνηση των συναλλαγών (και την πληρωμή των φόρων) και η διευκόλυνση της εισροής στη χώρα ξένου χρυσού και μέσων πληρωμής.⁸¹ Οι γαλλικές εξαγωγές θα έπρεπε λοιπόν να χαρακτηρίζονται από ψηλές προδιαγραφές ποιότητας ώστε να προτιμούνται στις ξένες αγορές και ο Colbert τις εξασφάλιζε και υποχρέωνε τους Γάλλους παραγωγούς να τηρούν τις προδιαγραφές αυτές απαρέγκλιτα. Στο μυαλό του ήταν ξεκάθαρο ότι ο βασιλιάς του θα μπορούσε να αντλήσει υψηλότερη φορολογία αν οι υπήκοοί του ευημερούσαν, και η ευημερία αυτή εξασφαλιζόταν με έργα υποδομής (το κανάλι των δύο θαλασσών, Ατλαντικού-Μεσογείου), την κατασκευή δρόμων και γεφυρών, τον εκσυγχρονισμό του συστήματος διapulίων τελών και άλλων παρομοίων κρατικών έργων.

Όσον αφορά το εμπόριο, ο Colbert πίστευε ότι «προξενεί μια μόνιμη διαμάχη που καταλήγει σε ειρήνη και πόλεμο, ανάμεσα στους λαούς της Ευρώπης, [για το ποια χώρα] θα μεταφέρει το μεγαλύτερο μέρος του».⁸² Με άλλα λόγια έβλε-

Turgot. A chapter in French economic history. London: Methuen. Για την εποχή που ακολούθησε βλ. C. W. Cole (1943) *French mercantilism 1683-1700*. New York: Columbia University Press, και J. F. Bosher (1970) *French Finances 1770-1795. From business to bureaucracy*. Cambridge: Cambridge University Press. Επίσης βλ. και υποσημείωση 19.

⁸¹ J. B. Colbert (1861-2) *Lettres, Instructions et Mémoires*, vol. VII, 233.

⁸² Στο ίδιο, vol. VI, 266.

πε τον όγκο του εμπορίου δεδομένο. Το εμπόριο ήταν ένας συνεχής αγώνας μεταξύ εθνών για μερίδιο σε ένα, όπως αναφέρθηκε, δεδομένο σύνολο. Η στατική αυτή αντίληψη για το εμπόριο και η λανθάνουσα κατ' αυτόν συγκρουσιακή του φύση τον οδηγούσε σε μια θεώρηση των ξένων ως εχθρών.

Ο ίδιος έλεγε το 1672 «όπως τσακίσαμε την Ισπανία στην ξηρά, έτσι πρέπει να τσακίσουμε την Ολλανδία στη θάλασσα. Οι Ολλανδοί δεν είχαν το δικαίωμα να αρπάζουν όλο το εμπόριο [...] γνωρίζοντας ότι όσο είναι κυρίαρχοι του εμπορίου ο στόλος τους θα συνεχίζει να αναπτύσσεται. Αυτό θα τους κάνει τόσο ισχυρούς ώστε θα αναλάβουν τον ρόλο του εγγυητή ειρήνης και πολέμου στην Ευρώπη».⁸³

Οι δασμοί ήταν το κατ' εξοχήν όπλο αύξησης του μεριδίου της χώρας στο διεθνές εμπόριο, περιοριζόταν όμως από την άσκηση αντιποίνων. Όπως συνοπτικά έλεγε ο Colbert «όλο το εμπόριο συνίσταται σε μείωση δασμών για αγαθά που χρησιμοποιούνται σε εργοστάσια της χώρας, σε αύξηση των δασμών των εισαγομένων, στην πλήρη απάλειψη δασμών για είδη που επανεξάγονται [και] σε μείωση εξαγωγικών τελών σε εγχώρια είδη που πωλούνται στο εξωτερικό».⁸⁴ Η συνολική παραγωγικότητα της οικονομίας εξαρτάτο για τον Colbert από τον βιομηχανικό τομέα, ο οποίος έπρεπε να εμφυχωθεί κατάλληλα. Έπρεπε να δοθούν κίνητρα και ενισχύσεις στους ιδιώτες, αλλά, αν οι τελευταίοι δεν έστεργαν, το κενό θα κάλυπταν κρατικές επιχειρήσεις. Είναι περιττό τέλος να λεχθεί ότι η παραγωγική εργασία έπρεπε να ενι-

⁸³ Αναφέρεται στο E. Luard (1986) *War in international society. A study in international sociology*. London: Tauris, 158.

⁸⁴ J. B. Colbert (1861-2) *Lettres, Instructions...*, ό.π., vol. VII, 284.

σχύεται, ησχόλη να τιμωρείται και ένα σύστημα αποικιών να τροφοδοτεί την οικονομία με πρώτες ύλες και να αγοράζει προϊόντα της μητρόπολης.

Οι κρατικοί ρυθμιστικοί μηχανισμοί που επιβλήθηκαν από τον Colbert στην κεντρική, αλλά και στις περιφερειακές διοικήσεις της χώρας αποτελούν μάλλον μνημείο έλλειψης πίστης στην ιδιωτική πρωτοβουλία, παρά σκιαγραφούν έναν πολιτικό που άγεται και φέρεται από επιχειρηματικά συμφέροντα, όπως έλεγε ο Smith.⁸⁵ Γεγονός είναι ότι στον Colbert και στην πολιτική του ενοποιούνται η προαγωγή και διαμόρφωση του εθνικού κράτους από τα επάνω, με μια ταυτόχρονη τάση θεώρησης του Άλλου με έναν τρόπο που σίγουρα ενίσχυε την πιθανότητα διεθνών συγκρούσεων. Η κατάσταση αυτή έμελλε όμως σταδιακά να μεταβληθεί.

⁸⁵ A. Smith [1776] (1976) *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, edited by E. Cannan, Chicago: University of Chicago Press, vol. i, 489.

2. ΚΛΑΣΙΚΟΣ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΣ

2.1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Δεν αποτελεί υπερβολή να ισχυριστεί κανείς ότι η κλασική πολιτική οικονομία διαμορφώθηκε σε μια εποχή πολέμου. Όταν ο Smith εξέδωσε τον *Πλούτο των Εθνών*, για παράδειγμα, ο επταετής πόλεμος βιάδιζε προς το τέλος του. Όταν οι Malthus και Ricardo αντάλλασσαν επιστολές ασκώντας κριτική ο ένας στις απόψεις του άλλου, οι Ναπολεόντειοι πόλεμοι και οι επιπτώσεις τους στην κοινωνική ζωή της Βρετανίας αποτελούσαν αναπόσπαστο στοιχείο των επιχειρημάτων τους.

Και όμως: οι κλασικοί αναλύουν στα μεγάλα έργα τους τον τρόπο με τον οποίο ορθολογικοί δρώντες καθοδηγούνται από τη φυσική τάξη του καπιταλισμού στο να μεγιστοποιήσουν την ωφέλειά τους ικανοποιώντας έτσι τις ανάγκες τους. Η ανάλυση της σύγκρουσης, της αντιπαράθεσης, του πολέμου δεν λείπει από το έργο των κλασικών είναι όμως ξένη προς το συνολικό σύστημα σκέψης τους, και αυτό για αρκετούς λόγους.

Καταρχήν η σύγκρουση μεταξύ λαών, σε οποιαδήποτε μορφή, είναι αντικείμενο της συλλογικής, της δημόσιας σφαίρας και όχι της ατομικής συμπεριφοράς των πολιτών στην ελεύθερη αγορά. Επιπρόσθετα ο πόλεμος οδηγεί την οικονομία σε ανισορροπία και τα αναλυτικά εργαλεία του κλασικισμού δεν είναι τα πλέον ενδεδειγμένα για την ανάλυση παρόμοιων καταστάσεων. Αρκεί να αναλογισθεί κανείς ότι ο πόλεμος φέρνει την καταστροφή αγαθών και υπηρεσιών, μια μείζονα δηλαδή διαταραχή στην οικονομία, για να κατανοήσει ότι το ζήτημα της εθνικής άμυνας δεν θα μπορούσε να καταλαμβάνει το επίκεντρο των αναζητήσεων των κλασικών. Από την άλλη πλευρά και στο μέτρο που οι κλασικοί επικεντρώνονται στις λειτουργίες του δημοσίου, κάνουν αναφορές σε ζητήματα εθνικής ασφάλειας δίνοντας συστάσεις πολιτικής και κάνοντας σημαντικές επισημάνσεις.

Όπως ήδη υπαινιχθήκαμε, οι κλασικοί ζούσαν σε μια κοινωνία που βρισκόταν κατά καιρούς σε εμπόλεμη κατάσταση και το όλο σύστημα σκέψης τους είναι ζυμωμένο με προβληματισμούς που αφορούν τη συλλογική ασφάλεια, την εθνική άμυνα και τον πόλεμο.

Στο παρόν κεφάλαιο θα επικεντρώσουμε την προσοχή μας στα αποσπάσματα της ανάλυσης των κλασικών που αφορούν την προβληματική της μελέτης μας. Έτσι θα έχουμε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε ότι καθώς αυτονομείται η πολιτική οικονομία από την κοινωνική φιλοσοφία συμβαίνουν δύο πράγματα: πρώτο, διευρύνεται η προβληματική της εθνικής ασφάλειας ως δημόσιας λειτουργίας. Οι κλασικοί συζητούν αρκετές και διαφορετικές πτυχές του φαινομένου από τους μερκαντιλιστές. Κατά δεύτερο λόγο, οι αναλύσεις τους εντάσσονται σε ένα ευρύ πλαίσιο διερεύνησης της λειτουρ-

γίας του οικονομικού συστήματος. Τα περί άμυνας της χώρας παύουν δηλαδή να έχουν έναν αποσπασματικό χαρακτήρα και εντάσσονται σε μίαν ευρύτερη θεώρηση στην οποία το διεθνές εμπόριο δεν έχει πια συγκρουσιακές ιδιότητες.

2.1. Adam Smith

Ο μέγιστος των κλασικών A. Smith δεν παρέλειψε να αναφερθεί στο φαινόμενο της σύγκρουσης και του πολέμου με έναν τρόπο που προδίδει συνέπεια με την όλη μεθοδολογία και την ανάλυσή του.

Ο Smith συζητά το πρόβλημα του πολέμου αναλύοντας τις δημόσιες δαπάνες του ηγεμόνα.⁸⁶ Το πρώτιστο καθήκον του είναι η προστασία της κοινωνίας απέναντι σε εξωτερικούς κινδύνους. Οι πόλεμοι ξεσπούν όταν τα έθνη εκτιμούν ότι τα πιθανά, δυσνητικά οφέλη από τη σύγκρουση ξεπερνούν το κόστος της. Οι υπολογισμοί αυτοί έχουν την τάση να αποβαίνουν υπέρ της σύγκρουσης, όταν η κοινωνία είναι φτωχή και δεν έχει πολλά να χάσει από τον πόλεμο. Όσο πιο πολιτισμικά προηγμένη είναι μια κοινωνία τόσο λιγότερο πιθανό γίνεται το ενδεχόμενο να παρασυρθεί εύκολα σε ένοπλη σύρραξη.

Σημαντικό θέμα για κάθε οργανωμένη κοινωνία είναι το ποιος αναλαμβάνει τα έξοδα συντήρησης και εκπαίδευσης του στρατού. Κατά τον Smith οι βοσκοί και οι κτηνοτρόφοι μιας παραδοσιακής κοινωνίας είναι αποτελεσματικότεροι π.χ. από κυνηγετικές ομάδες στον πόλεμο, επειδή διαθέτουν ένα στοιχειώδες κεφάλαιο που χρησιμοποιούν στη σύγκρου-

⁸⁶ A. Smith [1776] (1976), *An Inquiry into the Nature...*, ό.π., ν, 213 επ.

ση. Οι κυνηγοί, από την άλλη, που ζουν από το κυνήγι, υφίστανται θυσία όταν, αντί της καθημερινής βιοποριστικής τους ενασχόλησης, κυνηγούν εχθρούς. Γεωργοί, με μόνιμο τόπο εγκατάστασης, αντιμετώπιζαν ένα αυξημένο κόστος ευκαιρίας εις βάρος του πολέμου λόγω των όσων διακινδύνευαν και των αυξημένων φορολογικών θυσιών που υφίσταντο για να τραφούν οι στρατιώτες.⁸⁷ Η εκβιομηχάνιση στην κοινωνία αυξάνει περισσότερο το κόστος του πολέμου. Ο καταμερισμός εργασίας στη βιομηχανία κάνει δύσκολη την επιστράτευση χωρίς απώλειες σε παραγωγή.⁸⁸ Αυτό γίνεται αναγκαίο επειδή βελτιώσεις στον τρόπο διεξαγωγής του πολέμου, έχουν την τάση να τον κάνουν όλο και δαπανηρότερο. Από την άλλη πλευρά ο αριθμός των στρατιωτών μπορεί να μειωθεί καθώς βελτιώνεται η τεχνολογία του πολέμου και εδώ ο Smith κάνει την εκτίμηση ότι το 1% του πληθυσμού μιας χώρας μπορεί να βρίσκεται υπό τα όπλα χωρίς να διαταράσσεται η ισορροπία της οικονομικής ζωής.⁸⁹ Ο στρα-

⁸⁷ Κατ' αρχήν δεν μπορούν όλοι οι γεωργοί να πάνε στον πόλεμο, γιατί θα πρέπει κάποιος να εργάζεται. Κατά δεύτερο λόγο σε γεωργικούς, μη νομαδικούς, λαούς και ομάδες λόγω των στοιχειωδών οικονομικών υπολογισμών που κάνει ο κάθε γεωργός ατομικά «δεν είναι πρόθυμος να υπηρετήσει χωρίς αμοιβή», ό.π., 216.

⁸⁸ Η κλήση υπό τα όπλα ενός βιομηχανικού εργάτη έχει ως αποτέλεσμα «η μοναδική πηγή εισοδήματός του να εξατμίζεται ολοκληρωτικά», ό.π., 217. Πρβλ. και A. Smith [1762-6] (1982), *Lectures on jurisprudence*. Indianapolis: Liberty Classics, 411. Στις παραδόσεις αυτές ο Smith δέχεται την ερμηνεία του Rousseau για τη συγκρότηση της πολιτείας. Πρβλ. και σελ. 434, όπου υποστηρίζει το δικαίωμα της αντίστασης στον νόμο, αν ο ηγεμόνας κάνει κατάχρηση της εξουσίας του.

⁸⁹ A. Smith [1776] (1976), ό.π., 218. Η αύξηση των στρατιωτικών δαπανών είναι πάντως ευπρόσδεκτη για τον Smith. Πρβλ. την άποψή του για τον εκπολιτιστικό ρόλο της χρήσης πυροβόλων όπλων, ό.π., 231.

τός αυτός είναι καλό να αποτελεί ένα ξεχωριστό επάγγελμα, αν και μπαίνει θέμα, κατά τον Smith, κατά πόσο οι συμμετέχοντες στις ένοπλες δυνάμεις δεν «θα μπορούσαν να προωθήσουν το ατομικό τους συμφέρον».⁹⁰ Επομένως, καταλήγει ο Smith, η βιομηχανική κοινωνία έχει ανάγκη ένα μισθοφορικό στρατό και οι δαπάνες λειτουργίας του θα έπρεπε να συμπεριληφθούν στην εκτίμηση του κόστους της άμυνας του κράτους. Ο μισθοφορικός στρατός είναι καλύτερος, πιο πειθαρχημένος από ένα στρατό που αποτελείται από κληρωτούς οι οποίοι σύντομα θέλουν να γυρίσουν σπίτι τους και δεν είναι δεσμευμένοι στις διαταγές των ανωτέρων τους.⁹¹

Το συμπέρασμα του Smith είναι λοιπόν ότι, όσο ένα κράτος γίνεται πιο πλούσιο τόσο η πιθανότητα να προβεί σε επιθετικές ενέργειες κατά άλλου κράτους φθίνει. Ο πλούτος όμως μιας χώρας, κατά ένα παράδοξο, τρόπο προσελκύει υπανάπτυκτους οικονομικά επιτιθέμενους.⁹² Έτσι ένα πλούσιο κράτος πρέπει να διατηρεί στρατό και να φροντίζει την άμυνά του για να αποκρούει ξένες επιβουλές.

Όπως βλέπουμε, ο Smith, παρά τον θρησκευτικό ή εθνικό χαρακτήρα των πολεμικών συγκρούσεων της εποχής του, εξηγεί την πολεμική σύγκρουση με όρους οικονομικής προόδου και κόστους – οφέλους για όλους τους δρώντες. Όπως σε μια κοινωνία, ο έχων την ατομική ιδιοκτησία πρέπει να λαμβάνει μέτρα κατά της καταπάτησής της ή της ιδιοποίησής της από μη έχοντες, έτσι και σε επίπεδο κρατών ο πλούσιος πρέπει να φοβάται τον φτωχό και στερημένο γεί-

⁹⁰ Στο ίδιο, 219.

⁹¹ Στο ίδιο, 223. Βλ. και τις παρατηρήσεις στο κεφάλαιο Of Arms στις παραδόσεις δικαίου του Smith, *Lectures on jurisprudence*, ό.π., 542-4.

⁹² A. Smith [1776] (1976), ό.π., 220.

τονα και να μη φείδεται αμυντικών προετοιμασιών για να μην αντιμετωπίσει δυσάρεστες εκπλήξεις.

Μία από τις προετοιμασίες αυτές είναι και η οικονομική βάση της αμυντικής προσπάθειας που εξαρτάται, πλην της φορολογίας, και από το δημόσιο χρέος. Σε παλιότερες εποχές τα κράτη είχαν συσσωρευμένους θησαυρούς στους οποίους μπορούσαν να προσφύγουν σε περίπτωση ξένης επίθεσης. Στη σύγχρονη, τότε, εποχή ο Smith δεν έβλεπε να μπορούσε να γίνει αυτό, με αποτέλεσμα την αναγκαιότητα της αύξησης του δημόσιου χρέους.⁹³ Η διαχείριση του χρέους ήταν πολύ λεπτή υπόθεση καθώς αφορούσε μεταφορές κεφαλαίου από τον ιδιωτικό στον δημόσιο τομέα. Η κατανομή των πόρων ήταν ένα θέμα, αλλά σημαντικότερο αυτού ήταν ο κίνδυνος από την τάση του χρέους προς διαρκή αύξηση που θα μπορούσε «μακροχρόνια να καταστρέφει όλα τα μεγάλα έθνη της Ευρώπης».⁹⁴ Για τον λόγο αυτό ο Smith προχωρούσε σε βάθος την ιστορική ανάλυση του δημόσιου χρέους της Αγγλίας, προτείνοντας μέσα από τη συσσωρευθείσα εμπειρία μέτρα διαχείρισης και σταδιακής αποπληρωμής του. Το αναλαμβανόμενο χρέος δεν αποτελούσε νέο κεφάλαιο, ήταν ήδη υπάρχον που μεταβιβάστηκε, συνήθως από εμπόρους, στο κράτος.⁹⁵ Οι φόροι έχουν συνήθως ως αποτέλεσμα την ανακατανομή πόρων μεταξύ διαφορετικών μη παραγωγικών απασχολήσεων. Η αύξηση του χρέους όμως χειρότερη κατά τον Smith τη σχέση παραγωγικής προς μη παραγωγική εργασία, πράγμα που αποδεικνυόταν ιστορικά. Αφού οι κύριοι φόροι ήταν οι γεωργικοί και οι αφορώ-

⁹³ Στο ίδιο, 443-4.

⁹⁴ Στο ίδιο, 446.

⁹⁵ Στο ίδιο, 460.

ντες το απόθεμα κεφαλαίου, η αυξημένη μεταπολεμική φορολογία αδυνάτιζε την ικανότητα γαιοκτημόνων και βιομηχάνων να ανανεώσουν το παραγωγικό τους κεφάλαιο και να κάνουν επενδύσεις.⁹⁶

Αν το δημόσιο χρέος ξεφύγει από κάθε έλεγχο δεν αποκλείεται η χρεοκοπία του κράτους,⁹⁷ που συνήθως αναβάλλεται ή αποφεύγεται με την υποτίμηση της αξίας του νομίσματος και την αλλαγή της σύνθεσης του μετάλλου που ενσωματώνεται σ' αυτό.⁹⁸ Εξυπακούεται ότι και οι δύο αυτές καταστάσεις είναι προς αποφυγήν και ένας σώφρων ηγεμόνας πρέπει να τις αποτρέπει και τις δύο.

Στην κριτική του προς το μερκαντιλιστικό σύστημα ο Smith ασκεί έλεγχο στην εμποροκρατική αντίληψη που ταυτίζει το κόστος του πολέμου με το χρηματικό κόστος διενέργειάς του και μόνο. Στοιχείο του πραγματικού κόστους, κατά τον Smith, είναι και η απώλεια πραγματικού προϊόντος που κατευθύνεται προς διαδικασίες άμεσα σχετιζόμενες με την πολεμική προσπάθεια. Επειδή ο πόλεμος συνήθως διεξάγεται σε ξένο έδαφος, χρυσός ή διεθνές ισοδύναμο είναι απαραίτητα για τη διενέργεια πληρωμών. Αυτό σημαίνει ότι μια οικονομικά προηγμένη χώρα, μια χώρα ικανή να συντηρεί την παραγωγική της μηχανή σε καιρό πολέμου, έχει μεγαλύτερες πιθανότητες να τον κερδίσει από μίαν άλλη που διαθέτει

⁹⁶ Στο ίδιο, 465.

⁹⁷ Στο ίδιο, 467.

⁹⁸ Στο ίδιο, 469. Στη συνέχεια ο Smith περνάει σε μια κριτική παρουσίαση του φορολογικού συστήματος (ό.π., 472 επ.), χωρίς να κάνει συγκεκριμένες προτάσεις για τον χειρισμό του χρέους, ένδειξη μάλλον της επιθυμίας του να αποφύγει να δεσμευτεί για απαράβατους κανόνες σε τόσο σημαντικά ζητήματα υψηλής πολιτικής.

ένα πλούσιο, αλλά πεπερασμένο απόθεμα πολύτιμου μετάλλου στο θησαυροφυλάκιό της. Όμως, όπως λέει ο Smith, «στόλοι και στρατοί δεν συντηρούνται με χρυσό και ασημί αλλά με καταναλωτικά αγαθά».⁹⁹ Με άλλα λόγια η ικανότητα μιας χώρας για πόλεμο προσδιορίζεται από την παραγωγική της δυναμικότητα. Από την άλλη πλευρά, ο πλούτος της λειτουργεί και ως κίνητρο προκαλώντας τους εχθρούς της να της επιτεθούν.

Είναι ενδιαφέρον ότι ο Smith εξέφρασε άποψη και για τον μισθό των στρατιωτών, προσπαθώντας να εξηγήσει γιατί είναι χαμηλότερος από εκείνον του εργάτη, ενώ ο στρατιώτης είναι εκτεθειμένος σε κινδύνους και σε μια πιο στερημένη ζωή. Η απάντηση που έδινε ήταν ότι, νεανικές «τρέλες» και «ρομαντισμοί» ωθούσαν τους νέους στο μισθοφορικό στρατό, προκειμένου να ξεπεράσουν μειονεκτήματα καταγωγής και έλλειψης περιουσίας μέσα από τη δόξα του νικητή.¹⁰⁰

Ο Smith ανέλυσε επίσης και τη χρηματοδότηση μιας σύγκρουσης. Όσο η φορολογία ήταν ήπια, η σύρραξη μπορούσε να χρηματοδοτηθεί από μίαν αύξησή της που θα νομιμοποιούνταν από την ανωτέρα βία που συνιστούσε η επίθεση κατά της χώρας. Αν όμως η φορολογία ήταν ήδη δυσβάστακτη τότε δεν έμενε άλλη λύση από την αύξηση του δημόσιου χρέους, πράξη που όπως είδαμε ο Smith απευχόταν. Τελικά η φορολογία και το δημόσιο χρέος σε ειρηνικές εποχές ήταν κριτήρια επιτυχούς διενέργειας ενός πολέμου και αυτό το ήξερε ένας σώφρων ηγεμόνας και φρόντιζε να κρατά και τα δύο σε χαμηλό επίπεδο.

⁹⁹ A. Smith [1776] (1976), *An Inquiry into the Nature...*, book iv, ch. i, 462.

¹⁰⁰ Στο ίδιο, book i, ch. x, 122.

Επίσης αξίζει να αναφερθούμε στους κινδύνους του μισθοφορικού στρατού τους οποίους ανέφερε ο Smith. Κατανοούσε ότι η ύπαρξη ενός αξιόμαχου μισθοφορικού στρατού σε καιρό ειρήνης θα μπορούσε να αποβεί εις βάρος του ηγεμόνα, εφόσον ο στρατός θα μπορούσε να στασιάσει εναντίον του.¹⁰¹ Για τον λόγο, αυτό σε τελική ανάλυση, ο Smith ήταν υπέρ ενός ελεγχόμενου μεγέθους μισθοφορικού στρατού, μικρού, αλλά δυνάμενου να αυξηθεί με το ξέσπασμα μιας σύγκρουσης από ένα καλογυμνασμένο εργατο-αγροτικό δυναμικό κληρωτών.

Όσον αφορά το διεθνές εμπόριο ο Smith είναι αυτός που διατύπωσε την θεωρία του «απόλυτου πλεονεκτήματος» για να δείξει ότι οι διεθνείς συγκρούσεις που προέκυπταν από εμπορικούς ανταγωνισμούς στηρίζονταν σε σοφίσματα και λανθασμένες αντιλήψεις. Το διεθνές εμπόριο είναι «το πιο αποτελεσματικό μέσο για την αύξηση της αξίας του πλεονάσματος της παραγωγής»¹⁰² και η καλύτερη πολιτική είναι «να επιτραπεί η πλέον τέλεια ελευθερία του εμπορίου μεταξύ όλων των εμπορικών εθνών».¹⁰³ Ρυθμίσεις απαγορευτικές του ελεύθερου εμπορίου οδηγούν σε μείωση του συνο-

¹⁰¹ Στο ίδιο, 229.

¹⁰² Στο ίδιο, book iv, ch. ix, 191.

¹⁰³ Στο ίδιο, 191. Ο Smith αναφέρεται συγκεκριμένα στη γεωργική παραγωγή αλλά είναι σαφές ότι η παρατήρησή του έχει γενικό χαρακτήρα. Βλ. και σελ. 198, 202. Πρβλ. και ch. iii, 531-524. Πρωτοπόρος στην ανάλυση των ωφελειών του εμπορίου ήταν ο D. Hume, που στο δοκίμιό του *Of Commerce* εκθείαζε τα πλεονεκτήματα του διεθνούς εμπορίου. Βλ. D. Hume (1985) *Essays. Moral, political and literary*. Indianapolis: Liberty Fund, 253-276, εδώ 263. Πρβλ. και τα όσα λέγονται στην 264, που μπορούν να ερμηνευτούν ως συνηγορία υπέρ της στρατηγικής υποκατάστασης εισαγωγών.

λικού εισοδήματος και σε χαμηλότερα επίπεδα ευημερίας. Οδηγούν επίσης και σε κακή κατανομή των πόρων.

Ενώ όμως ο Smith τάσσεται υπέρ της αγοράς ενός προϊόντος με κριτήριο την τιμή του, και ήταν υπέρ της αγοράς του φθηνού ξένου προϊόντος στη θέση του ακριβότερου εγχώριου, σε θέματα εθνικής ασφάλειας δεν ήταν καθόλου κοσμοπολίτης. Αναγνωρίζοντας από την ιστορική εμπειρία ότι η επίθεση φτωχής σε πλούσια χώρα ήταν σύννητες φαινόμενο στις διεθνείς σχέσεις, θεωρούσε την εθνική ασφάλεια υπέρτερο αγαθό από την αφθονία αγαθών και παραγωγής. Η σημαντικότερη απόδειξη γι' αυτό ήταν η υπεράσπιση από τον Smith των Νόμων περί Ναυσιπλοΐας.¹⁰⁴ Για την ακρίβεια, οποιαδήποτε προστασία δίνεται σε έναν κλάδο «και είναι αναγκαία για την άμυνα της χώρας»¹⁰⁵ εξαιρείται από την αρχή της πλήρους εμπορικής ελευθερίας, και οι νόμοι της ναυσιπλοΐας emπίπτουν σ' αυτήν την κατηγορία. Κατά δεύτερο λόγο, επιτρέπονται κατά τον Smith δασμολογικά αντίποινα και περιορισμοί αν κάποια ξένη χώρα συμπεριφέρεται με τέτοιο τρόπο στα προϊόντα που εισάγονται σ' αυτή.¹⁰⁶ Ο εμπορικός στόλος της Βρετανίας ήταν οικονομικό αλλά και στρατιωτικό στήριγμα της χώρας. Η υποδομή της βρετανικής παραγωγής και το εμπόριό της στηριζόταν σε ξένες αγορές. Η ναυτική κυριαρχία της Βρετανίας και η εξασφάλιση δικαιωμάτων αλιείας ήταν σημαντικά στοιχεία της ασφάλειας της χώρας και έπρεπε να διαφυλάσσονται ως τέτοια.

¹⁰⁴ Στο ίδιο, book iv, ch. ii, 487. Οι νόμοι αυτοί είναι «οι σοφότεροι όλων των εμπορικών ρυθμίσεων στην Αγγλία», ό.π.

¹⁰⁵ Στο ίδιο, 484.

¹⁰⁶ Στο ίδιο, 487.

Η αλιεία, μια ειρηνική δραστηριότητα, συνεπάγεται και ένα ειδικευμένο δυναμικό που στελεχώνει τον εθνικό στόλο σε περίπτωση πολέμου.

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι ο Smith ήταν οπαδός του ελάχιστου κράτους και του ελεύθερου εμπορίου. Η εικόνα που ανέλυε για το παρόν και μέλλον του καπιταλιστικού συστήματος δεν είχε χώρο για συγκρούσεις και πολέμους. Όλα τα έθνη θα μπορούσαν να ευημερήσουν, αν αποδέχονταν την οικονομία της αγοράς και τους κανόνες της. Ο Smith όμως δεν ήταν αφελής. Ήξερε ότι πόλεμοι γίνονται και δεν στεκόταν απαθής και ρομαντικός ταυτόχρονα, μακριά από ένα σημαντικό θέμα της εποχής του, τις διεθνείς συγκρούσεις. Για το λόγο αυτό έδινε στην εθνική ασφάλεια τη μέγιστη σημασία και δεχόταν, στο όνομά της και μόνο, σημαντικές αποκλίσεις από το σύνολο της διδασκαλίας του.

Κλείνοντας λοιπόν συμπεραίνουμε ότι το μεγαλύτερο μέρος της κριτικής του Smith προς το εμποροκρατικό σύστημα κατευθυνόταν προς τη νομισματική θεωρία των εμποροκρατών συγγραφέων, καθώς και τη θεωρία τους περί εμπορικού ισοζυγίου. Ενώ απέρριπτε τα μέσα με τα οποία οι μερκαντιλιστές επεδίωκαν στα γραπτά τους την αύξηση του πλούτου μιας χώρας δεχόταν όμως έναν απ' τους σκοπούς της μερκαντιλιστικής πολιτικής: την αναγκαιότητα της κρατικής παρέμβασης που θα ήταν απαραίτητη προκειμένου η χώρα να διατηρήσει την οικονομική της ισχύ. Αυτό σήμαινε για τη Βρετανία ότι θα έπρεπε να ήταν μια ισχυρή παγκόσμια δύναμη.

2.2. Thomas R. Malthus

Για τον Malthus η αιτία των πολέμων βρίσκεται σ' ένα διαφορετικό παράγοντα, από αυτούς που ανέλυσαν οι άλλοι κλασικοί, έναν παράγοντα που ο ίδιος είχε αναλύσει στο *Δοκίμιο περί πληθυσμού* του: την πίεση του πληθυσμού.¹⁰⁷ Όπως εξηγούσε ο ίδιος, η ανθρώπινη ιστορία ήταν γεμάτη από περιοδικά μεταναστευτικά ρεύματα. Δοκιμαζόμενοι από την πείνα πληθυσμοί μετακινήθηκαν σαν τις αγέλες λύκων σε αναζήτηση τροφής και καλύτερης ζωής. Ο πόλεμος, η σύγκρουση, ήταν αποτέλεσμα της πίεσης του πληθυσμού, ταυτόχρονα όμως και λύση του προβλήματος αυτού. Η πολεμική σύρραξη μειώνει τη φυσική διάρκεια της ανθρώπινης ζωής.¹⁰⁸

Κατά τον ίδιο, όσο πιο οικονομικά και πολιτισμικά καθυστερημένοι ήταν οι συγκρουόμενοι τόσο πιο υψηλός ο αριθμός θυμάτων, άρα τόσο μεγαλύτερη η μείωση του πληθυσμού. Οι αγροτικοί λαοί συγκρούονται, κατά την άποψή του, με πολύ άγριο τρόπο και η σύρραξη δεν σταματά νωρίτερα από τη φυσική εξόντωση όλων των αντιπάλων. Στην Ασία και την Αφρική ο Malthus έβλεπε τις πολεμικές συγκρούσεις να εξασφαλίζουν περιοδικές ισορροπίες μεταξύ ειδών διατροφής και πληθυσμού. Παρόμοια φαινόμενα παρατηρούνταν σε πολύ αραιοκατοικημένα μέρη όπου όμως το μεταναστευτικό φαι-

¹⁰⁷ T. R. Malthus [1798] (1979) *An essay on the principle of population*, Harmondsworth: Penguin, 238.

¹⁰⁸ Όσο πιο καθυστερημένη πολιτιστικά είναι μια κοινωνία τόσο περισσότερο εκδηλώνει επιθετικότητα. Η «εξαθλίωση είναι το μέσο ελέγχου που καταπιέζει την ανώτερη δύναμη του πληθυσμού και κρατάει τα αποτελέσματα του ίσα με μέσα αναπαραγωγής», ό.π., 82. Βλ. επίσης στο ίδιο, 253.

νόμενο θα μπορούσε να ανατρέψει την υφιστάμενη ισορροπία.¹⁰⁹ Στην Ευρώπη της εποχής του έβλεπε πολεμικές συρράξεις εξευγενισμένες από αντιλήψεις περί τιμής και ιπποτικής συμπεριφοράς από πλευράς του νικητή, με αποτέλεσμα η πληθυσμιακή πίεση στον πολιτισμένο κόσμο να μην αμβλύνεται στο μέτρο που θα επέτρεπε την ανακούφιση της κατάστασης. Και αυτό, παράλληλα με τη λειτουργία του νόμου των φθινοουσών αποδόσεων στη γεωργική παραγωγή που κράταγε τα μέσα διατροφής σε απόσταση από τις ανάγκες σίτισης ενός ολοένα αυξανόμενου πληθυσμού.¹¹⁰

Ο Malthus μελέτησε ιδιαίτερα τις επιπτώσεις του πολέμου κατά την εποχή της μετάβασης στην ειρήνη. Η Βρετανία, νικήτρια στο Βατερλώ, ήταν μετά το 1815 σε ύφεση. Η εξήγηση του ήταν ότι οι πολίτες αύξησαν την αποταμίευσή τους και μείωσαν τη ζήτηση αγαθών και υπηρεσιών. Το πρακτικό συμπέρασμα γι' αυτόν ήταν ότι έπρεπε να ελέγχεται η ροή των δαπανών κατά τη διάρκεια του πολέμου και να αποφεύγεται η μείωση της ζήτησης στην οικονομία γενικά, ιδιαίτερα μεταπολεμικά.¹¹¹ Η εξήγησή του αυτή είναι εκείνη που τον ξεχώριζε από τη γενικότερη αισιοδοξία των άλλων κλασικών.

Ο Malthus ήταν γενικά οπαδός του ελεύθερου εμπορίου, πλήρως ωστόσο ελευθερία του εμπορίου είναι μία ιδανική κα-

¹⁰⁹ Στο ίδιο, 240-1.

¹¹⁰ Στο ίδιο, 245-6, 248. Στο σημείο αυτό επιβάλλεται να γίνει αναφορά στην τεράστια γνώση του Malthus σε θέματα δημογραφίας και πρωτογενούς στατιστικής επεξεργασίας στοιχείων που είχε στη διάθεσή του από όλο τον ευρωπαϊκό χώρο.

¹¹¹ T. R. Malthus [1820] (1986) *Principles of Political Economy, The Works of T. R. Malthus*, vols 5-6, London: Pickering.

τάσταση και δεν μπορούσε να υπάρξει. Στην αγροτική παραγωγή ιδιαίτερα επιβαλλόταν, κατά τη γνώμη του, μια σειρά προστατευτικών μέτρων. Ήνα σιτηρά έπρεπε, κατά τον ίδιο, να φορολογούνται και να υπάρχει μια συνειδητή πολιτική εξισορρόπηση της αγροτικής και της εμπορικής τάξης που θα βοηθούσε τη γεωργία να προοδεύει χέρι-χέρι με τη βιομηχανία. Σε τελική ανάλυση επιβάλλεται να υπογραμμιστεί η συμβολή του Malthus γιατί, ακόμα και αν απέρριπτε κανείς τη θεωρία του περί πληθυσμού, παρέμενε ισχυρή η άποψή του ότι η υλική δυστυχία των μαζών, η αναζήτηση από πλευράς των χωρών ακόμα και τροφής, μπορεί να ήταν υπεύθυνη για τους πολέμους. Μόνο η ηθική αυτοσυγκράτηση και ο περιορισμός της δύναμης αναπαραγωγής του είδους μπορούσαν, κατ' αυτόν, να εξασφαλίσουν μια πραγματικά ηθική κοινωνία στην οποία δεν θα γίνονταν πόλεμοι.

Η στάση αυτή του Malthus, στάση κυνική και αδιάφορη, απέναντι σ' ένα έντονα υφιστάμενο κοινωνικό πρόβλημα της εποχής του, αυτό της οικονομικής δυσπραγίας λόγω πολεμικών γεγονότων, εξηγείται από την ιδιάζουσα θέση του στο πάνθεον των μεγάλων οικονομολόγων της εποχής.

Γράφοντας τις Αρχές Πολιτικής Οικονομίας έλεγε ότι συγκεκριμένα επιχειρούσε μέσω αυτού του έργου «να προετοιμάσει κανόνες για την πολιτική οικονομία για πρακτικές εφαρμογές».¹¹² Για τον λόγο αυτό έκανε αναφορές στην ανθρώπινη εμπειρία ως μέσο πειθούς του αναγνώστη και απέφευγε την αφηρημένη θεωρία. Ας δούμε για παράδειγμα πώς προσπαθούσε να αντικρούσει τη θέση του Smith για την ανάγκη μη ανάμειξης του κράτους στην οικονομία. Κατ' αρχήν

¹¹² Στο ίδιο, vol.5, 16.

συμφωνούσε και ο ίδιος με αυτή την αρχή, συνέχιζε όμως επισημαίνοντας διάφορα ειδικά οικονομικά προβλήματα π.χ. αποικίες, μετανάστευση, φτώχεια, εκπαίδευση. Δεν θα έπρεπε το κράτος να παρέμβει έστω σε μερικά απ' αυτά ρυθμιστικά, αφού άλλωστε υπήρχαν παρεμβάσεις στη γεωργία, στο εμπόριο και αλλού και τέλος επιβάλλονταν και φόροι; Έτσι κατέληγε ότι «είναι λοιπόν αδύνατον για μία κυβέρνηση να αφήσει αυστηρά τα πράγματα να πάρουν τον φυσικό τους δρόμο». ¹¹³ Ήταν λάθος, σύμφωνα με την άποψή του, σε μια προσπάθεια αναγωγής της λειτουργίας της οικονομίας σε λίγες γενικές αρχές, να στενεύει η σφαίρα λειτουργιών του δημοσίου. ¹¹⁴

Προχωρώντας, λοιπόν, σε άλλα μονοπάτια ο Malthus έφτασε σε μια απόρριψη του νόμου του Say. «Χωρίς καμιά αμφιβολία», έλεγε, «είναι πιθανό η δύναμη και η επιθυμία για αποταμίευση να φθίνουν». ¹¹⁵ Ήταν «ένα πολύ σημαντικό σφάλμα να παίρνει κανείς ως δεδομένο ότι η ανθρωπότητα θα παράγει και θα καταναλώνει όλα όσα έχει τη δύναμη να παράξει και να καταναλώσει». ¹¹⁶ Οι υποθέσεις των άλλων κλασικών ήταν λανθασμένες, ισχυριζόταν. «Κατανώθηση και ζήτηση από εργαζόμενους απασχολούμενους σε παραγωγική εργασία ποτέ δεν μπορούν από μόνες τους να αποτελέσουν κίνητρο για τη συσσώρευση και την απασχόληση των κεφαλαίων». ¹¹⁷ Ο Malthus αναγνώριζε ότι λύση στο πρόβλημα θα αποτελούσε η αναδιανομή του εισοδήμα-

¹¹³ Στο ίδιο, vol.5, 16.

¹¹⁴ Στο ίδιο, vol.5, 18.

¹¹⁵ Στο ίδιο, vol.6, 253.

¹¹⁶ Στο ίδιο, vol.6, 258.

¹¹⁷ Στο ίδιο, vol.6, 253.

τος, αλλά για πολιτικούς λόγους ήταν εναντίον μιας τέτοιας ρύθμισης. Πέραν των καταναλωτών του μη παραγωγικού τομέα, μια λύση στο πρόβλημα της πιθανής έλλειψης ζήτησης και κρίσης στην οικονομία προβάλλουν οι νέες αγορές, το αποικιοκρατικό σύστημα. ¹¹⁸ Με τον τρόπο αυτό ενσωμάτωνε στο αναλυτικό του σύστημα την ανάγκη αναζήτησης διεξόδων στο εμπόριο που βέβαια θα αποκτούνταν υπό συνθήκες ανταγωνισμού με άλλες ξένες δυνάμεις, με κίνδυνο πρόκλησης διεθνούς σύγκρουσης. Καθώς μάλιστα δεν έδωσε μια ακριβή ποσοτική αναλογία μεταξύ παραγωγικών / μη παραγωγικών καταναλωτών που θα εξασφάλιζαν με τη ζήτησή τους την αποτροπή κρίσης, ¹¹⁹ άφηνε το παράθυρο ανοικτό να λειτουργήσουν οι αποικιοκρατικοί ανταγωνισμοί σαν διέξοδοι από την κρίση. ¹²⁰

Συμπερασματικά, ο Malthus δεχόταν ότι υπήρχαν στην οικονομία τα εισοδήματα που θα εξασφάλιζαν την αγορά όλης της τρέχουσας παραγωγής. Όμως οι άνθρωποι αυτοί «μπορεί να έχουν την ισχύ, αλλά να μην έχουν τη θέληση» ¹²¹ να τα ξοδέψουν και το δημόσιο πρέπει να καθοδηγεί ένα σώμα μη παραγωγικών καταναλωτών, που με τις δαπάνες τους θα καλύπτουν το κενό στην υφιστάμενη ζήτηση. Μη παραγωγική δαπάνη είναι η στρατιωτική δαπάνη. Εδώ η οικονομική ανάλυση του Malthus τελειώνει και η θεωρία του περί πληθυσμού εμφανίζεται στο προσκήνιο με όσα δυσοίωνα

¹¹⁸ Στο ίδιο, vol.6, 312-3 και 321.

¹¹⁹ Στο ίδιο, vol.6, 318.

¹²⁰ Με την έννοια αυτή πιστώνεται με μια παρατήρηση η οποία, σχεδόν έναν αιώνα αργότερα, έμελλε να ενσωματωθεί στην ανάλυση του ιμπεριαλισμού από συγγραφείς όπως οι Hobson, Lenin και Luxemburg.

¹²¹ Στο ίδιο, vol.6, 322.

αυτή παρέλκει. Η δημογραφία συναντά την πολιτική οικονομία για την κατάστρωση ενός δυσσίωνου σεναρίου κοινωνικών εξελίξεων.

2.3. David Ricardo

Όπως είναι γνωστό ο Ricardo ανέπτυξε τις δικές του Αρχές Πολιτικής Οικονομίας σε διάλογο, αλλά και σε ριζική αντιδιαστολή, με τον Malthus. Ο Ricardo δεχόταν τη θεωρία του πληθυσμού του Malthus, αλλά ως εκεί. Σκοπός του Ricardo ήταν να τεκμηριώσει ορισμένες βασικές αρχές και να συναγάγει από αυτές συμπεράσματα περί του πρακτέου.¹²² Δεν είναι το σημείο εδώ για να επιχειρήσουμε μια, έστω σύντομη, περίληψη των Αρχών του Ricardo. Αρκεί να υπενθυμίσουμε την αντιπάθειά του προς τους εμπειριστές για τους οποίους έλεγε ότι «δεν μπορούν να διωλίσουν τα δεδομένα. Είναι εύπιστοι, και δικαίως, γιατί δεν έχουν μια βάση αναφοράς».¹²³

Ο Ricardo ήταν κατά της φορολογίας,¹²⁴ λόγω της δυνατότητάς της να μετακυλιστεί, με επιπτώσεις στη συσσώρευση και πιθανές συνέπειες στη μη παραγωγική κατανάλωση.¹²⁵ Συμφωνούσε έτσι με τον Say και θεωρούσε μαζί με τον τελευταίο τις δημόσιες δαπάνες μη παραγωγικές.¹²⁶ Ζούσε

¹²² Βλ. το γράμμα του προς τον Tower, στο P. Sraffa (ed.) (1951-73) *The Works and Correspondence of David Ricardo*, Cambridge: Cambridge University Press, vi, 315-6.

¹²³ P. Sraffa (ed.) (1951-73), ό.π., iii, 180.

¹²⁴ Πρβλ. στο ίδιο, v, 26.

¹²⁵ Στο ίδιο, i, 152.

¹²⁶ Στο ίδιο, i, 242.

όμως σε μια κοινωνία που βρισκόταν σε εμπόλεμη κατάσταση και ήθελε να αναπτύξει αρχές κατανόησης των τάσεων της οικονομίας και δράσης του δημοσίου σε ειρηνικές, αλλά και πολεμικές, περιόδους.

Ο Ricardo ανέλυσε στο έργο του τα οικονομικά αποτελέσματα ξαφνικών αλλαγών στη διεξαγωγή του εμπορίου.¹²⁷ Αναφέρθηκε στη σχέση ελεύθερου εμπορίου και εθνικής άμυνας, στην επίδραση του πολέμου στους μισθούς και στον τρόπο χρηματοδότησης του πολέμου. Δεν αναφέρθηκε στις αιτίες του πολέμου, άφησε όμως να εννοηθεί ότι τον προκαλούν ιδιωτικά συμφέροντα, πιθανά εμπορικά. Επίσης αναφέρθηκε σε διάφορα σημεία των Αρχών στα προβλήματα μετάβασης μιας ώριμης οικονομίας από την πολεμική σε μια ειρηνική περίοδο και περιέγραψε με γλαφυρά χρώματα τις αντιδράσεις που μια σύρραξη προκαλεί αλυσιδωτά στην οικονομία, στο εμπόριο, την εργατική τάξη και το σύνολο της κοινωνίας.

Αναγνωρίζοντας τις οικονομικές δυσκολίες της μετάβασης από μια πολεμική σε μια ειρηνική οικονομία ο Ricardo δεχόταν, για παράδειγμα, δασμούς που θα βοηθούσαν την εγχώρια παραγωγή να ορθοποδήσει αμέσως μετά τον πόλεμο. Πίστευε όμως ότι η οποιαδήποτε διαταραχή θα αποκαθιστόταν μετά από αλλεπάλληλες διορθωτικές κινήσεις. Αντικείμενο ιδιαίτερου ενδιαφέροντος για τον Ricardo σ' αυτόν τον συσχετισμό ήταν και το μέγεθος του εργατικού δυναμικού, το οποίο πιθανότατα, θα ήταν πολύ μεγάλο μετά την απόλυση των μισθοφόρων. Οι επιπτώσεις ενός εργατι-

¹²⁷ Στο ίδιο, i, 263 επ. Τα όσα ακολουθούν στηρίζονται κυρίως σ' αυτό το κεφάλαιο.

κού υπερπληθυσμού σε μισθούς και επίπεδο διαβίωσης της εργατικής τάξης μετά τον πόλεμο του προκαλούσαν ιδιαίτερα ανησυχία.¹²⁸

Στο θέμα της χρηματοδότησης του πολέμου, ο Ricardo ήταν κάθετα αντίθετος με την αύξηση του δημοσίου χρέους για τη διενέργειά του.¹²⁹ Ο πόλεμος έπρεπε να χρηματοδοτείται μόνο από αύξηση έμμεσης φορολογίας.¹³⁰ Η μέθοδος αυτή είχε ως αποτέλεσμα οι τιμές να μπορούν να πέσουν στην περίοδο ειρήνης που θα ακολουθούσε, επαναφέροντας το επίπεδο τιμών στο «φυσικό» τους, πριν από τον πόλεμο επίπεδο.

Τελικά παρά τις παραπάνω αναφορές του ο Ricardo δεν ήταν απαισιόδοξος, ούτε θεωρούσε τις διεθνείς συγκρούσεις φυσικό φαινόμενο. Η θεωρία του «συγκριτικού πλεονεκτήματος» που ανέπτυξε ήταν θεωρία διεθνών, αμοιβαία ωφέλιμων, ανταλλαγών.¹³¹ Η επίθεση κατά μιας χώρας είναι επίθεση σε καταναλωτές, άρα επίθεση κατά εγχώριων εξαγωγέων και παραγωγών. Λογικά ένας πόλεμος δεν είναι ούτε συμφέρων ούτε επιθυμητός, παρότι η πραγματικότητα της εποχής παρέπεμπε σε ποικίλες εντάσεις και συγκρούσεις. Η ύπαρξη «καλών» κυβερνήσεων, κυβερνήσεων που πολιτεύονται μόνο για

¹²⁸ Βλ. για παράδειγμα στο ίδιο, i, 393-4. Ο Ricardo δεχόταν ότι αν ένας πόλεμος χρηματοδοτούνταν από τρέχοντα εισοδήματα και όχι από το κεφάλαιο της χώρας αυτό θα προκαλούσε αύξηση του πληθυσμού, κατά τη διάρκεια του πολέμου, με αποτέλεσμα μετά τη λήξη των συγκρούσεων οι μισθοί να πέσουν και η κατάσταση των εργαζομένων να χειροτερεύσει δραματικά.

¹²⁹ Στο ίδιο, i, 247. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι τόκοι του δημοσίου χρέους πρέπει να πληρώνονται κατά τη διάρκεια ενός πολέμου για λόγους «δικαιοσύνης και καλής πίστης», ό.π., 245.

¹³⁰ Στο ίδιο, 266.

¹³¹ Στο ίδιο, 128-149.

το γενικό καλό, και όχι για ιδιαίτερα συμφέροντα, ήταν εγγύηση για τη μη διενέργεια πολέμων, για μια διαρκή ειρήνη.

2.4. John Stuart Mill

Ο John Stuart Mill, ο τελευταίος των κλασικών, έζησε και έγραφε στην εποχή του θριάμβου του φιλελευθερισμού και ενώ οι ποικίλες ετερόδοξες προσεγγίσεις κέρδιζαν διαρκώς σέ έδαφος. Ήταν σύγχρονος πολλών συγγραφέων αντίθετων απόψεων απ' αυτόν, ιδιόμορφη κατάσταση σε σύγκριση με τους κλασικούς των προηγούμενων γενεών, που αντιπαρατίθονταν συνήθως με συγγραφείς του παρελθόντος. Η ιδιομορφία λοιπόν των Αρχών του Mill συνίσταται στο ότι είναι γραμμένες έχοντας σκοπό να υποδείξουν εφαρμογές της πολιτικής οικονομίας στην κοινωνική φιλοσοφία.

Ο J. S. Mill δεν ασχολήθηκε διεξοδικά με θέματα εθνικής άμυνας και πολέμου, στα περισσότερα συναφή θέματα μάλλον ακολουθεί τον A. Smith. Για παράδειγμα, δικαιολογεί πλήρως την προστασία συγκεκριμένων βιομηχανικών κλάδων απαραίτητων για την εθνική ναυτιλία, όπως τους νόμους περί ναυσιπλοΐας.¹³² Παρατηρούσε όμως πως η προστασία που δόθηκε ύψωσε το κόστος συντήρησης του πολεμικού ναυτικού της Βρετανίας, ενώ προς τα μέσα του 19ου αιώνα, με την κατάργηση σχετικών προστατευτικών δια-

¹³² J. S. Mill [1848] (1987) *Principles of Political Economy*, New York: Kelley, v, ch. x, 920. Για τους νόμους αυτούς λέει: «Παραδέχομαι αμέσως ότι [οι νόμοι αυτοί] αξίζουν τη θυσία» (ό.π.). Ως θυσία χαρακτηρίζεται η αναταραχή που προκαλείται στην οικονομία, κατά τη γνώμη του, από κακή κατανομή πόρων, κυρίως εργασίας, σε προστατευόμενους κλάδους.

τάξεων, το πολεμικό ναυτικό ήταν πάλι ανταγωνιστικό από οικονομική πλευρά.¹³³

Από την άλλη πλευρά ο Mill δεν δικαιολογεί την προστασία για άλλους βιομηχανικούς κλάδους, ιδίως μάλιστα για τη γεωργία. Για τον αγροτικό τομέα είναι κατηγορηματικός, λέγοντας ότι δεν πρέπει να προστατεύεται με δασμούς, και μάλιστα τονίζει ότι, η προώθηση της αυτάρκειας σε γεωργικά προϊόντα είναι οικονομικά αναποτελεσματική και ουσιαστικά μια σπατάλη πόρων. Για τον βιομηχανικό τομέα είναι πιο υποχωρητικός και δέχεται την προστασία της νηπιακής βιομηχανίας.¹³⁴

Όσον αφορά τον πόλεμο ως γεγονός, ο Mill ήταν από τους πρώτους που τόνισαν το παράδοξο ότι μια κατεστραμμένη από πόλεμο χώρα μπορεί να ανακάμψει οικονομικά σύντομα.¹³⁵ Από το φαινόμενο αυτό ο Mill έβγαλε το συμπέρα-

¹³³ Στο ίδιο, 920.

¹³⁴ Στο ίδιο, 922. Είναι χαρακτηριστικό ότι το κεφάλαιο που συζητά τις προστατευτικές ιδέες έχει ως τίτλο «Κυβερνητικές παρεμβάσεις βασιμμένες σε λανθασμένες θεωρίες», ό.π., 916-940, και είναι σ' αυτό το κεφάλαιο που ο Mill την παραπάνω παραδοχή. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι το ίδιο επιχείρημα δέχονταν και άλλοι δύο, υπεράνω πάσης υποψίας, επιφανείς οικονομολόγοι, οι Cournot [1838] (1939) *Recherches sur les principes mathématiques de la théorie des richesses*. Paris: Rivière και Pareto (1935) *The Mind and Society*. [Trattato di Sociologia generale] vol 4: The General Form Of Society. London: Cape, 192-198 και 1544-1554 αντίστοιχα. Για τις απόψεις του δεύτερου πρβλ. και Tarascio (1983) «Pareto's Trattato», *Eastern Economic Journal*, 9 (April-June): 119-31. Αλλά και στις Η.Π.Α. του μεσοπολέμου υποστηρίχθηκε από τον F. Graham ότι βιομηχανικοί κλάδοι αυξουσών αποδόσεων κλίμακας θα έπρεπε να προστατευτούν, βλ. F. Graham (1923) «Some aspects of protection further considered», *Quarterly Journal of Economics*, 37: 199-227.

¹³⁵ Στο ίδιο, i, ch. v, 74. Ο Mill αντιπαρατίθεται στο σημείο αυτό (σελ. 75-8)

σμα ότι το κεφάλαιο διευρύνεται από την αναπαραγωγή του και όχι από την προστασία του από τον ξένο ανταγωνισμό. Η ανάκαμψη της οικονομίας μετά τον πόλεμο οφείλεται κυρίως στον επιζώντα πληθυσμό και την ύπαρξη ή όχι ειδών διατροφής, που θα του επιτρέψουν να εργαστεί απρόσκοπτα για την ανοικοδόμηση της χώρας. Μόνο αν η χώρα χάσει πολύ πληθυσμό χάνει τη δυνατότητα αναπαραγωγής της και έτσι οπισθοδρομεί οικονομικά.¹³⁶

Παρά την τυπική για τους κλασικούς υποστήριξη των νόμων περί ναυσιπλοΐας ο Mill είναι ειρηνιστής, αντίθετος στον πόλεμο και θεωρεί στρατό και ναυτικό μη παραγωγικούς τομείς.¹³⁷ Η θεωρία του σχετικά με το διεθνές εμπόριο, δείχνει

με παρόμοιες απόψεις του Thomas Chalmers, ο οποίος γενίκευε την εμπειρική αυτή παρατήρηση χωρίς να την τεκμηριώνει αναλυτικά. Ο Chalmers ήταν εκείνος που, πιο ξεκάθαρα απ' όλους τους οικονομολόγους της εποχής, εξέφρασε αυτό που αργότερα μετονομάστηκε «παράδοξο του Chalmers». Με δυο λόγια το παράδοξο αυτό συνίσταται στο εμπειρικά επιβεβαιωμένο γεγονός ότι μια ηττημένη στον πόλεμο χώρα μεταβάλλεται μετά από λίγο χρόνο σε πλούσια και ευημερούσα, ενώ μια νικήτρια εισέρχεται, παρά τη νίκη της, σε μια φάση οικονομικής παρακμής. Βέβαια και ο Smith είχε ήδη συμβάλει στην εξήγηση του φαινομένου αυτού με τη σημασία που είχε αποδώσει στον συντελεστή παραγωγής κεφάλαιο. Ο πόλεμος κατέστρεψε, όπως είδαμε παραπάνω, την τρέχουσα παραγωγή, όχι το απόθεμα κεφαλαίου. Μετά από μια ήττα το υφιστάμενο απόθεμα, σε συνδυασμό με χαμηλότερες τιμές και κόστος, έδινε ώθηση στην αναπτυξιακή διαδικασία. Αντίθετα, η διαρθρωτική αναστάτωση της μετατροπής της πολεμικής οικονομίας σε ειρηνική είχε υψηλό κόστος πολλές φορές για τη νικήτρια, με αποτέλεσμα την οικονομική παρακμή της. Το θέμα αυτό και την πιθανότητα αποφυγής του το είχε θέσει και ο Ricardo, όπως είδαμε παραπάνω.

¹³⁶ Στο ίδιο, 75.

¹³⁷ Αυτό προκύπτει και από το J. S. Mill [1837] (1989) «The Spanish Question», άρθρο σχολιασμού της επικαιρότητας.

ότι, πέρα από τα οικονομικά οφέλη των διεθνών ανταλλαγών, υπάρχουν ηθικά και πολιτισμικά οφέλη, εξίσου σημαντικά με τα πρώτα. Όσο το διεθνές εμπόριο εξαπλώνεται τόσο υποχωρούν κακώς εννοούμενοι εθνικισμοί και πατριωτισμοί.¹³⁸

Συμπερασματικά, στο έργο του Mill βρίσκουμε μια σύνθεση ωφελμιστικής φιλοσοφίας και πολιτικής οικονομίας αρκτά αδογματιστή για να αποδέχεται την προστασία της νηπιακής βιομηχανίας. Η όλη του συγκρότηση άλλωστε έκανε τον Mill να περάσει στην ιστορία ως μετριοπαθής, φιλελεύθερος με έντονες κοινωνικές ευαισθησίες. Έτσι, καθώς οι πολεμικές συγκρούσεις για οικονομικούς λόγους είχαν υποχωρήσει στην Ευρώπη, ο Mill διέγινωσε ότι οι συγκρούσεις και οι πόλεμοι ήταν συνδεδεμένοι πια κυρίως με τις αποικίες και τα προβλήματα των αποικιοκρατών με τους «άγριους» ιθαγενείς.¹³⁹

¹³⁸ J. S. Mill [1848] (1987) *Principles...*, ch. xvii, 574-582.

¹³⁹ Η άποψη του Mill για το αποικιοκρατικό σύστημα δεν είναι θετική. Ο εξαναγκασμός της αποικίας να διεξάγει αποκλειστικά το εμπόριο της με τη μητρόπολη είναι κατακριτέος γιατί διαστρεβλώνει την «ελευθερή» κατανομή των πόρων στην αποικία, παρεμποδίζοντας την ανάπτυξή της. Βλ. ό.π., 925-6.

3. Η ΑΝΟΔΟΣ ΤΟΥ ΠΡΟΣΤΑΤΕΥΤΙΣΜΟΥ

3.1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Από τους πολέμους της εποχής της εμποροκρατίας και μετά, η Αγγλία είχε εγκαθιδρύσει την παγκόσμια κυριαρχία της. Περιβαλλόμενη από θάλασσα είχε μια ασφάλεια που δεν γνώριζαν άλλες ευρωπαϊκές χώρες και οπλισμένη με τους νόμους περί ναυσιπλοΐας και τα τελωνεία της, ανάγκασε ως το 1763 Ολλανδία και Ισπανία να την αναγνωρίσουν ως υπερδύναμη, πράγμα που έπραξε και η Γαλλία το 1815. Μπορεί η κτήση των Η.Π.Α. να χάθηκε την ίδια εποχή, αλλά η αναδυόμενη αυτοκρατορία δεν υπέστη μεγάλο πλήγμα απ' αυτή την εξέλιξη. Αντίθετα, το εμπόριο της με τις Η.Π.Α. πήρε νέα ώθηση και η Βρετανία σιγά-σιγά, μέσα από μεταρρυθμίσεις που διευκόλυναν την οικονομία της αγοράς, έφτασε στην «εποχή του κεφαλαίου».¹⁴⁰

¹⁴⁰ Γ' αυτό το λόγο και ο τίτλος του βιβλίου του E. J. Hobsbawm [1976] (1994) *Η Εποχή του Κεφαλαίου 1848-1875*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Η αρχική αίσθηση που δημιουργήθηκε στις διάφορες χώρες της Ευρώπης δεν είναι εύκολο να περιγραφεί συνοπτικά. Οι νέοι θεσμοί, οι επικρατούσες συνθήκες στην αγορά εργασίας, η κατάργηση των δεσμών κοινοτικής ζωής και αλληλεγγύης και η κοινωνική ανασφάλεια που συνδέθηκαν με τη βιομηχανική επανάσταση έκαναν πολλούς συγγραφείς να προπαγανδίζουν την επιστροφή στην παλαιά τάξη πραγμάτων. Εξιδανικεύοντας το πρόσφατο παρελθόν οι διανοούμενοι αυτοί υπενθύμιζαν την ιστορική παράδοση και τον εθνικό χαρακτήρα της χώρας τους αντιδιαστέλλοντας προς αυτά τις ορθολογικές προσπάθειες προόδου και τον διεθνιστικό χαρακτήρα του φιλελευθερισμού. Έτσι δημιουργήθηκε ο οικονομικός ρομαντισμός ως ρεύμα στην οικονομική σκέψη.¹⁴¹

Το μεγαλύτερο όμως ρεύμα των αντιδράσεων είχε άλλο χαρακτήρα και κατεύθυνση. Οι κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές στη Βρετανία είχαν γίνει αντικείμενο παρατήρησης, θαυμασμού, αλλά και έντονης κριτικής. Ξεκινώντας από την τελευταία, παρατηρούμε ότι ο ουτοπικός σοσιαλισμός των αρχών του 19ου αιώνα έδωσε τη θέση του στον επιστημονικό σοσιαλισμό του Μαρξ και των επιγόνων του. Άλλοι συγγραφείς δεν έφταναν όμως τόσο μακριά στην αναζήτηση νέων κοινωνικών καθεστώτων και οργανώσεων. Αυτό που ήθελαν ήταν να μιμηθούν το βρετανικό δρόμο προς τον καπιταλισμό, εισάγοντας θεσμούς και ρυθμίσεις της οικονομίας της αγοράς. Η διαφορά ήταν ότι η Βρετανία ήταν οικονομικά περισσότερο προοδευμένη από κάθε άλλη χώρα. Όλες οι

¹⁴¹ Για τον οικονομικό ρομαντισμό βλ. H. Winkel (1977) *Die deutsche Nationaloekonomie im 19 Jahrhundert*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 50-68. Πατέρας του ρομαντισμού θεωρείται ο A. Müller και το έργο του 1809 *Elemente der Staatskunst*.

εφευρέσεις και οι νεωτερισμοί είχαν συμβεί στο έδαφος της, η παραγωγή έπαιρνε όλο και πιο μαζικό χαρακτήρα και ο ανταγωνισμός με τα βρετανικά προϊόντα γινόταν όλο και πιο δύσκολος. Στα πλαίσια αυτά διαμορφώθηκε σταδιακά το ρεύμα του προστατευτισμού.

Ο προστατευτισμός δεν αποτελεί σχολή οικονομικής σκέψης. Όπως είδαμε παραπάνω, στοιχεία του γίνονταν αποδεκτά από έναν φιλελεύθερο σαν τον J. S. Mill και όχι μόνο. Ο προστατευτισμός υπήρξε κυρίαρχο στοιχείο στη σκέψη των μελών της ιστορικής σχολής, ενώ σε πολλές χώρες δεν ήταν παρά ένας εθνικισμός παντρεμένος με φιλελεύθερα στοιχεία.

Οι προστατευτιστές είχαν μεγάλη επιρροή σε όλη την Ευρώπη, ιδιαίτερα στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες και περιοχές της.¹⁴² Στις δημοσιεύσεις τους αναφέρθηκαν στις διεθνείς συγκρούσεις, ερμηνεύοντάς τες, όπως θα δούμε, με ένα χαρακτηριστικό νέο τρόπο: Η σύγκρουση συνέβαινε επειδή ο οικονομικά ισχυρός εμποδίζει τον ασθενέστερο να αναπτυχθεί. Λύση στο πρόβλημα υπήρχε αν όλες οι χώρες αναπτύσσονταν εξ ίσου και μετά ζούσαν σε ένα ειρηνικό καθεστώς συνύπαρξης κοινοπολιτειών — τουλάχιστον αυτό ήταν το όραμα του List.

Στο κεφάλαιο αυτό θα ασχοληθούμε με έναν Αμερικανό και έναν Γερμανό συγγραφέα, αποσκοπώντας να γνωρίσουμε τις αφετηρίες του προστατευτισμού στις δύο χώρες που περί το 1870-90 θα έφταναν να ανταγωνίζονται τη Βρετανία. Αυτοί είναι ο Alexander Hamilton και ο Friedrich List.

¹⁴² M. Psalidopoulos / M. E. Mata (eds) (2002) *Economic Thought and Policy in Less Developed Europe. The nineteenth century*. London-New York: Routledge.

3.2. Alexander Hamilton

Ο Alexander Hamilton είναι περισσότερο γνωστός ως πολιτικός της περιόδου της αμερικανικής ανεξαρτησίας, παρά ως οικονομολόγος, και δεν έγραφε οικονομικές πραγματείες. Διατύπωσε όμως έναν ουσιαστικό οικονομικό λόγο σε κυβερνητικές εκθέσεις περί πίστεως, τραπεζών και βιομηχανίας, και είχε τεράστια επιρροή στην πρώιμη οικονομική πολιτική της πατρίδας του, την οποία και συνδιαμόρφωσε.

Χαρακτηριστικό της σκέψης του Hamilton είναι ο πατριωτισμός και η επιθυμία να δει την αγνή, αραιοκατοικημένη τότε, πατρίδα του να αναπτύσσεται. Οι εκθέσεις του δεν αποτελούν βέβαια αναλυτικά άρθρες μελέτες. Αν ήταν γραμμένες από κάποιο Ευρωπαϊκό συγγραφέα ίσως θεωρούνταν γεμάτες «λανθασμένες» απόψεις από τους κλασικούς. Για παράδειγμα, ο Hamilton θεωρούσε την πιστωτική λειτουργία του τραπεζικού συστήματος ως δυνάμενη να υποκαταστήσει τα πενιχρά, τότε, υπάρχοντα κεφάλαια στις Η.Π.Α., συνέχεε δηλαδή το κεφάλαιο με την πίστωση. Τα επιτόκια δανεισμού εννοείται ότι έπρεπε κατ'αυτόν να είναι χαμηλά.¹⁴³ Η αύξηση του δημόσιου χρέους θα έπρεπε, λόγω της ανυπαρξίας άλλων πόρων, να χρησιμοποιηθεί ως μέσο ανάπτυξης, ενώ μια εθνική τράπεζα θα έπρεπε να λειτουργήσει υποβοηθητικά στον εκχρηματισμό της οικονομίας, προσφέροντας το αναγκαίο χρήμα στην ιδιωτική πρωτοβουλία για παραγωγικές δραστηριότητες.¹⁴⁴

¹⁴³ A. Hamilton [1790a] (1908) *Report on the public credit*. Washington: Government Printing Office. Για μια αξιολόγηση της σταδιοδρομίας του βλ. Cooke (1967).

Εμείς ωστόσο θα επικεντρώσουμε την προσοχή μας στην έκθεση του Hamilton περί βιομηχανίας γιατί σ' αυτήν, όχι μόνο ορίζεται ο προστατευτισμός ως σύστημα, αλλά και επειδή εκεί γίνονται αναφορές για τις διεθνείς συγκρούσεις και τις λειτουργίες του δημοσίου σε θέματα εθνικού συμφέροντος.

Ο Hamilton πίστευε, όπως είδαμε, στη χρήση της οικονομικής πολιτικής ως μέσου για εθνική ενοποίηση και εθνική δύναμη. Ο σκοπός του ήταν να προωθήσει την εκβιομηχάνιση της χώρας «ώστε να γίνουν οι Η.Π.Α. ανεξάρτητες από τα ξένα έθνη για στρατιωτικές και άλλες απαραίτητες προμήθειες».¹⁴⁵ Πίστευε ότι η εκβιομηχάνιση θα έκανε τις Η.Π.Α. ανεξάρτητες όχι μόνο στον οικονομικό τομέα, προωθώντας τον πλούτο και την ευημερία, αλλά και στον στρατιωτικό τομέα. Τα είδη διατροφής, ένδυσης και διαμονής ήταν γι' αυτόν το ίδιο σημαντικά με τα απαραίτητα για την άμυνα της χώρας.

Κατά τον Hamilton οι θεωρίες περί ελεύθερου εμπορίου στηρίζονταν σε αρχές και αξιώματα που αν ίσχυαν θα έπρεπε ήδη να έφερναν παγκόσμια ανάπτυξη. Το ότι κάτι τέτοιο δεν συνέβαινε ήταν ένδειξη ότι οι περισσότερες θεωρίες «παραδέχονται πολυάριθμες εξαιρέσεις»¹⁴⁶ στον κανόνα της πλήρους ελευθερίας.

Παραδεχόταν ότι η απεραντοσύνη των Η.Π.Α. έδινε στην αμερικανική γεωργία τεράστιες δυνατότητες ανάπτυξης και

¹⁴⁴ A. Hamilton [1790b] (1908) *Report on a national bank*. Washington: Government Printing Office.

¹⁴⁵ A. Hamilton [1791] (1966) «Report on the subject of manufactures», *The papers of Alexander Hamilton*, vol. X, H. Syrett (ed.), New York: Columbia University Press, 278.

¹⁴⁶ Στο ίδιο, 235.

δεν υποστήριζε, όπως για παράδειγμα ο Smith, «ότι η μεταποιητική βιομηχανία είναι παραγωγικότερη της αγροτικής».¹⁴⁷ Δεχόταν όμως ότι η βιομηχανία προήγαγε τον καταμερισμό εργασίας και την εκμηχάνιση της παραγωγής. Δημιουργούσε θέσεις εργασίας και προκαλούσε ευπρόσδεκτα μετανάστευτικά ρεύματα. Έδινε ευκαιρίες σε επιχειρηματικότητα. Τέλος εξασφάλιζε μια διαρκή ζήτηση για την αγροτική παραγωγή.¹⁴⁸

Ο Hamilton αναγνώριζε τα μειονεκτήματα που θα μπορούσε να φέρει η προστασία, ιδίως σε μια χώρα σαν τις Η.Π.Α., με σχετική στενότητα κεφαλαίου. Όμως, άλλες χώρες κατ' αυτόν εισήγαγαν πρώτες ύλες, ενώ οι Η.Π.Α. δεν θα χρειάζονταν να το κάνουν. Ο φόβος για υψηλές τιμές διασκεδαζόταν κατά τη γνώμη του από την εξοικονόμηση του κόστους μεταφοράς βιομηχανικών προϊόντων.

Θα μπορούσε η προστασία να οδηγήσει κατ' αρχήν σε υψηλές τιμές, αλλά, σύμφωνα με τα λόγια του, μακροχρόνια οι τιμές θα έπεφταν όπως συνέβαινε σε «κάθε πετυχημένη βιομηχανία».¹⁴⁹ Για τους λόγους αυτούς το κοινό συμφέρον επέτασσε «την ενίσχυση της ανάπτυξης της βιομηχανίας».¹⁵⁰

Το εμπορικό ισοζύγιο μιας χώρας είναι ευνοϊκότερο αν υπάρχει στη χώρα μια διαφοροποιημένη παραγωγή παρά αν εξάγονται μόνο αγροτικά προϊόντα, γεγονός που συσσωρεύει στη χώρα πολύτιμο χρηματικό πλούτο.¹⁵¹ Για τον ίδιο

¹⁴⁷ Στο ίδιο, 245. Πρβλ. και σελ 239, όπου λέει ότι η συνολική ευημερία των δύο τομέων βρίσκεται σε σχέση αλληλεξάρτησης.

¹⁴⁸ Στο ίδιο, 249. Για την ανάπτυξη των παραγόντων αυτών βλ. 249-261.

¹⁴⁹ Στο ίδιο, 286.

¹⁵⁰ Στο ίδιο, 286.

¹⁵¹ Στο ίδιο, 289.

λόγο ήταν εσφαλμένο κατά τη γνώμη του να διακρίνεται ο αμερικανικός βορράς από τον νότο και να προάγονται τοπικιστικές προτεραιότητες πάνω από το συμφέρον της ομοσπονδίας.¹⁵²

Ο Hamilton εξέταζε διάφορα μέσα προστασίας: δασμούς, απαγορεύσεις εισαγωγής προϊόντων και εξαγωγής πρώτων υλών, πριμ εξαγωγών, απαλλαγές τελών για εισαγόμενες πρώτες ύλες κ.λπ. για να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι οι επιχορηγήσεις είναι η καλύτερη λύση γιατί δεν ασκούν αυξητικές επιδράσεις στις τιμές.¹⁵³ Άλλο σημαντικό θέμα ήταν η ενθάρρυνση καινοτομιών και ανακαλύψεων ιδιαίτερα σε θέματα σχετικά με την τεχνολογία και τις μηχανές.¹⁵⁴ Τέλος,

¹⁵² Στο ίδιο, 293.

¹⁵³ Στο ίδιο, 299. Παραδεχόταν ότι οι επιχειρήσεις ίσως έκαναν κακή χρήση των επιχορηγήσεων, αλλά τα μειονεκτήματα άλλων λύσεων ήταν κατ' αυτόν μεγαλύτερα.

¹⁵⁴ Στο ίδιο, 307. Ο οικονομολόγος που ανέλυσε σε βάθος τη λειτουργία των καινοτομιών και εξήγησε μέσω αυτών την ανάκαμψη της οικονομίας μετά από περίοδο πολέμου ήταν ο John Rae, και αξίζει στο σημείο αυτό να αναφερθούμε στις απόψεις του. Ο Rae, ως γνωστόν, μεταναστεύοντας από την υπανάπτυκτη Σκωτία στον αχανή Καναδά επιχείρησε να ελέγξει την καθολικότητα των αξιωμάτων των κλασικών, ερευνώντας την ισχύ τους σε συνθήκες μιας αραιοκατοικημένης και με αφθονία πρώτων υλών νέας ηπείρου. Όπως είναι γνωστό, τα συμπεράσματά του ήταν αρκετά καυστικά για την κλασική θεωρία της οικονομικής μεγέθυνσης. Κατά τον Rae το κεφάλαιο σε μια αναπτυσσόμενη χώρα δεν αυξάνει μόνο από τις αποταμιεύσεις ή την αποχή από την κατανάλωση. Συσσώρευση και νεωτερισμοί ήταν οι πηγές οικονομικής προόδου κατά τον Rae. Νεωτερισμοί χρειάζονται για να πάρουν οι αποταμιεύσεις τη μορφή που επιβάλλεται για να μην σπάσει η αλυσίδα κατανάλωση - παραγωγή. Ωστόσο, συσσώρευση και νεωτερισμοί δεν βαδίζουν χέρι-χέρι, πολλές φορές μάλιστα αντιμάχονται άλληλες.

Ο πόλεμος ήταν η αιτία μιας τέτοιας περίπτωσης. Το αποτέλεσμα

το δημόσιο έπρεπε να αναλάβει τη διευκόλυνση των μεταφορών βελτιώνοντας τις υποδομές.¹⁵⁵

Σχετικά με το ποιες βιομηχανικές δραστηριότητες θα έπρεπε να ενθαρρυνθούν, ο Hamilton διατύπωσε τα εξής κριτήρια: 1) αν υπήρχαν οι πρώτες ύλες στη χώρα, 2) αν ενθαρρυνόταν στην επεξεργασία τους η χρήση μηχανών, 3) αν η πολιτική ενθάρρυνσης δεν πρόσκρουε σε διάφορα εμπόδια, 4) το πόσο διαδεδομένη ήταν η κατανάλωση του προϊόντος και 5) «η σημασία του για άλλα συμφέροντα [της χώρας], ειδικά το μέγα [συμφέρον] της εθνικής άμυνας».¹⁵⁶

Ο Hamilton προχωρεί στη συνέχεια στην απαρίθμηση 16 βιομηχανικών κλάδων που έπρεπε να αναπτυχθούν: σίδη-

του σε μια ηττημένη χώρα ήταν πολλές φορές η διαδικασία της συσσώρευσης, των αποταμιεύσεων, να διακόπτεται, γεγονός που επηρέαζε αρνητικά την μέλλουσα οικονομική πρόοδο. Η πίεση όμως που ασκεί η ήττα στην κοινωνία, και ιδιαίτερα στους επιχειρηματίες, οδηγεί σε επαναστατικούς νεωτερισμούς οι οποίοι θέτουν τις βάσεις της παραγωγής σε εντελώς νέα πλαίσια. Αν και ο Rae δεν ήταν πολεμοκάπηλος, ωστόσο συνιστούσε στις κυβερνήσεις να αναπτύξουν με προσεκτικούς τρόπους νεωτερισμούς στις παραγωγικές διαδικασίες, ώστε να έχουν τα θετικά του πολέμου χωρίς τα αρνητικά του. Για τον ίδιο μάλιστα, η ύφεση, που ακολούθησε τους ναπολεόντειους πολέμους στην Αγγλία, οφειλόταν στη λανθασμένη ανακατανομή του βρετανικού κεφαλαίου και την έλλειψη νεωτεριστών ηγετών της βιομηχανίας. Η συμβολή αυτή του Rae μπορεί να μην καταγράφηκε στις χρυσές δέλτους της οικονομικής σκέψης, έθεσε ωστόσο τις βάσεις για πολλές εμπειρικές, μη κλασικές ή και αντικλασικές ερμηνείες του φαινομένου των συγκρούσεων, του πολέμου και της εθνικής άμυνας. Βλ. J. Rae [1834] (1965) *Statement of some new principles on the subject of political economy*, Toronto: University of Toronto Press.

¹⁵⁵ A. Hamilton [1791] (1966) «Report on the subject of manufactures», ό.π., 310.

¹⁵⁶ Στο ίδιο, 313-4.

ρος, χαλκός, ξύλο, γυαλί, βαμβάκι (που είναι επιδεκτικό επεξεργασίας με μηχανές),¹⁵⁷ μαλλί, πυρίτιδα.¹⁵⁸

Ο Hamilton έγραφε σε μια εποχή που οι Η.Π.Α. βρίσκονταν σε αναζήτηση πολιτικής. Λίγα χρόνια αργότερα, η διαταραχή τού εμπορίου με τη Βρετανία, λόγω της ανάμειξης της τελευταίας στους ναπολεόντειους πολέμους, οδήγησε σε άνηση ορισμένες βιομηχανικές δραστηριότητες, με αποτέλεσμα, όταν η ροή του εμπορίου έγινε και πάλι ομαλή, τα επενδεδυμένα αμερικανικά βιομηχανικά συμφέροντα να έχουν συγκεντρώσει μια κριτική μάζα επιρροής που διαμόρφωσε στις Η.Π.Α. ένα εξαιρετικά πολύπλοκα διαρθρωμένο δασμολόγιο.

Άλλωστε ο Hamilton το είχε προφητέψει λέγοντας ότι σε χώρες σαν την Αμερική, φτωχές ακόμα, «ο δημόσιος κορβανάς πρέπει να συμπληρώνει τους ιδιωτικούς πόρους. Σε ποια άραγε χρήση θα ήταν [το δημόσιο] πιο άμεση από τη βελτίωση των προσπαθειών της βιομηχανίας;».¹⁵⁹

Τέλος, τόνισε τη σημασία της χρηματοδότησης ενός πιθανού πολέμου από ένα δημοσιονομικά θωρακισμένο δημόσιο, λέγοντας «αν η Ευρώπη δεν αγοράσει από εμάς τα προϊόντα του εδάφους μας, σε όρους συμφωνούς προς το συμφέρον μας, η φυσική συνέπεια είναι να αποδεσμεύσουμε το συντομότερο δυνατό τις ανάγκες μας απ' αυτή».¹⁶⁰ Ακολουθώντας τις παραπάνω συνταγές έγινε η αμερικανική οικονομία, έναν αιώνα αργότερα, πρώτη οικονομική δύναμη στον κόσμο.

¹⁵⁷ Στο ίδιο, 327.

¹⁵⁸ Στο ίδιο, 334.

¹⁵⁹ Στο ίδιο, 340.

¹⁶⁰ Στο ίδιο, 265.

3.3. Friedrich List

Ο F. List παρότι άνθρωπος της δράσης και όχι της θεωρίας κατέχει δεσπόζουσα θέση στην προβληματική που μας απασχολεί. Τα έργα του είναι γεμάτα από παρατηρήσεις που έχουν να κάνουν με συγκρούσεις και πολέμους. Τα έργα αυτά έτυχαν μεγάλης δημοσιότητας κατά τον 19ο αιώνα και μάλιστα όχι μόνο στον γερμανόφωνο χώρο. Το όνομά του συνδέθηκε παγκόσμια με την αντίληψη της μέσω δασμών εκβιομηχάνισης, οι επιδράσεις της οποίας στην οικονομική σκέψη φτάνουν μέχρι τη σύγχρονη εποχή. Στη συνέχεια θα στρέψουμε την προσοχή μας στο έργο του List και στην ιδέα του περί εθνικών σχολών πολιτικής οικονομίας.

Ο List είναι γνωστός ως σφοδρός αρνητής της κοσμοπολίτικης ιδέας του φιλελευθερισμού, της αντίληψης δηλαδή που βλέπει την οικουμένη σαν ένα πολύβουο ενιαίο εργαστήριο το οποίο, στηριγμένο στον παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας, μεγιστοποιεί την παραγωγή υλικών αγαθών στην ανθρωπότητα. Κατά τον List, κοσμοπολιτισμός και πολιτική οικονομία είναι δύο διαφορετικές έννοιες. Ο κοσμοπολιτισμός ερευνά πώς το ανθρώπινο είδος μπορεί να επιτύχει την ευημερία της κοινωνίας, ενώ η πολιτική οικονομία μελετάει πώς ένα κράτος μπορεί μέσω της γεωργίας, της βιομηχανίας και του εμπορίου να μεγιστοποιήσει την ευημερία του.¹⁶¹

Η διάκριση λοιπόν δύο πολιτικών οικονομιών είναι για

¹⁶¹ Η κοσμοπολιτική οικονομία χαρακτηριζόταν από τον List ως ατομικιστική και κοινωνική, ενώ η πολιτική οικονομία ως εθνική οικονομία, βλ. F. List [1837] (1961) *Das natürliche...*, 19-28. Για τη ζωή του List, βλ. F. Lenz (1936) *Friedrich List, der Mann und das Werk*. Muenchen: Ehe.

τον List κεφαλαιώδους σημασίας και μέμφεται τους Quesnay και Smith που δεν έκαναν αυτή τη διάκριση. Οι κλασικοί, κατά τη γνώμη του, ανέλυσαν ορθά την παγκόσμια οικονομία, όχι όμως την εθνική. Στόχος του List ήταν να προσφέρει μια ανάλυση αυτής της εθνικής πολιτικής οικονομίας.

Οι ιδέες των κλασικών περί παγκόσμιας κοινωνίας, εμπορίου, ευημερίας και η αποστροφή τους προς τον πόλεμο δεν του είναι εχθρικές. Όμως λάθος των φιλελευθέρων ήταν ότι θεωρούσαν ως δεδομένη μια κατάσταση που δεν είχε ακόμα υπάρξει. Σύμφωνα με τα λόγια του List «η σχολή [ενν. η φιλελεύθερη] προϋπέθεσε μια κατάσταση που πρέπει να έρθει, ως όντως υφιστάμενη. Προϋποθέτει μια οικουμενική ένωση και την αιώνια ειρήνη και εξάγει έτσι τα μεγάλα πλεονεκτήματα της ελευθερίας του εμπορίου. Με τον τρόπο αυτό μπερδεύει το αποτέλεσμα με την αιτία».¹⁶² Η εμπορική ένωση δεν φέρνει ποτέ την πολιτική ένωση δύο κρατών. Η πολιτική ένωση είναι αυτή που μπορεί να φέρει την εμπορική συνεργασία και ένωση.¹⁶³

Εχθρότητες μεταξύ εθνών αποτρέπουν τις πολιτικές ενώσεις. Βέβαια φυλές με ίδια γλώσσα και πολιτισμό θα μπορούσαν να ενωθούν πολιτικά, όπως π.χ. τα κρατίδια της Γερμανίας. Αν όμως η περίπτωση αυτή είναι μια εξαίρεση, τότε ο κανόνας είναι οι ζήλιες και οι εχθρότητες μεταξύ εθνών. Ο πόλεμος λοιπόν είναι ένα πιθανό, συχνά παρατηρούμενο φαινόμενο. Όμως κατά τον List ο πόλεμος δεν είναι εύκολο να κερδηθεί χωρίς ισχυρή βιομηχανία.¹⁶⁴ Επιπρόσθετα κατά τη

¹⁶² F. List [1841] (1982) *Das nationale...*, Berlin : Akademie, 142.

¹⁶³ Για τον ίδιο λόγο ο List διακηρύσσει ότι το ζητούμενο στη διεθνή πολιτική είναι μια «παγκόσμια πολιτεία» (βλ. F. List [1837] (1961) *Das natürliche...*, ό.π., 22), το ζήτημα όμως είναι πώς φθάνει κανείς σ' αυτήν.

¹⁶⁴ F. List [1841] (1982) *Das nationale...*, ό.π., 197.

διάρκεια του εντατικοποιούνται οι παραγωγικές προσπάθειες και εισάγονται συστήματα προστασίας στη χώρα. Έτσι όταν επικρατήσει πάλι ειρήνη, οι πρώην εμπόλεμοι διαπιστώνουν ότι «δημιουργήθηκαν νέα συμφέροντα κατά τη διάρκεια του πολέμου». ¹⁶⁵ Αυτό αναγκάζει τον List να υποστηρίξει «ότι συμφέρει τα βιομηχανικά έθνη δεύτερης και τρίτης διαλογής να κρατήσουν τα συστήματα αυτά [ενν. προστασίας] και να τα αναπτύξουν και παραπέρα». ¹⁶⁶ Αλλιώς οι χώρες της Ηπειρωτικής Ευρώπης θα κουβαλούσαν ένα βάρος σαν τον Σίσυφο, «θα έφτιαχναν στον πόλεμο εργοστάσια, για να τα αφήσουν να παρακμάσουν στην ειρήνη». ¹⁶⁷ Ο List λοιπόν τάσσεται υπέρ του προστατευτισμού με τη λογική της εθνικής αναγκαιότητας και όχι επειδή είναι πολεμοκάπηλος. Μη όντας εθνικιστής, με τη στενή έννοια του όρου, ο List μπορεί να φανταστεί ουτοπικά μια μελλοντική αδελφοποίηση των λαών. Πιστεύει ότι ο κοσμοπολιτισμός του, καθώς εδράζεται στην ιδέα της εθνικότητας, είναι ο «ορθός» κοσμοπολιτισμός, αφού πρώτα είναι κάποιος πολίτης ενός κράτους, μετά του κόσμου. ¹⁶⁸

Ο μερκαντιλισμός που τόνισε την πρωτοκαθεδρία του έθνους είναι αποκλειστικά πολιτικός και εθνικός. Δεν διαθέτει, κατά τον List, ούτε μια προοπτική ούτε μια τάση προς την παγκόσμια κοινωνία. ¹⁶⁹ Ο φιλελευθερισμός από την άλ-

¹⁶⁵ Στο ίδιο, 198.

¹⁶⁶ Στο ίδιο, 198.

¹⁶⁷ Στο ίδιο, 200.

¹⁶⁸ F. List [1837] (1961) *Das natürliche...*, ό.π., 22-3 και κυρίως 158.

¹⁶⁹ Όπως λέει ο List ο μερκαντιλισμός είναι ένα σύστημα «περιορισμένων και μυωπικών αντιλήψεων εμπόρων», βλ. ό.π., 241. Πρβλ. και τη σύγκριση προστατευτισμού με μερκαντιλισμό στο J. Morini-Comby (1930) *Mercantilisme et protectionisme. Essai sur les doctrines interventionnistes en politique commerciale du XVe au XIXe siecle*. Paris: Felix Alcan.

λη διαθέτει φιλοσοφία, όραμα για το μέλλον, δίνοντας όμως έμφαση σε ένα ιδανικό που αφορά το απώτατο μέλλον, λησμονεί το παρόν. Το παρόν είναι ο κατακερματισμός της οικουμένης σε έθνη. Είναι επίσης η πραγματικότητα του πολέμου. Μόνο αφού όλα τα έθνη εκβιομηχανιστούν προστατεύοντας τη βιομηχανία τους, μόνο όταν γίνουν περίπου το ίδιο πλούσια και ευημερούντα, μόνο τότε μια πολιτική ένωση είναι εφικτή και το τέλος των πολέμων πιθανό. ¹⁷⁰

Όπως οι συγκρούσεις μεταξύ ατόμων, έτσι και οι πόλεμοι είναι εκρήξεις της άγριας φύσης των ανθρώπων και είναι καταρχήν ασύμφοροι για τη χώρα στο έδαφος της οποίας διεξάγονται. Όμως μια χώρα, όπως π.χ. η Βρετανία, μπορεί να ωφεληθεί από μια σειρά νικηφόρους πολέμους, όπως άλλωστε ωφελήθηκαν οι Η.Π.Α. κηρύσσοντας την ανεξαρτησία τους από τους Βρετανούς. ¹⁷¹

Η ιστορία διδάσκει, κατά τον List, ότι ο πόλεμος κλείνει τις διόδους του διεθνούς εμπορίου και χτυπάει ποικιλότροπα τη γεωργία μιας εμπόλεμης χώρας. Διδάσκει επίσης, ότι η γεωργία μιας φτωχής χώρας εξαρτάται από την ανάπτυξη της εγχώριας βιομηχανίας. Μάλιστα αποδεικνύεται ότι είναι καλύτερο να στηρίζεται μια χώρα σε εγχώρια εισοδήματα για την ανάπτυξή της, παρά σε ξένα. Σε κάθε περίπτωση σε καιρό πολέμου υπάρχει έτσι κι αλλιώς προστασία, και τα αιτήματα συνέχισής της σε καιρό ειρήνης είναι κατανοητά. ¹⁷² Αυτό σημαίνει για τον List ότι το προστατευτικό ή απαγορευτικό σύστημα δεν είναι δημιούργημα της φα-

¹⁷⁰ Για τη διαδικασία μετάβασης από ένα καθεστώς προστασίας σ' αυτό της πλήρους οικονομικής ελευθερίας βλ. ό.π., 159-61.

¹⁷¹ Στο ίδιο, 166-184.

¹⁷² Βλ. παραπάνω σημείωση 164.

ντασίας του ανθρώπινου μυαλού, αλλά λογική συνέπεια του πολέμου και των εχθροτήτων μεταξύ εθνών.

Στο Εθνικό Σύστημα Πολιτικής Οικονομίας οι ιδέες αυτές αναπτύσσονται και επαναδιατυπώνονται. Εδώ ο List δεν εξηγεί τον προστατευτισμό μόνο από τον πόλεμο. Εδώ ένα δασμολογικό σύστημα χαρακτηρίζεται ως συνέπεια της τάσης των εθνών να αναζητούν εγγυήσεις για τη μονιμότητα της ευημερίας τους.¹⁷³

Διεθνείς εχθρότητες λοιπόν, αλλά και τάση αναζήτησης μόνιμων συνθηκών οικονομικής προόδου είναι οι γεννήτορες του προστατευτικού συστήματος. Ιστορικά βέβαια οι πόλεμοι γέννησαν, όπως ισχυρίζεται ο ίδιος, τον προστατευτισμό με τη διαφορά ότι, ενώ στη διάρκεια του πολέμου η βιομηχανική προσπάθεια εντείνεται, ο λαός συνειδητοποιεί ότι μετά τη λήξη του και χωρίς προστασία δεν μπορεί να υπάρξει συνέχεια της ευημερίας.

Είδαμε παραπάνω ότι ο προστατευτισμός του List δεν είναι παρά το μέσο για την ισόρροπη ανάπτυξη των κρατών. Μετά την ανάπτυξη όλων ακολουθεί μια φάση παγκόσμιας συνεργασίας, ειρήνης και προόδου. Και εδώ λοιπόν ο List διαφέρει από τους μερκαντιλιστές που αδιαφορούν για τη πιθανή φτώχεια του κράτους με το οποίο η πατρίδα τους συναλλάσσεται.

Όλες οι χώρες έπρεπε, κατά τον List, να αναπτύξουν τις παραγωγικές τους δυνάμεις. Η έννοια των παραγωγικών δυνάμεων είναι σημαντικό στοιχείο της ανάλυσης του List και μεταφέρθηκε, παίρνοντας άλλο περιεχόμενο, στη μαρξιστική θεωρία. Οι παραγωγικές δυνάμεις αυξάνουν όταν οι συναλλασόμενοι σε μια οικονομία θυσιάζουν την παρούσα ωφέλεια που

¹⁷³ F. List [1841] (1982) *Das nationale...*, ό.π., 320-7.

μπορούν να αισθανθούν ώστε να υπάρξουν διευρυμένες ωφέλειες για όλη την κοινωνία στο μέλλον.¹⁷⁴ Ο πατέρας που μορφώνει τα παιδιά του αυξάνει τις παραγωγικές δυνάμεις της νέας γενιάς, ενώ ο γαιοκτήμονας για τον οποίον δουλεύουν σκλάβοι παράγει μεν αξίες και αυξάνει τον πλούτο της χώρας, αλλά έτσι υποσκάπτει τις παραγωγικές δυνάμεις της.¹⁷⁵

Οι δασμοί είναι μέσο αύξησης των παραγωγικών δυνάμεων, δεν αλλάζουν σε τίποτα τη φυσική τάξη πραγμάτων. Απλά υποκαθιστούν την ελευθερία του παγκόσμιου εμπορίου με την ελευθερία του εσωτερικού εμπορίου και της διεύρυνσης των δυνατοτήτων ανάπτυξης της χώρας.¹⁷⁶ Ο βολοταρισμός του List είναι απροκάλυπτος όταν ισχυρίζεται ότι «δεν ανήκουμε σ' αυτούς που πιστεύουν ότι οι άνθρωποι θα φθάσουν συντομότερα στο στάδιο της τελειότητας, αν τους αφήσουμε μόνους τους».¹⁷⁷ Εμπόδιο στην προσπάθεια ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων είναι «η πολιτική ζήλιας και φθόνου»¹⁷⁸ ξένων χωρών, που προκαλούσε και συγκρούσεις. Η απόκτηση αποικιών προάγει τις παραγωγικές δυνάμεις στη χώρα.¹⁷⁹ Ο List μάλιστα επιτέθηκε έντονα στον Malthus για την απαισιοδοξία και τις αντιλήψεις του γενικότερα,¹⁸⁰ και κυρίως επειδή αγνόησε πλήρως την ανάπτυξη των γνώσεων της γεωπονίας και την επίδραση της στις παραγωγικές δυνάμεις του αγροτικού τομέα.¹⁸¹ Κατά τον

¹⁷⁴ F. List [1837] (1961) *Das natürliche...*, ό.π., 28 επ.

¹⁷⁵ Στο ίδιο, 30.

¹⁷⁶ Στο ίδιο, 252.

¹⁷⁷ Στο ίδιο, 43.

¹⁷⁸ Στο ίδιο, 54.

¹⁷⁹ F. List [1841] (1982) *Das nationale...*, ό.π., 141.

¹⁸⁰ Στο ίδιο, 145.

¹⁸¹ Στο ίδιο, 144.

List η κλασική σχολή επιδίωκε να δικαιολογήσει ένα σύστημα όπου νότιες χώρες θα παρείχαν «σ' αυτό το κράτος της Αγγλίας τα καλύτερα κρασιά, ενώ οι ίδιες θα έπιναν τα χειρότερα». ¹⁸² Όπως όμως είδαμε οι φτωχές χώρες, αναπτύσσοντας τις παραγωγικές τους δυνάμεις, θα μπορούσαν μελλοντικά να περάσουν σε ένα στάδιο έντιμου ανταγωνισμού με τις πιο αναπτυγμένες.

Μια παγκόσμια ομοσπονδία κρατών θα ήταν η κατάληξη της βιομηχανικής διαπαιδαγώγησης των λαών του κόσμου και εμπορικών συμφωνιών μεταξύ των κρατών που θα συγκροτηθούν με αυτόν τον τρόπο. ¹⁸³ Ο List ήταν υπέρ των μεγάλων κρατικών οντοτήτων. Η πατρίδα του, η Γερμανία, ήταν γι' αυτόν μια χώρα τα σύνορα της οποίας έπρεπε να έφταναν ως τη ΝΑ Ευρώπη και τη Ρωσία. Με άλλα λόγια δεν φανταζόταν ότι η παγκόσμια ομοσπονδία του μέλλοντος θα αποτελείτο από πάρα πολλά κράτη.

Προσέβλεπε λοιπόν και σε ένα κίνημα εθνικής επέκτασης των συνόρων διαφόρων ομοειδών λαών που χωρίζονταν για λόγους κληρονομικούς και ιστορικούς, για τη συντήρηση δηλαδή ανώτατων αρχόντων. Η διδασκαλία του List, χωρίς το μέρος του γερμανικού του μεγαλοϊδεατισμού, έγινε όπως εισαγωγικά αναφέραμε εξαιρετικά δημοφιλής όλο τον 19ο αιώνα, και προσαρμόστηκε από διανοούμενους κρατών της ευρωπαϊκής περιφέρειας στις εθνικές ιδιομορφίες των χωρών τους.

¹⁸² Στο ίδιο, 147.

¹⁸³ Στο ίδιο, 132.

4. ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΤΟΝ Α΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ

4.1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Σύμφωνα με τον κανόνα στην ιστορία της οικονομικής σκέψης η τριπλή διατύπωση της υποκειμενικής θεωρίας της αξίας από Jevons, Menger και Walras το 1870-1 σημαδεύει το τέλος της κλασικής σχολής και την αρχή της νεοκλασικής. Η ενσωμάτωση μέρους της θεωρητικής αποσκευής των κλασικών και η χρήση της από τους νεοκλασικούς έγινε σε μια μακρά χρονική διαδικασία στην οποία ο Α΄ παγκόσμιος πόλεμος είναι ένας πρώτος σταθμός.

Όπως είδαμε στα προηγούμενα κεφάλαια η επικράτηση και ο θρίαμβος του κλασικισμού έφερε μια νέα θεώρηση στον τρόπο προσέγγισης των διεθνών συγκρούσεων. Βέβαια πόλεμοι και ένοπλες αντιπαραθέσεις δεν σταμάτησαν μόνο και μόνο επειδή ο οικονομικός φιλελευθερισμός εξελίχθηκε στην άρχουσα ιδεολογία του πρώτου μισού του 19ου αιώνα. Το αντίθετο μάλιστα. Αλλά ούτε η κυριαρχία της κλασικής σχολής οδήγησε σε μια «ενιαία» σκέψη στην κοινωνία. Ο πα-

ρεμβατισμός με τη μορφή του προστατευτισμού είχε πολλούς οπαδούς που όσο επεκτεινόταν το δικαίωμα της καθολικής ψηφοφορίας στην Ευρώπη τόσο κέρδιζαν σε ειδικό βάρος και επιρροή στην πολιτική. Στη Γερμανία, για παράδειγμα, η Ιστορική σχολή δεν επέτρεψε στη βρετανική πολιτική οικονομία να κυριαρχήσει, και στην Αμερική ο Carey συνέχισε την παράδοση του Hamilton. Στην Γαλλία ο Cauwes προετοίμασε με τις μελέτες του το έδαφος για αυξήσεις δασμών στις αρχές του 20ου αιώνα, όπως ο Cunningham στην Αγγλία.¹⁸⁴

Την εποχή αυτή, εποχή μεταξύ άλλων της εμφάνισης του νέου ανταγωνισμού για αποικίες, πολλοί συγγραφείς σε διάφορες χώρες κατέθεσαν τις απόψεις τους. Άλλοι αμετανόητα φιλελεύθεροι, άλλοι συνεπείς προστατευτιστές, άλλοι, τέλος, πιο πραγματιστές τόνισαν ενδιαφέρουσες πτυχές της σχέσης μεταξύ οικονομίας και συγκρούσεων. Στο μέτρο που οι οικονομικές ιδέες στην κοινωνία δεν μονοπωλούνται από κάποιους μεγάλους θεωρητικούς, και που η κοινή γνώμη διαμορφώνεται και από εκλαϊκευτές, πολίτες και πολιτικούς, το κεφάλαιο αυτό ολοκληρώνει την ήδη δημιουργηθείσα εικόνα της οικονομικής σκέψης για θέματα συγκρούσεων και πολέμου, συμβάλλοντας στη συμπλήρωσή της.

¹⁸⁴ Είναι χαρακτηριστικό ότι για να βρει κανείς εκτενέστερες αναφορές στα ονόματα που αναφέρθηκαν πρέπει να φάξει σε παλιότερα εγχειρίδια οικονομικής σκέψης, όπως π.χ. αυτό του L. Haney (1927) *History of economic thought*. New York: Macmillan, 572 κ.ε.

4.2. Υπέρμαχοι του ελεύθερου εμπορίου

Από το 1850 και μετά οι απόψεις των κλασικών θεωρούνται, όπως είδαμε, κυρίαρχες στην κοινωνία και μάλιστα όχι μόνο στη Μ. Βρετανία, αλλά και διεθνώς. Ο πόλεμος θεωρούνταν ανορθολογικός και καταστροφικός τρόπος επίλυσης διαφορών μεταξύ κρατών. Οι υποστηρικτές του, αν υπήρχαν, θα ήταν είτε φορείς μερκαντιστικών ιδεών, είτε προπαγανδιστές θεωριών εκτός «επισήμου» πολιτικής οικονομίας. Βέβαια η ανάγκη ύπαρξης αξιόμαχου στρατού και ναυτικού δεν αμφισβητούνταν, ενώ αποκλίσεις από το ελεύθερο εμπόριο για λόγους εθνικής ασφάλειας, παρότι ήταν παραδεκτές, θεωρούνταν μικρές εξαιρέσεις στον κανόνα και περιορισμένης χρονικής διάρκειας (όπως οι νόμοι περί ναυσιπλοΐας).

Ο γνωστότερος προπαγανδιστής του ελεύθερου εμπορίου στη Βρετανία ήταν ο Richard Cobden, αρχηγός της «σχολής του Μάντσεστερ», που έγινε ευρύτερα γνωστός ως ηγέτης του κινήματος κατά των νόμων για τα σιτηρά, που καταργήθηκαν το 1846. Ο Cobden, που ήταν περισσότερο ειρηνιστής παρά οπαδός του laissez-faire,¹⁸⁵ δεν κουράστηκε να προπαγανδίζει ως το θάνατό του επιχειρήματα υπέρ του ελεύθερου εμπορίου. Ενώ προετοίμαζε το έδαφος για την περίφημη γαλλο-αγγλική εμπορική συμφωνία του 1860, τόνιζε τη σημασία των μέσων ενημέρωσης για την επικράτηση κλίματος

¹⁸⁵ Κατά τον βιογράφο του ποτέ δεν φήφισε κατά των νόμων περί εργασιών και ήταν αντίθετος σε πολέμους (ακόμα και αυτούς υπέρ ανεξαρτησίας). Ήθελε την απαγόρευση της πυγμαχίας ως αθλήματος και των ταυρομαχιών στην Ισπανία, επειδή ήταν απάνθρωπες. Βλ. J. Morley (1881) *The life of Richard Cobden*. London: Fisher.

που θα επέτρεπε την προσέγγιση των δύο κυβερνήσεων που βρίσκονταν σε συνθήκες αμοιβαίας λαϊκής αντιπάθειας.

Οι στρατοί είναι «η μόνιμη βλασφημία της παρούσης γενεάς»¹⁸⁶ έλεγε θυμίζοντας τον Tucker.¹⁸⁷ Κατά τον Cobden οι συνεχείς δημοσιεύσεις στον τύπο περί γαλλικών πολεμικών προετοιμασιών «είναι ενοχλητικές και έχουν τη μόνιμη τάση να αυξήσουν το κακό».¹⁸⁸ Τα ταξίδια είχαν διευκολυνθεί και η ζωή είχε αλλάξει. «Ζητώ λοιπόν», έλεγε «από την κυβέρνηση της χώρας να εναρμονιστεί με το πνεύμα της εποχής και να προσπαθήσει να κάνει κάτι σε συνέχεια αυτών που επιτυγχάνουν η ιδιωτική επιχείρηση και η κοινή γνώμη».¹⁸⁹ Έκανε μάλιστα πρόταση να υπάρξει επικοινωνία με τη γαλλική κυβέρνηση για να αποτραπούν στο μέλλον πολεμικοί ανταγωνισμοί και προπαρασκευές ώστε να υπάρξει αμοιβαιότητα στην κοινή προσπάθεια.¹⁹⁰

Στην απέναντι όχθη της Μάγχης ο Laveleye ήταν ο ση-

¹⁸⁶ R. Cobden (1870) *Speeches on questions of public policy*, J. Bright / J. T. Rogers (eds), London: Macmillan, vol. 1, 516.

¹⁸⁷ Ο J. Tucker, πάστορας και οικονομολόγος, σύγχρονος του Smith, έλεγε ότι «από όλους τους παραλογισμούς αυτός που λείει να κάνουμε πόλεμο για το χατήρι του εμπορίου μας είναι ο πλέον παλαβός, και τίποτα στη φύση δεν είναι τόσο τραγικά παραπλανητικό». Για του λόγου το αληθές ο Tucker κάνει στο ίδιο έργο μια πολύ επίκαιρη και εκτενή καταγραφή των προασπιστών της ιδέας του πολέμου, που περιλαμβάνει δημοσιογράφους, προμηθευτές του δημοσίου, όσους έχουν συμφέροντα στο εμπόριο, στρατιωτικούς και πάσης φύσεως κερδοσκόπους. Βλ. J. Tucker [1755] (1931) «The case of going to war», in R.L. Schuyler (ed.), *J. Tucker. A selection from his economic and political writings*, New York: Columbia University Press, 295-298.

¹⁸⁸ R. Cobden, ό.π., vol.1, 518.

¹⁸⁹ Στο ίδιο, 527.

¹⁹⁰ Πρβλ. επίσης στο ίδιο, vol.2, 3-156.

μαντικότερος γαλλόφωνος οικονομολόγος που διακήρυξε τις κατευναστικές συνέπειες του διεθνούς εμπορίου σε όλους τους τόνους. Ο λόγος του μάλιστα είναι, όπως θα δούμε, εξαιρετικά σύγχρονος και αγγίζει επίκαιρα θέματα των διεθνών σχέσεων από λειτουργιστική και ιδεαλιστική σκοπιά.

Ο Laveleye ξεκινάει από τη διαπίστωση ότι παρότι τα τελευταία 50 χρόνια οι ευρωπαϊκοί λαοί έχουν έρθει κοντύτερα και το κεφάλαιο έχει διεθνοποιηθεί Γαλλία και Γερμανία συγκρούστηκαν πολεμικά, σε μια σύγκρουση που προέκυψε ξαφνικά και κλιμακώθηκε απότομα, χωρίς να συγκρατηθεί από τίποτα. Το γεγονός ήταν αξιοπερίεργο γιατί η διεθνής κοινωνία είχε φτάσει ήδη τότε σ' ένα επίπεδο ανταλλαγών που θα περίμενε κανείς τη δημιουργία ενός μεσολαβητικού θεσμού που θα απέτρεπε πολεμικές συγκρούσεις.¹⁹¹ Στο κάτω-κάτω οι υποδομές πολλών χωρών της Ευρώπης προέρχονταν από δανεισμό, δηλαδή βρετανικά κεφάλαια έφτιαχναν τους ρωσικούς σιδηρόδρομους, γερμανικά τους τουρκικούς κ.λπ. Η επίθεση κράτους κατά κράτους ήταν επίθεση κατά επενδύσεων που γίνονταν με μια λογική που δεν συμβιβάζόταν με σύγκρουση και καταστροφή.

Ο Laveleye απαριθμεί αρκετές αιτίες πολέμων: θρησκευ-

¹⁹¹ E. Laveleye (1872) *On the Causes of War, and the Means of Reducing Their Number*, London: Cassell, 3. Πρβλ. και τη γαλλική έκδοση του 1873. Θα πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι ο Laveleye ακολουθεί τα βήματα ενός φιλειρηνικού κινήματος που είχε δημιουργήσει παράδοση, ειδικά στη Γαλλία. Βλ. για παράδειγμα C. Béranger (1832) *Religion Saint Simonienne. La Guerre détruit tout commerce et toute industrie*. Paris, και Considérant, V. (1839) *La paix ou la guerre*. Paris. Του ίδιου (1850) *La dernière guerre et la paix définitive en Europe*. Paris: Librairie Philasterienne, καθώς και το (1870) *Prédications sur la guerre. La France imposant la paix à l' Europe*. Paris.

τικές, για την διατήρηση ισορροπίας δυνάμεων, για λόγους ανάμειξης για εσωτερικά ζητήματα άλλης χώρας, πολέμους που έγιναν για ιστορικούς λόγους, για συνοριακές διαφορές, για κατακτήσεις, για αποικίες, για άσκηση επιρροής. Τονίζει ότι οι πόλεμοι ξεπηδούν από ατελείς πολιτικούς θεσμούς, κενά στο διεθνές δίκαιο, ενώ τέλος υπάρχουν πόλεμοι που γίνονται κατά τύχη (όπως ο πόλεμος για το αυτί του Jenkins).¹⁹² Στη συνέχεια στρέφει την προσοχή του σε μέσα που μπορούν να μειώσουν την πιθανότητα του πολέμου. Αναγνωρίζει ότι ο άνθρωπος είναι εγωιστής και συμφεροντολόγος στηρίζει όμως την αισιοδοξία του στην εξέλιξη: ο αρχέγονος σκοτώνει όποιον σφετεριστεί την ιδιοκτησία του, ενώ ο πολιτισμένος τον πάει στα δικαστήρια.¹⁹³ Η κατάσταση πολέμου είναι επικίνδυνη για τη δημοκρατία¹⁹⁴ γιατί δεν επιτρέπεται ο αντίλογος. Τελικά ακόμα και οι νικητές πληρώνουν ακριβά το κόστος του πολέμου.

Ποια είναι όμως τα μέσα περιορισμού των συγκρούσεων; Εδώ ο Laveleye ξεκινά από τη μείωση των δασμών. Η πλήρης κατάργηση τους είναι η εγγύηση διαρκούς ειρήνης.¹⁹⁵ Άλλα μέτρα περιλαμβάνουν την εισαγωγή κοινού νομίσματος και κοινών σταθμών και μέτρων, την εκμάθηση ξένων γλωσσών, τη γνωριμία με τον πολιτισμό του Άλλου. Η εκκλησία πρέπει να παίξει σημαντικό ρόλο και όχι λόγω διαφοράς δόγματος να ενθαρρύνει τον πόλεμο.¹⁹⁶

Ο Laveleye προτείνει επίσης κώδικα διεθνούς δικαίου πε-

¹⁹² Στο ίδιο, 1-26.

¹⁹³ Στο ίδιο, 27.

¹⁹⁴ Στο ίδιο, 29.

¹⁹⁵ Στο ίδιο, 29.

¹⁹⁶ Στο ίδιο, 31.

ριοριστικό της αυθαιρεσίας των χωρών στις σχέσεις τους με άλλες και τη δημιουργία ενός μεσολαβητικού θεσμού αποτροπής του πολέμου. Ο θεσμός αυτός δεν θα διαθέτει όμως τρόπους στρατιωτικής επιβολής των αποφάσεων του γιατί αυτό θα σήμαινε αποδοχή βίαιων μέσων για επίτευξη ειρηνευτικών σκοπών.¹⁹⁷ Τέλος, πρέπει να φτιαχτεί και ένα Διεθνές Δικαστήριο Δικαιοσύνης που θα επέβαλε ποινές στους παρανομούντες.¹⁹⁸ Ο Laveleye παραδεχόταν ότι η έλλειψη ισχύος του μεσολαβητή μπορούσε να δημιουργήσει προβλήματα,¹⁹⁹ έκφραζε όμως μια αισιοδοξία: Όπως οι προσωπικές μονομαχίες εξέλπιαν ως μέσο αποκατάστασης της τρωθείσας αξιοπρέπειας μεταξύ ατόμων, το ίδιο θα μπορούσαν να εκλείψουν και οι πόλεμοι.

4.3. Εξορθολογισμός αμυντικών δαπανών

Την εποχή 1850-1900 τα δημόσια οικονομικά της Βρετανίας ήταν ανθηρά λόγω της οικονομικής μεγέθυνσης της χώρας. Όμως η γλαδστώνια διαχείριση δεν επέτρεπε σπατάλες και η εποχή έδωσε αρκετούς οικονομολόγους που προβληματίστηκαν έντονα σχετικά με τον έλεγχο των αμυντικών δαπανών, την ανάγκη τήρησης μισθοφορικού στρατού ή τη στήριξη στην καθολική στρατιωτική θητεία και άλλα παρόμοια προβλήματα.

Ο Bastable, θεωρητικός της Δημόσιας Οικονομίας, παρατήρησε τη σταθερή τάση των δαπανών για εθνική άμυνα να

¹⁹⁷ Στο ίδιο, 35.

¹⁹⁸ Στο ίδιο, 36.

¹⁹⁹ Στο ίδιο, 46.

αυξάνουν και αναγνώριζε, όπως ο Wagner, ότι δύσκολα θα μπορούσαν να συγκρατηθούν.²⁰⁰ Διαπίστωνε ότι η ιστορία των πολέμων δίδαξε πως «βασική συνθήκη για στρατιωτική αποτελεσματικότητα ήταν η συνεχής αναδιάρθρωση»²⁰¹ του στρατού, επειδή η εμπειρία δείχνει ότι η τελειότερη στρατιωτική μηχανή μιας περιόδου είναι άχρηστη και απαξιωμένη την επομένη.

Ο Bastable απέδιδε την αύξηση των αμυντικών δαπανών στον καταμερισμό εργασίας και την πρόοδο των νεωτερισμών, αλλά επηρεασμένος από τον Montesquieu, δεχόταν ότι υπήρχε ένας αγώνας εξοπλισμών στην Ευρώπη της εποχής, που παρέσυρε και τη Βρετανία.²⁰² Δεν δεχόταν ότι ο πόλεμος βελτιώνει την οικονομική και κοινωνική οργάνωση, όπως αρκετοί συγγραφείς της γερμανικής ιστορικής σχολής, και πίστευε ότι σίγουρα καταρρακώνεται το ηθικό των στρατιωτών, νικητών και ηττημένων.²⁰³ Τελικά, τασσόταν υπέρ μιας ισορροπίας «μεταξύ των ακραίων αιτημάτων των κινδυνολόγων και των στρατιωτικών από τη μία, και των ανώριμων μειώσεων των αμυντικών δαπανών που ζητούν οι υποστηρικτές οικονομικών από την άλλη».²⁰⁴ Στο αίτημα εξορθολογισμού των στρατιωτικών δαπανών ο Bastable δεν έμεινε μόνος.

Στην αρχή της δεκαετίας του 1860 ο εκδότης του Economist W. Bagehot δημοσίευσε ορισμένες σκέψεις σχετικά με τους παράγοντες που επηρεάζουν και προσδιορίζουν τις αμυντικές

²⁰⁰ C. Bastable (1892) *Public Finance*. London: Macmillan, 58.

²⁰¹ Στο ίδιο, 62.

²⁰² Στο ίδιο, 63.

²⁰³ Στο ίδιο, 71.

²⁰⁴ Στο ίδιο, 72.

δαπάνες σε μια κοινοβουλευτική δημοκρατία. Το ιστορικό πλαίσιο ήταν το εξής: Ο κριμαϊκός πόλεμος είχε φέρει στο φως οργανωτικά και οικονομικά προβλήματα σε σχέση με την εκστρατεία αυτή. Οι δαπάνες για το ναυτικό είχαν υπερδιπλασιαστεί σε δέκα χρόνια, ακολουθώντας παρόμοιες εξελίξεις στις συνολικές αμυντικές δαπάνες καθώς πλοία από σίδηρο αντικατέστησαν τα ξύλινα. Τέλος Βρετανία και Γαλλία βρίσκονταν σ' ένα ιδιότυπο εξοπλιστικό ανταγωνισμό.

Ο Bagehot απέρριπτε την άποψη ότι οι αμυντικές δαπάνες θα έπρεπε να προσδιοριστούν από τεχνοκράτες ειδικούς τους οποίους θα όριζε το κοινοβούλιο που θα κατευθυνόταν στο θέμα αυτό από την κοινή γνώμη. Κατ' αυτόν, οι ειδικοί είχαν την τάση να προτιμούν πάντα τις νέες τεχνολογίες και να αλλάζουν άποψη αν μια νέα τεχνολογία υποσχόταν μεγαλύτερα κτυπήματα κατά του εχθρού. Οι ειδικοί εξάλλου ήταν συνήθως διαιρεμένοι μεταξύ τους, ενώ πολιτικοί και κοινή γνώμη πίεζαν περισσότερο με κριτήριο το συναίσθημα παρά τον ορθολογισμό.²⁰⁵

Οι λύσεις στο παρατηρούμενο πρόβλημα ήταν κατά τον Bagehot δύο: 1) Η αποδοχή της αρχής της αντίδρασης. Αυτή επιβάλλει το να μην προχωρεί κανείς σε νέους εξοπλισμούς παρά μόνο αν κάνουν το ίδιο ξένες κυβερνήσεις και αφού έχουν εξαντληθεί όλα τα περιθώρια υπομονής. Η πολιτική αυτή θα είχε το θετικό ότι μπορούσε να εκληφθεί από τις ξένες κυβερνήσεις ως αναγκαία αντίδραση. Η ξένη κυβέρνηση δηλαδή θα καταλάβαινε ότι ο εξοπλισμός της Βρετανίας ήταν συνάρτηση των δικών της εξοπλισμών με τη μαθηματική έν-

²⁰⁵ Bagehot, W. (1974) *The Collected Works of Walter Bagehot*, vol. 8, *Political Essays*. Edited by N. St. J. Stevas. London: The Economist, 47, 50.

νοια της λέξης, και ότι κανείς δεν κερδίζει από ένα μακροχρόνιο αγώνα εξοπλισμών.²⁰⁶ 2) Η ετήσια εξαντλητική συζήτηση στο κοινοβούλιο του αμυντικού προϋπολογισμού. Κάθε δαπάνη θα έπρεπε να δικαιολογηθεί, και η ελεύθερη συζήτηση στο θέμα θα έπειθε τους αντιπάλους της Βρετανίας για το ειλικρινές της φιλειρηνικής πολιτικής της.²⁰⁷

Ο Bagehot δεν ήταν ειρηνιστής ούτε αρνιόταν την αναγκαιότητα παγκόσμιας ναυτικής κυριαρχίας της Βρετανίας, βασισμένος στο επιχείρημα ότι ως νησί η Βρετανία έπρεπε να είναι σε θέση να αντιμετωπίσει τον στόλο ενός πιθανού συνασπισμού εχθρών.²⁰⁸ Από αυτή την άποψη ο Bagehot συνέβαλε στην εκλαίκευση της αντίληψης υπέρ της ύπαρξης ενός ισχυρού ναυτικού ως προς τους αντιπάλους. Από την άλλη πλευρά όμως, πράγμα σημαντικότερο, δεν ήταν υπέρ της άκριτης αύξησης των πολεμικών δαπανών και έβλεπε με διαύγεια τα εμπορικο-μεσολαβητικά συμφέροντα που εκμεταλλεύονταν εθνικές ανησυχίες για τον προσωπικό τους πλουτισμό.

Άλλος οικονομολόγος της εποχής που ασχολήθηκε με θέματα αμυντικών δαπανών ήταν ο στατιστικολόγος Sir Robert Giffen, ο οποίος έκανε εκτίμηση του αριθμού των στρατιωτών που είχε ανάγκη να έχει υπό τα όπλα η Βρετανία. Η προσέγγισή του ήταν απλοϊκή και αθροιστική. Υπολόγιζε 160.000 κληρωτούς στις αποικίες ως απαραίτητους, χωρίς

²⁰⁶ Στο ίδιο, 56. «Ισότητα στους αριθμούς είναι κατωτερότητα στην πράξη», (ό.π., 61) έλεγε.

²⁰⁷ Στο ίδιο, 52. Ο Bagehot βέβαια δυπιστούσε έντονα στις προθέσεις των πολιτικών. Έλεγε, για παράδειγμα, ότι το να στηρίζεται κανείς στον Ντισραέλι ήταν σαν να θαυμάζει το χρώμα του χαμαιλέοντα. Βλ. ό.π., 56.

²⁰⁸ Στο ίδιο, 53.

να συζητά το κόστος ή να αιτιολογεί τον αριθμό ως προς τις ανάγκες. Τόνιζε ωστόσο την ανάγκη πρόνοιας για απρόβλεπτα γεγονότα και για έκτακτα έξοδα. Τέλος, μια και ο στρατός στη Βρετανία εκείνη την εποχή ήταν εθελοντικός, τασσόταν υπέρ της ανάγκης ανόδου του μισθού του στρατιώτη στο επίπεδο μισθού του βιομηχανικού εργάτη. Η ανάληψη αυτή μπορούσε, κατά τη γνώμη του, να καλυφθεί από τη φορολογία του διαρκούς ανερχόμενου Εθνικού Εισοδήματος της Βρετανίας της εποχής εκείνης.²⁰⁹

Ο Giffen απέκτησε φήμη ως ειδικός σε θέματα άμυνας και πολέμου από την πρωτόλεια, σε σύγκριση με σήμερα, προσπάθειά του να εκτιμήσει το κόστος του πρωσο-γαλλικού πολέμου του 1871,²¹⁰ το οποίο κατανέμει σε άμεσο και έμμεσο. Άμεσο κόστος συνιστά η αξία του φυσικού κεφαλαίου που καταστρέφεται και οι κυβερνητικές δαπάνες για τον πόλεμο. Σε αυτές δεν περιλαμβάνονται μόνο τρέχουσες δαπάνες, αλλά και μέλλουσες, για συντάξεις οικείων θανόντων, επιδόματα σε αναπήρους εκ πολεμικών γεγονότων κ.λπ. Το έμμεσο κόστος αποτελείται από απώλειες εισοδήματος λόγω στρατιωτικών υποχρεώσεων για τους ιδιώτες και οργανωτικών δυσλειτουργιών για τις επιχειρήσεις. Οι τελευταίες ήταν δύσκολο να εκτιμηθούν, όπως άλλωστε και το ανθρώπινο κεφάλαιο που χανόταν στα πεδία των μαχών. Συνέπειες του πολέμου ήταν η άνοδος των επιτοκίων και οι σπασμωδικές διαταράξεις των αγορών.²¹¹

²⁰⁹ Βλ. R. Giffen (1904) *Economic Inquiries and Studies*, London: Bell, vol.2, 267.

²¹⁰ Στο ίδιο, vol.1, 1 επ.

²¹¹ Στο ίδιο, 73-4. Ίδιες συνέπειες είχε και ο πόλεμος στη Ν. Αφρική 1899-1900, βλ. ό.π., 204 επ.

Άλλη σημαντική συζήτηση αυτής της περιόδου αφορούσε το θέμα εθελοντικού ή μόνιμου στρατού. Σε αυτή τη συζήτηση ξεχώρισε κυρίως ο Leslie, ο οποίος υποστήριξε, σε αντίθεση με το ισχύον βρετανικό σύστημα, ένα «εθνικό στρατό», κατά τα πρότυπα της Πρωσίας. Τόνιζε ότι ο αμυντικός προϋπολογισμός της Βρετανίας ήταν υψηλότερος των άλλων ευρωπαϊκών χωρών και, παρά τις εθνικές «ιδιομορφίες» της χώρας, τις οποίες αποδεχόταν, ήθελε να συμβάλλει στη μείωση και στον εξορθολογισμό των δημόσιων δαπανών της Βρετανίας. Η καθολική υποχρέωση θητείας για μεγάλο χρονικό διάστημα και η ελαχιστοποίηση της κλήσης υπό τα όπλα κληρωτών, που ήδη βρίσκονταν πλήρως ενσωματωμένοι στην οικονομική ζωή, είχε κατ' αυτόν μεγάλα πλεονεκτήματα. Αν ο πυρήνας του στρατού ήταν ένα μόνιμο σώμα επαγγελματιών αποφευγόταν η μετεξέλιξή του σε μια τάξη υπεράνω της κοινωνίας. Επιπρόσθετα τονωνόταν το εθνικό αίσθημα σε όλους τους πολίτες.

Ο Leslie δεν δικαιολογούσε την αναγόρευση των πολέμων σε κινητήριο δύναμη κοινωνικής ανάπτυξης²¹² και απαριθμώντας, για όλες τις χρονιές μεταξύ 1816-1860, τους πολέμους με ανάμειξη της Βρετανίας καθώς και άλλες διεθνείς συγκρούσεις,²¹³ κατέληξε ότι η αντίληψη πως η εποχή του ήταν ειρηνική - ενώ παλιά γίνονταν πολλοί πόλεμοι - ήταν προφανώς λανθασμένη.

Συζητούσε επίσης εκτενώς τις γαλλο-αγγλικές σχέσεις για να καταλήξει στο απαισιόδοξο συμπέρασμα ότι ατέλειες στον μηχανισμό προσαρμογής του διεθνούς δικαίου, η ασθενής ορ-

²¹² T. E. C. Leslie (1879) *Essays in Political and Moral Philosophy*. Dublin: Hodges. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Leslie κατατάσσεται στα μέλη της Ιστορικής Σχολής στην Αγγλία.

²¹³ Στο ίδιο, 63-72.

γανωτική δομή των πολιτικών συστημάτων της Ηπειρωτικής Ευρώπης, η επικείμενη τότε (1860) αναδιανομή της Ευρώπης και η ύπαρξη απομακρυσμένων σημείων στην υδρόγειο που αποτελούσαν θηράματα ανταγωνισμών, φόρτιζαν την ατμόσφαιρα αρνητικά. Ο Leslie έβλεπε αυτό το άσχημο κλίμα να οφείλεται στο πολίτευμα της απόλυτης μοναρχίας, που δεν συμβιβαζόταν με τον νόμο της χώρας, άρα ούτε και με τον διεθνή.²¹⁴

Ο Leslie έθεσε επίσης και το ερώτημα αν οι μισθοφορικοί στρατοί συνέβαλαν στον περιορισμό των συγκρούσεων.²¹⁵ Η ιδέα αυτή ήταν, κατά τη γνώμη του, λανθασμένη. Οι μισθοφόροι ήταν το σώμα, και ο απόλυτος μονάρχης το πνεύμα του δεσποτισμού και της αυθαιρεσίας.

Ο εθνικός στρατός αποτελούσε, κατά τον Leslie, καλύτερο σύστημα γιατί ο πολίτης συμμετείχε στην άμυνα της χώρας. Έτσι μειωνόταν το κόστος συντήρησης του στρατού, αν και μειωνόταν και η παραγωγή από τη μη απασχόληση στρατευσίμων. Σε κάθε περίπτωση οι στρατιωτικές δαπάνες εξορθολογίζονταν και έμπαινε φρένο στην αύξησή τους.

4.4. Από το ελεύθερο εμπόριο στο δίκαιο εμπόριο

Στο γύρισμα του αιώνα, το διεθνές εμπόριο ήταν ένα διεξοδικά αναλυμένο φαινόμενο και από πλευράς οικονομικής θε-

²¹⁴ Στο ίδιο, 121. Και αυτό παρά το γεγονός ότι αναγνώριζε μειονεκτήματα και στο δημοκρατικό πολίτευμα.

²¹⁵ Στο ίδιο, 129-30. Πρβλ. για το ίδιο ζήτημα τις απόψεις του Cairnes, J. E. [1871] (1873) «Our Defences: A National or a Standing Army?», *Fortnightly Review*, o.r. 15 (February): 167-98.

ωρίας και από τη σκοπιά της διεθνούς πολιτικής. Στα μέσα του 19ου αιώνα, όταν η Βρετανία ήταν παγκόσμια υπερδύναμη και είχε καταργήσει ρυθμίσεις, απαγορεύσεις και δασμούς, είχε δοθεί η εντύπωση ότι πιθανώς να ξεκινούσε μια εποχή παγκόσμιου ελεύθερου εμπορίου, μια ειρηνική εποχή διεθνούς συνεργασίας και αμβλυνσης των διεθνών συγκρούσεων. Η πραγματικότητα δεν εξελίχθηκε έτσι. Αν το αίτημα του πρώτου μισού του 19ου αιώνα ήταν το ελεύθερο εμπόριο, καθώς έμπαινε ο 20ός, το ζητούμενο της οικονομικής πολιτικής κάθε κράτους ήταν το δίκαιο εμπόριο. Ο νέος επιθετικός προσδιορισμός σίγουρα παρέπεμπε στη δίκαιη τιμή του μεσαίωνα και έβαζε ένα έντονο ηθικο-αξιολογικό στοιχείο στην αξιολόγηση της συμβολής του εξωτερικού εμπορίου στην οικονομική ευημερία μιας χώρας.

Ο Fawcett προβληματιζόμενος γι' αυτή την εξέλιξη θεωρούσε τη συμφωνία του Mill για την προστασία ενός νηπιακού κλάδου βασική αιτία για την αποτυχία του ελεύθερου εμπορίου.²¹⁶ Κατά τον Fawcett, ο όποιος προστατευτισμός στην Αγγλία πριν από το 1846 οφειλόταν σε ειδικούς λόγους, τη χρόνια ύφεση και τις χαμηλές τιμές των προϊόντων της αγγλικής γεωργίας που δεν κάλυπταν παραγωγούς και γαιοκτήμονες.²¹⁷ Παρότι φιλελεύθερος ο Fawcett παρουσίαζε εκτενώς τα επιχειρήματα των προστατευτιστών για να καταλήξει σε μια πρόταση που ξεπηδούσε από την υφιστάμενη κατάσταση εκείνη την εποχή: την εισαγωγή της αμοιβαιό-

²¹⁶ H. Fawcett (1878) *Free Trade and Protection*. London: Macmillan, 4 επ.
Πρβλ. και του ίδιου (1888) *The Manual of Political Economy*. London: Macmillan.

²¹⁷ Στο ίδιο, 25 επ.

τητας στο διεθνές εμπόριο.²¹⁸ Η ορθή πολιτική ήταν κατά τη γνώμη του η αμοιβαία μείωση δασμών και η παραχώρηση διευκολύνσεων στα πλαίσια διμερών εμπορικών συμβάσεων. Αν αυτές γενικεύονταν θα μπορούσαν να ξαναδημιουργηθούν ευνοϊκές συνθήκες για ελεύθερο εμπόριο.

Ο Henry George έβλεπε τα πράγματα διαφορετικά. Σκοπός του ήταν να αναλύσει εκείνο που συνέφερε την εργατική τάξη ειδικότερα: η προστασία ή η ελευθερία του εμπορίου;²¹⁹ Ο George ξεκίνησε από μια απλή αλήθεια: Όλοι οι «μεγάλοι» οικονομολόγοι ήταν οπαδοί του ελεύθερου εμπορίου. Αντίθετα οι προστατευτιστές θεωρούνταν «λίγοι» θεωρητικά, φανατικοί, χωρίς ερείσματα στον χώρο της επιστήμης. Πώς ήταν δυνατό, ρωτούσε, οι γνώμες των «μικρών» να υπερτερούν των απόψεων των «μεγάλων»;²²⁰ Ίσως, συνέχιζε, επειδή το ένστικτο των λαϊκών μαζών κατανοούσε ότι «ισχυρά χρηματικά συμφέροντα»²²¹ είναι υπέρ της ελευθερίας του εμπορίου και των συναλλαγών, γεγονός που τις έκανε δύσπιστες απέναντι στους «μεγάλους» θεωρητικούς. Η φιλελεύθερη θεωρία ήταν για τον George ένοχη επειδή παραμέλησε την ευημερία των λαϊκών μαζών παραπέμποντας στους μηχανισμούς της αγοράς, ενώ η προστασία εξασφάλιζε απασχόληση και περισσότερη ευημερία.²²²

²¹⁸ Στο ίδιο, 48 επ.

²¹⁹ H. George [1886] (1903) *Protection or Free Trade*. London: Kegan Paul.

²²⁰ Στο ίδιο, 5.

²²¹ Στο ίδιο, 7.

²²² Στο ίδιο, 8. Βλ. και Ashley, W. J. (1903) *The Tariff Problem*. London: King, για παραπλήσιου περιεχομένου επιχειρηματολογία στην Αγγλία και Patten, S. N. (1890) *The economic Basis of Protection*. Philadelphia: Lippincott στην Αμερική.

Και ο Cunningham δεχόταν ότι η πολιτική ισχύς της αντίληψης περί ελεύθερου εμπορίου στηριζόταν κατά το παρελθόν στο επιστημονικό της κύρος. Οι κλασικοί ανέλυσαν την οικονομία σαν μία μηχανή, αγνοώντας ότι η κοινωνία δεν είναι μόνο ένας μηχανισμός.²²³ Ένα τέτοιο οικονομικό δόγμα, έχει κατά τον Cunningham, τους περιορισμούς του. Οι απλοί άνθρωποι δεν μπορούν να παρηγορηθούν με την ιδέα ότι, αν υπάρξει πλήρης ελευθερία στο εμπόριο, θα μεγιστοποιηθεί η συνολική ευημερία στον πλανήτη. Ενδιαφέρονται να μεγιστοποιήσουν την προσωπική τους ευημερία και αν αυτό επιτυγχάνεται μέσω δασμών τόσο το καλύτερο.²²⁴ Για πολλά χρόνια το βασικό επιχείρημα υπέρ της ελευθερίας του εμπορίου ήταν στερεότυπο: δασμοί ακριβαίνουν το φωμί, ενώ τα φτηνά είδη διατροφής είναι απαραίτητα για να υπάρξει ανάπτυξη της βιομηχανίας.²²⁵ Αντίθετα, η αβεβαιότητα της διατροφής του πληθυσμού σε περίπτωση πολέμου δεν αποτελεί σοβαρό πρόβλημα για τους φιλελεύθερους,²²⁶ με συνέπεια τα δυσμενή γι' αυτούς αποτελέσματα σ' ότι αφορά την κοινή γνώμη. Για τον Cunningham, και όχι μόνο, η εποχή της κυριαρχίας της πλήρους ελευθερίας στο εξωτερικό εμπόριο, αν υπήρξε ποτέ, ήταν παρελθόν. Η δικαιοσύνη στις οικονομικές σχέσεις μεταξύ κρατών όπως την αντιλαμβάνονταν κυβερνήσεις και πολίτες θα έπρεπε να αποτελεί την αρχή της διεθνούς οικονομικής πολιτικής των λαών στις αρχές του 20ού αιώνα.

²²³ W. Cunningham (1904) *The Rise and Decline of Free Trade Movement*. London: Clay, 5.

²²⁴ Στο ίδιο, 9-11.

²²⁵ W. Cunningham (1911) *The Case Against Free Trade*. London: Murray, 55 επ.

²²⁶ Στο ίδιο, 45 επ.

4.5. Η Ιστορική σχολή και η οικονομική ιστορία: Από τον 19ο στον 20ο αιώνα

Πολιτικό γεγονός ξεχωριστής σημασίας για τη Γερμανία αποτέλεσε η δημιουργία ενός υπό πρωσική κυριαρχία γερμανικού κράτους μετά τον πρωσο-αυστριακό πόλεμο του 1866. Στη συνέχεια της τελωνειακής ένωσης του 1834, για την οποία αγωνίστηκε όσο λίγοι ο List, νόμοι του 1869 εγγυήθηκαν την ελευθερία των συναλλαγών, την ισότητα στον νόμο, ενώ η νομισματική μονάδα έγινε ενιαία. Η νίκη κατά της Γαλλίας το 1870-71 έφερε μια άνοιξη του φιλελευθερισμού στη Γερμανία που σταμάτησε πρόωρα το 1880 με τον νόμο κατά των σοσιαλιστών. Μέσα στο κλίμα αυτό εμφανίστηκε και κυριάρχησε στην πανεπιστημιακή σκέψη της χώρας ως τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα η Ιστορική σχολή.

Η παλαιότερη Ιστορική σχολή (Roscher, Knies κ.ά.) επεξεργάστηκε τη θεωρία των κλασικών και επιχείρησε να την αναθεωρήσει εισάγοντας ηθικές διαστάσεις και αξιολογικές κρίσεις όπου αυτό ήταν δυνατό. Καταλαμβάνοντας μια μέση θέση μεταξύ οικονομικού φιλελευθερισμού και αναδυόμενου σοσιαλισμού επιχείρησαν οι ηγέτες της σχολής αυτής να σχετικοποιήσουν τα διδάγματα της βρετανικής πολιτικής οικονομίας προσαρμόζοντάς τα στις αναγκαιότητες της γερμανικής οικονομικής πολιτικής. Πρωτοπόρησαν μάλιστα κατά το ότι δεν δίστασαν να παρέμβουν μαχητικά στις καθημερινές πολιτικο-κοινωνικές αντιπαραθέσεις της Γερμανίας για να εισπράξουν τον ειρωνικό χαρακτηρισμό «υπό καθέδρας σοσιαλιστές».

Από τις πολυάριθμες συμβολές των μελών της Ιστορικής

σχολής θα επιλέξουμε να σταθούμε στο έργο τριών εκπροσώπων της που εκπροσωπούν τρεις διαφορετικές γενιές: τον K. Knies, τον A. Schaeffle και τον W. Sombart.²²⁷

Ο Knies έγινε γνωστός όχι μόνο για την προσπάθειά του να συστηματοποιήσει την κριτική της Ιστορικής σχολής προς τον κλασικισμό,²²⁸ αλλά κυρίως γιατί ασχολήθηκε με την οικονομική ανάλυση των μεταφορών καθώς και με θέματα χωροταξίας και τόπου εγκατάστασης. Το ενδιαφέρον του για ζητήματα εφαρμοσμένης πολιτικής οικονομίας τον οδήγησε και στην μελέτη θεμάτων εθνικής άμυνας.²²⁹

Όπως προδίδει ο τίτλος της μελέτης του 1860 ο Knies έβλεπε σφάλματα στον υφιστάμενο τότε τρόπο στρατολόγησης των κληρωτών, οι οποίοι μπορούσαν είτε να απαλλαγούν από τη στρατιωτική θητεία τους εξαγοράζοντάς την ή ακόμα και να στείλουν να υπηρετήσει στη θέση τους κάποιος εκπρόσωπός τους.

Οι αντιρρήσεις του Knies στο σύστημα αυτό εκφράζονται ωστόσο ενταγμένες σε ένα σμιθιανό πλαίσιο λειτουργιών του δημοσίου.²³⁰ Οι υπηρεσίες των στρατιωτών αποτελούν «α-

²²⁷ Για άλλους θεωρητικούς και την ιστορική σχολή γενικότερα βλ. H. Winkel (1977) *Die deutsche Nationaloekonomie im 19 Jahrhundert*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft και W. Krause / G. Rudolph (1980) *Grundlinien des ökonomischen Denkens in Deutschland, 1848 bis 1945*. Berlin: Akademie, 82-121 και 85-139 αντίστοιχα.

²²⁸ K. Knies [1853] (1930) *Die Politische Oekonomie vom geschichtlichen Standpunkte*. Braunschweig: Schwetschke.

²²⁹ K. Knies (1860) *Die Dienstleistung des Soldaten und die Mängel der Conscriptiopraxis. Eine volkswirtschaftlich-finanzielle Erörterung*. Freiburg in Breisgau και K. Knies (1867) *Das moderne Kriegswesen. Ein Vortrag*. Berlin: Weidmann.

²³⁰ K. Knies (1860) *Die Dienstleistung des Soldaten und die Mängel der Conscriptiopraxis. Eine volkswirtschaftlich-finanzielle Erörterung*, ό.π., 3.

ραγωγικές δαπάνες» και σε καιρούς πολέμου και σε καιρούς ειρήνης, ισχυρίζεται, περιγράφοντας τη διεύρυνση του καταμερισμού εργασίας στο στρατό, τις εξωτερικές οικονομίες που δημιουργεί η δράση του και την σχέση αμφίδρομης αλληλεπίδρασης μεταξύ στρατού και κρατικών υποδομών.²³¹

Κατά τον Knies οι στρατιώτες παράγουν με τις υπηρεσίες τους αγαθά που αποτελούν «έσοδα» του κρατικού πλούτου και για τον ίδιο λόγο επιβάλλεται η πληρωμή μισθού σε αυτούς για τις υπηρεσίες τους.²³²

Η ανταποδοτικότητα αυτή έχει για τον Knies την συνέπεια να νομιμοποιείται η φορολόγηση όλων των πολιτών ώστε να χρηματοδοτηθούν οι δαπάνες του στρατού. Παρά τα πλεονεκτήματα του μισθοφορικού στρατού, το υφιστάμενο τότε σύστημα κλήσης υπό τα όπλα ήταν μια πραγματικότητα, υπόλοιπο κεφαλικών φόρων του παρελθόντος. Το σύστημα αυτό έπρεπε να εξορθολογιστεί, να αποκτήσει μια καθολικότητα στην εφαρμογή του με τον αποκλεισμό εξαιρέσεων. Μόνο λόγω σωματικής αναπηρίας θα έπρεπε να είναι δυνατό να μη κληθεί κανείς στο στρατό. Το πρόβλημα του ύψους του μισθού για στρατιώτες και αξιωματικούς ήταν αρκετά πολύπλοκο, κατά τον Knies, και ο ίδιος αναζήτησε τη λύση του στον προσδιορισμό της αποζημίωσης ενός εκπροσώπου που εκτελεί στρατιωτική θητεία στη θέση άλλου.²³³ Για τους απλούς φαντάρους θα έπρεπε να γίνει σύγκριση βασικού μισθού, αλλά και κόστους ζωής, μια και οι απλοί στρατιώτες εξασφάλιζαν στέγη και τροφή από το δημόσιο.

²³¹ Στο ίδιο, 13-15.

²³² Στο ίδιο, 23.

²³³ Στο ίδιο, 63.

Οι πρωτοποριακές για την εποχή τους σκέψεις του Knies έτυχαν μεγαλύτερης επεξεργασίας σε ειδική μονογραφία στην οποία ακολουθώντας την ιστορική μέθοδο εξετάζει αιτίες και οικονομικές συνέπειες των πολέμων διαχρονικά. Οι πόλεμοι «αποτελούν ενδημικό φαινόμενο στην ιστορία των κρατών»²³⁴ γι' αυτό και οι στρατοί είναι απαραίτητοι και σε ειρηνικές περιόδους. Ένας σύγχρονος τότε στρατός έπρεπε να χαρακτηρίζεται, κατά τον Knies, από τον μέγιστο αριθμό κληρωτών υπό τα όπλα σε περίπτωση πολέμου και τον ελάχιστο σε περίπτωση ειρήνης. Η αποτελεσματικότητα και η χρηστή διαχείριση των δημοσίων πόρων ήταν για τον Knies θέμα ύψιστης σημασίας, διερεύνησε μάλιστα κόστος και αποτελεσματικότητα των ενόπλων δυνάμεων σε Η.Π.Α., Ελβετία και Πρωσία προκειμένου να καταλήξει σε συγκεκριμένες προτάσεις. Αυτές είναι δύσκολο να προσδιοριστούν, λέει ο Knies, γιατί κανένα κράτος δεν κάνει «ατομική στρατιωτική πολιτική».²³⁵ Εισάγοντας την έννοια της αποτροπής επισημαίνει «ότι οι στρατοί επιδρούν (στον εχθρό) με την (απλή) ύπαρξή τους».²³⁶ Ενώ λοιπόν η καλή χρήση των φορολογικών εσόδων είναι ύψιστη αρχή, επιβάλλονται και αποκλίσεις τεκμηριωμένες στην χρονική συγκυρία ή σε γεωγραφικές ιδιαιτερότητες. Μικρότερες χώρες αναγκάζονται λόγω πεινχρών δημοσιονομικών μέσων να ενταχθούν σε συμμαχίες προκειμένου να επιτύχουν την ασφάλειά τους.²³⁷ Γενικά η τάση των κρατών εκείνη την εποχή να επιχειρούν με κάθε θυσία να διαθέτουν αριθμητικά μεγάλους στρατούς, πι-

²³⁴ K. Knies (1867) *Das moderne Kriegswesen. Ein Vortrag*, ό.π., 23.

²³⁵ Στο ίδιο, 31.

²³⁶ Στο ίδιο, 32.

²³⁷ Στο ίδιο, 33.

στεύοντας ότι έτσι θα νικούσαν τους εχθρούς, ήταν εκτός τόπου και χρόνου. Χωρίς μια ισχυρή οικονομία και την αποτελεσματική χρήση των δημοσίων εσόδων θα έπασχε, κατά τον Knies, η εθνική άμυνα μιας χώρας. Ίσως και λόγω των παρεμβάσεων του ίδιου έμελλε η στρατιωτική ισχύς της Πρωσίας να αποδείξει την εποχή εκείνη την ικανότητά της πανευρωπαϊκά.

Ο A. Schaeffle διακρίθηκε στην ανάλυση των οικονομικών του πολέμου με τις μελέτες του της τελευταίας δεκαετίας του 19ου αιώνα όταν ο ανταγωνισμός για τις αποικίες προετοίμαζε για πολλούς ένα μεγάλο πόλεμο που τελικά ξέσπασε το 1914. Γράφοντας πολύ νωρίτερα ο Schaeffle διακρίθηκε για την επιθετικότητά του κατά των Γάλλων και των φιλειρηνιστών ιδιαίτερα. Παίρνοντας ως βάση τον πρωσο-γαλλικό πόλεμο του 1870-1 και αναλύοντάς τον, όπως ο Giffen από οικονομικο-στατιστική σκοπιά, έτρεμε μπροστά στο κόστος μιας νέας σύρραξης που απευχόταν.²³⁸ Παρόλα αυτά διαπίστωνε μια χαμηλή φορολογική επιβάρυνση στη Γερμανία γεγονός που έπρεπε να αξιοποιηθεί σε περίπτωση ανάγκης.²³⁹ Ο αφοπλισμός ήταν για τον Schaeffle καθαρά γαλλική προπαγάνδα για να προωθηθεί η επιστροφή Αλσατίας και Λορραίνης μέσω δημοψηφίσματος στην Γαλλία.²⁴⁰ Όσο και αν απευχόταν κανείς τον πόλεμο, έλεγε ο Schaeffle, άλλο τόσο δεν έπρεπε να εφησυχάζει και να διακινδυνεύει έτσι την απεμπόληση εθνικών εδαφών.

Με παρόμοια δριμύτητα επιτέθηκε ο Schaeffle στο φιλει-

²³⁸ Alb. E. F. Schaeffle (1887) «Der nächste Krieg in Zahlen». *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, 43: 508.

²³⁹ Στο ίδιο, 512.

²⁴⁰ Στο ίδιο, 515.

ρηνικό κίνημα αναλύοντας το συνέδριο της Χάγης του 1899, που έθεσε ζητήματα δικαίου στον πόλεμο και διαδικασιών αποτροπής του. Ο «εξανθρωπισμός της αναπόφευκτης διεξαγωγής πολέμου»²⁴¹ δεν είναι αποτέλεσμα δράσης του ειρηνικού κινήματος, αλλά ορθολογική συνέπεια της πολιτιστικής βαθμίδας των εμπλεκόμενων μερών.²⁴² Οι διπλωματικές πρωτοβουλίες για την αποτροπή συρράξεων ήταν κατά τα λοιπά ευπρόσδεκτες κατά τον Schaeffle, που ως πρόδρομος του σύγχρονου ρεαλισμού στις διεθνείς σχέσεις δεν κουραζόταν να επαναλαμβάνει ότι «ο αποπλισμός των εθνών δεν είναι μέσο αποφυγής του πολέμου».²⁴³ Κάνοντας μια σημαντική παρατήρηση προς μια κοινωνιολογική θεώρηση του πολέμου ο Schaeffle τόνισε ότι η «αποτροπή του πολέμου είναι μόνο μια μεμονωμένη ψηφίδα μιας κοινωνικής μεταρρύθμισης που θα είχε ως αντικείμενο τον γενικό περιορισμό της διαπάλης των ανθρώπων για την επιβίωσή τους».²⁴⁴

Πόνος, δυστυχία και εξαθλίωση δεν είναι αποκλειστικά χαρακτηριστικά του πολέμου, αλλά και της καθημερινής ζωής για πολλούς ανθρώπους. Στη διαδικασία παραγωγής υλι-

²⁴¹ Alb. E. F. Schaeffle (1899) «Die Friedenskonferenz im Haag. Beiträge zu einer sozialwissenschaftlichen Theorie des Krieges», *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, 55: 716.

²⁴² Ο Schaeffle δεν παρέλειπε να καυτηριάζει ως απολίτιστους τους Άγγλους που δεν δεσμεύτηκαν ότι δεν θα χρησιμοποιούν σφαίρες «ντουμ ντουμ» (που ως γνωστό διασπώνται πλήγοντας τον αντίπαλο) στις αποικίες τους. Βλ. Alb. E. F. Schaeffle (1899) «Die Friedenskonferenz...», ό.π., 721.

²⁴³ Alb. E. F. Schaeffle (1900) «Zur sozialwissenschaftlichen Theorie des Krieges. Erster Artikel: Auseinandersetzung mit den Abrüstungsfreunden». *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, 56: 220.

²⁴⁴ Στο ίδιο, 222.

²⁴⁵ Στο ίδιο, 227.

κών αγαθών σε ειρηνικούς καιρούς πλήγεται η φύση, καταστρέφεται η υγεία των ανθρώπων ή και η ευτυχία οικογενειών, είναι συνεπώς, κατά τον Schaeffle, μυωπικό να πολεμάει κανείς μόνο τον πόλεμο και ταυτόχρονα να αγνοεί ότι αυτός προκύπτει από πολύ συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες, τις οποίες οι φιλειρηνιστές, επιχειρηματολογώντας φορμαλιστικά, παρακάμπτουν.²⁴⁵ Η δικαιοσύνη ως θεσμός είναι «μια τυφλή γάτα ανάμεσα σε ποντίκια».²⁴⁶ Απονέμει δίκαιο χωρίς να ξεριζώνει τις ρίζες του κακού. Οι κοινωνίες έπρεπε, κατά τον Schaeffle, να προχωρήσουν σε κοινωνικές μεταρρυθμίσεις που θα έδιναν σε όλα τα μέλη της κοινωνίας απασχόληση και προοπτική αξιοπρεπούς ζωής.

Ο αποπλισμός ήταν, κατά τον ίδιο, επικίνδυνη δοξασία επειδή συνεπαγόταν την εξοικονόμηση πόρων, κάνοντας πολλούς να παραβλέπουν τις πολιτικές σκοπιμότητες Άγγλων και Γάλλων που τον προπαγάνδιζαν και απέβλεπαν στην στρατιωτική εξασθένιση των αντιπάλων τους, συγκεκριμένα της Γερμανίας. Πόλεμοι θα γίνονταν όσο θα υπήρχε οικονομική εξαθλίωση. Όταν μεταρρυθμίσεις πετύχουν την ευημερία θα εκλείψουν οι αιτίες των πολέμων και μόνο τότε θα μπορεί να αποπλιστεί σχετικά η εθνική άμυνα μιας χώρας.²⁴⁷

Την παράδοση της Ιστορικής σχολής σε θέματα συγκρούσεων, άμυνας και αποπλισμού συνέχισε στον 20ό αιώνα ο W. Sombart. Κατά κάποιο τρόπο οι απόψεις του Sombart συμπυκνώνουν όλη τη γερμανική συζήτηση, προωθώντας την πιο πέρα.

Ο Sombart ανήκει στην κατηγορία όσων μελέτησαν τον

²⁴⁶ Στο ίδιο, 229.

²⁴⁷ Οι ιδέες αυτές αναπτύσσονται διεξοδικότερα στο: Alb. E. F. Schaeffle (1906) *Abriss der Soziologie*. Tübingen: Laupp.

πόλεμο υπό το ερώτημα αν τάσεις που προϋπήρχαν της διεθνούς σύγκρουσης επιταχύνθηκαν ή εξοστρακίστηκαν μετά την έναρξη των εχθροπραξιών. Γράφοντας με τη ρητή διαβεβαίωση ότι προσεγγίζει τη σχέση πολέμου και καπιταλισμού χωρίς τις διόπτρες του ιστορικού υλισμού, αναρωτιόταν αν η αιτιακή σχέση μεταξύ των δύο αυτών εννοιών ήταν υπαρκτή και μάλιστα με τον καπιταλισμό να είναι το αποτέλεσμα του πολέμου.²⁴⁸

Ο πόλεμος, κατά τον Sombart, οργάνωνε την κοινωνία προετοιμάζοντας την για καπιταλιστική ανάπτυξη και είχε δύο πρόσωπα, κατέστρεφε και ανέπτυσσε.²⁴⁹ Σύμφωνα με τον Sombart ο καπιταλισμός «δεν θα υπήρχε χωρίς τον πόλεμο».²⁵⁰ Παράδειγμα αποτελούσαν οι πόλεμοι του 16ου ως 18ου αιώνα, που διαμόρφωσαν τα εθνικά κράτη και μέσα απ' αυτούς προωθήθηκαν καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. Η στρατιωτική πειθαρχία εξασκούσε τους στρατευμένους στην πειθαρχία του εργοστασιακού συστήματος και έδινε, εν καιρώ πολέμου, στους εργοδότες το κίνητρο για τη διεύρυνση της παραγωγικής τους δυναμικότητας και τη δημιουργία μεγάλων επιχειρήσεων που κάλυπταν τη ζήτηση τροφίμων, ένδυσης και πολεμοφοδίων για το δημόσιο. Ο πόλεμος επέβαλε στους επιχειρηματίες την ορθολογικότερη οργάνωση της παραγωγής, ενώ η βαριά βιομηχανία και τα ναυπηγεία ήταν δημιούργημα του πολέμου. Σίγουρα στον πόλεμο χανόταν, κατά τον Sombart, φυσικό κεφάλαιο, ενώ και η φορολογία οδηγούσε σε ακραία αναδιανεμητικά φαινόμενα. Σε

²⁴⁸ W. Sombart (1913) *Krieg und Kapitalismus*. Munich: Duncker und Humblot.

²⁴⁹ Στο ίδιο, 4.

²⁵⁰ Στο ίδιο, 11.

τελική ανάλυση όμως ο πόλεμος ήταν πολλαπλά ωφέλιμος για την κοινωνία και την οικονομική της εξέλιξη, το ίδιο και οι συγκρούσεις για την κατάκτηση αποικιών.²⁵¹

Παρόμοιες θέσεις υποστηρίζονται και στο *magnus opus* του Sombart για τον καπιταλισμό της εποχής του.²⁵² «Το σύγχρονο ηγεμονικό κράτος οικοδομήθηκε πάνω σε αίμα και σίδηρο»,²⁵³ υπογράμμιζε. Έγινε τόσο ισχυρό και μεγάλο «όσο το επέτρεπε η δύναμη του ξίφους του».²⁵⁴ Η δημιουργία του σύγχρονου στρατού αποτελεί σταθμό στην πορεία ανάπτυξης του καπιταλισμού. Από αυτή ο καπιταλισμός δέχτηκε ουσιαστική και πολλαπλή υποστήριξη, έτσι ώστε να είναι «η εμφάνισή του μιλιταρισμού ένα από τα προαπαιτούμενα του καπιταλισμού».²⁵⁵

Η θέση αυτή του Sombart που από μαρξιστής στα νεανικά του χρόνια ασπάστηκε τον εθνικοσοσιαλισμό στη δύση της σταδιοδρομίας του, βρήκε τον J. Nef εντελώς αντίθετο. Ο Sombart όχι μόνο ήταν, κατά τον Nef, υπεύθυνος για την ηρωοποίηση του πολέμου, αλλά ήταν και επιστημονικά κατακριτέος γιατί συνέχισε «τις οικονομικές συνέπειες της παραγωγής των μέσων του πολέμου με τις οικονομικές συνέπειες της χρήσης τους».²⁵⁶

²⁵¹ Στο ίδιο, 14.

²⁵² W. Sombart (1916) *Der moderne Kapitalismus*. Berlin: Duncker und Humblot. Ειδικά τόμος 1:1, σ.342-362. Πρβλ. και τόμος 2:2, σ.943-1042 όπου οι διεθνείς οικονομικές σχέσεις αναλύονται ως αγώνας διεκδίκησης πολύτιμων μετάλλων.

²⁵³ Στο ίδιο, 342.

²⁵⁴ Στο ίδιο, 342.

²⁵⁵ Στο ίδιο, 348.

²⁵⁶ J. U. Nef (1942) «War and the early industrial revolution», *Economic problems of war and its aftermath*, edited by C. Wright. Chicago: University of Chicago Press, 50.

Κατά τον Nef ειδικά η απόφαση της Βρετανίας να μην αναμειχθεί σε πολέμους στην εκατονταετία 1540-1640 είχε σημαντικές συνέπειες για την οικονομική πρόοδο που ακολούθησε. Αντίθετα οι ναπολεόντειοι πόλεμοι είχαν ως αποτέλεσμα την επιβράδυνση της οικονομικής ανάπτυξης της Βρετανίας.²⁵⁷ Ο πόλεμος λοιπόν ήταν, κατά τον Nef, η «νέμεση» του βιομηχανικού συστήματος και όχι το εφαλτήριό του. Κατά τον ίδιο, οι οικονομικές συνέπειες του πολέμου διαφέρουν από περίοδο σε περίοδο και χρειάζεται μεγάλη προσοχή στη γενίκευση. Οι ενδείξεις ωστόσο ήταν ότι ο καπιταλισμός πελαγοδρομούσε μετά από τον Α' παγκόσμιο πόλεμο, άρα καμιά πρόοδος δεν υπήρξε ως συνέπειά του όπως υπερφίαλα, κατά τη γνώμη του, προφήτευσε ο Sombart. Την αντίληψη ότι καθώς ο καπιταλισμός διαχέεται στην οικουμένη οι πόλεμοι παύουν να έχουν θετικές οικονομικές συνέπειες για την κοινωνία, ενώ είχαν σε παλαιότερες εποχές, ήταν η πεμπτουσία της μονογραφίας του Nef.

Αναλυτικότερα, κατά τον ίδιο, οι πόλεμοι θα μπορούσαν να περιοριστούν από την ανάπτυξη ενός διεθνούς συλλογικού πνεύματος, που θα είχε ως ζητούμενο «την κατανόηση του νοήματος της ζωής».²⁵⁸ Οι πόλεμοι αποτελούσαν μέρος της εξέλιξης του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Η ταυτόχρονη θεώρηση βιομηχανικής, πολιτισμικής και στρατιωτικής ιστορίας έδειχνε ότι τα προσκόμματα στον πόλεμο προωθούσαν την εκβιομηχάνιση παρά το αντίστροφο.

Ενώ οι αντιλήψεις του Nef δημοσιοποιήθηκαν κατά τη δε-

²⁵⁷ J. U. Nef (1950) *War and human progress*. Cambridge: Harvard University Press, 325.

²⁵⁸ Στο ίδιο, 414.

κατία του '40, ήδη νωρίτερα το φαινόμενο του πολέμου θεματοποιείται στην αγγλοσαξωνική οικονομική ιστορία. Ενώ η Ιστορική σχολή στη Γερμανία σβήνει, η οικονομική και κοινωνική ιστορία του Α' παγκοσμίου πολέμου του Ιδρύματος Carnegie έσπασε την επιστημονική σιωπή και άνοιξε νέο πεδίο έρευνας στην οικονομική ιστορία.

Στον εισιτήριο λόγο του ως καθηγητή στο London School of Economics ο R. Tawney παρακινούσε τους φοιτητές του να ασχοληθούν «με αυτόν τον παραμελημένο παράγοντα στην κοινωνική ανάπτυξη, τον πόλεμο».²⁵⁹ Η μελέτη αυτή ήταν, κατά τον Tawney, απαραίτητη για να πάρει η κοινωνική ιστορία συγκεκριμένη μορφή, μακριά από γενικότητες και αφορισμούς. Και ο F. Lane καλούσε τους οικονομικούς ιστορικούς να καταλάβουν τον χώρο που είχαν αφήσει κενό οι θεωρητικοί οικονομολόγοι εφαρμόζοντας ένα είδος ερευνητικού αποκλεισμού στο θέμα.²⁶⁰ Είναι αλήθεια ότι λίγο πριν, κατά τη διάρκεια και αμέσως μετά τους δύο παγκοσμίους πολέμους η βιβλιογραφία και αρθρογραφία περί πολέμου πυκνώνουν, για να αραιώσουν αμέσως μετά όταν το ενδιαφέρον των κοινωνικών επιστημόνων χαλαρώνει.

Η μελέτη του φαινομένου του πολέμου από οικονομικο-ιστορική σκοπιά είναι εξαιρετικά σύνθετη. Όσον αφορά τις αιτίες του ενδιαφέρονται όλοι, για την εξέλιξη του οι στρατιωτικοί ιστορικοί, για τις συνέπειές του οι πολιτικοί επιστήμονες και οι κοινωνιολόγοι. Ο Coleman ήταν από τους πρώτους που υπέδειξαν ότι ο πόλεμος πρέπει να μελετηθεί

²⁵⁹ R. Tawney (1933) «The study of economic history», *Economica*, 3: 15.

²⁶⁰ F. Lane (1958) «Economic consequences of organised violence», *Journal of Economic History*, 18:400επ.

από τους οικονομικούς ιστορικούς σε συνάφεια με τη διαδικασία οικονομικής ανάπτυξης των χωρών που συμμετέχουν σε αυτόν.²⁶¹ Κατά τον ίδιο, το διακύβευμα στη συγκεκριμένη περίπτωση συνίσταται στην επίδραση του πολέμου στην παραγωγική δομή, την επιβράδυνση ή την επιτάχυνση μετά απ' αυτόν της συσσώρευσης του κεφαλαίου και της μεγέθυνσης της οικονομίας.

Η ενασχόληση οικονομικών ιστορικών με αίτια και συνέπειες του πολέμου συντέλεσε στο γόνιμο διάλογο με θεωρητικούς οικονομολόγους και στη δημιουργία των «οικονομικών του πολέμου».²⁶² Τα οικονομικά του πολέμου αποτελούσαν «τη μελέτη των τρόπων και των μέσων μέσω των οποίων προέκυπτε η διάρθρωση καταμερισμού εργασίας κατά τη διάρκεια του πολέμου».²⁶³ Πιο συγκεκριμένα σκοπός ήταν να μελετηθούν οι μετασχηματισμοί που μεταβάλλουν μια ειρηνική οικονομία σε πολεμική, ο ρόλος του κράτους σ' αυτή τη διαδικασία και η επανάκαμψη μιας πολεμικής σε ειρηνική οικονομία με όλες τις αναπροσαρμογές που αυτή συνεπάγεται. Σημαντικό στοιχείο σ' αυτές τις μελέτες ήταν η προσπάθεια θεωρητικοποίησης των διαρθρωτικών αλλαγών μέσα από την οικονομική ιστορία των πολέμων του παρελθόντος.

²⁶¹ D. C. Coleman (1972) *What happened to economic history?* Cambridge: Cambridge University Press, και T. S. Ashton (1946) «The relation of economic history to economic theory», *Economica*, N.S., 13: 81-96.

²⁶² Βλ. Mendershausen, H. (1940) *The Economics of War*. New York: Prentice-Hall, Burnham, J. (1943) *Total war. The economic theory of the war economy*. Boston: Meador, Bernard, L. L. (1944) *War and its causes*. New York: Holt. Πρωτοπόρος σ' αυτή την τάση ήταν ο Hirst με τα έργα (1900) «The War Budget», *Economic Journal* 10 (March): 105-8 και (1916) *The Political Economy of War*. London: J. M. Dent & Sons.

²⁶³ Mendershausen, H. (1940) *The Economics of War*, ό.π., 1.

Οι προσπάθειες αυτές των οικονομικών ιστορικών απέβλεπαν στο να αξιοποιήσουν την ιστορική έρευνα για σκοπούς σχετιζόμενους με την υπό εξέλιξη πολεμική προσπάθεια του Β' παγκοσμίου πολέμου. Η πλήρης κινητοποίηση όλων των συντελεστών παραγωγής σήμαινε ότι οι συγκεκριμένοι επιστήμονες παρήγαν γνώση που θα μπορούσε να χρησιμεύσει ως εισροή στα διάφορα εναλλακτικά σενάρια που οι σύμμαχοι χάραζαν. Η νίκη που ακολούθησε είχε ως συνέπεια τα οικονομικά του πολέμου να παραμεληθούν σταδιακά και το ερευνητικό ενδιαφέρον των οικονομικών ιστορικών να στραφεί προς άλλες κατευθύνσεις, χωρίς όμως και να εκλείψει πλήρως.

5. ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ

5.1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Όπως είναι γνωστό οι Marx/Engels ανέπτυξαν μια θεωρία κοινωνικής εξέλιξης βασισμένη στην οικονομική ερμηνεία της ιστορίας, την πάλη των τάξεων και τη μετάβαση του δίδυμου παραγωγικές σχέσεις/παραγωγικές δυνάμεις σε ποιοτικά ολοένα ανώτερες βαθμίδες. Το έργο των Marx/Engels γράφηκε σε εποχές καταστολής λαϊκών εξεγέρσεων (αστικές επαναστάσεις του 1848 και Κομμούνα Παρισιού 1871), εμφυλίων (αμερικανικός εμφύλιος, 1860-5) και πολέμων (Κριμαία 1853 και γαλλο-πρωσικός 1870). Παρατηρήσεις για τον πόλεμο υπάρχουν λοιπόν στο έργο τους αν και δεν συνδέονται άμεσα με τον κεντρικό πυρήνα της ανάλυσής τους.

Μεταξύ 1895-1917 μια νέα εποχή αρχίζει. Ο Lenin, ο Hilferding, ο Bukharin, η Luxemburg συνδέουν και αναλύουν τον μαρξισμό με θέματα εθνικής άμυνας, συγκρούσεων και πολέμου. Ο ρωσικός εμφύλιος του 1905 και ο Α΄ παγκόσμιος πόλεμος είναι οι ιστορικοί καταλύτες. Ο μαρξισμός

συνδέεται την εποχή αυτή με το αντιπολεμικό κλίμα και είναι καταγγελτικός των επιδιώξεων του ιμπεριαλισμού.

Μετά το 1917 το νέο σοβιετικό κράτος έχει να καταστρώσει την εθνική του άμυνα, ενώ η κυβέρνηση χαράζει τον πολεμικό κομμουνισμό (1918-21) και τη Νέα Οικονομική Πολιτική (1921-7). Τώρα οι Μαρξιστές έχουν να διαμορφώσουν πολιτική με δεδομένη την κοσμοθεωρία τους, και με αυτή την έννοια η τρίτη αυτή περίοδος έχει εντελώς νέα ποιοτικά χαρακτηριστικά από τις προηγούμενες.²⁶⁴

Είναι εξαιρετικά δύσκολο να συνοψίσει κανείς σε ένα κεφάλαιο τις αναλύσεις αυτές· αναλύσεις που θα απαιτούσαν μια ογκωδέστατη μονογραφία προκειμένου να ενταχθούν οι συνεισφορές των μαρξιστών στο διαρκώς μεταβαλλόμενο ιστορικό πλαίσιο. Άλλωστε, περισσότερο από κάθε άλλη οικονομική θεωρία, ο μαρξισμός αποτελεί την κατ' εξοχήν προσέγγιση που, εκτός από το αναλυτικό της περιεχόμενο, πάντα επιδίωκε μέσα από αναλύσεις πολιτικών κομμάτων να καθοδηγεί τη δράση της εργατικής τάξης σε όλες σχεδόν τις χώρες της Ευρώπης. Έχοντας λοιπόν την επιφύλαξη αυτή κατά νου θα επιχειρήσουμε να περιδιαβούμε τις τρεις αυτές περιόδους αναφερόμενοι στις σημαντικότερες παραμέτρους της μαρξιστικής συμβολής σε θέματα πολέμου και συγκρούσεων.

²⁶⁴ Για την ιστορία της μαρξιστικής οικονομικής σκέψης βλ. M. C. Howard / J. King (1989) *A history of Marxian economics*, vol. I (1883-1929). Basingstoke: Macmillan, και ειδικότερα 90-128 και 243-268 για τα θέματα που μας ενδιαφέρουν εδώ. Πρβλ. και Semmel, B. (1981) *Marxism and the Science of War*. Oxford: Oxford University Press, Kautsky, K. (1937) *Sozialisten und Krieg*. Prag: Orbis και πρόσφατα Π. Κονδύλης (1998) *Θεωρία του πολέμου*. Αθήνα: Θεμέλιο.

5.2. Karl Marx – Friedrich Engels

Οι Marx/Engels έγραψαν αρκετά βιβλία και άρθρα στα οποία συζήτησαν θέματα σχέσεων στρατού/κοινωνίας. Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία, ο *Anti-Dühring* και άλλα είναι χαρακτηριστικά έργα, όχι τα μοναδικά, αυτού του τύπου. Η παρακάτω σύνθεση απόψεων που επιχειρούμε αναφέρεται στο «πνεύμα» της συμβολής των Marx/Engels (M/E), όπως αυτό προκύπτει από μια σειρά έργων τους (βλ. βιβλιογραφία).

Σύμφωνα με τους M/E, καθώς οι ταξικοί αγώνες μεταβάλλουν την κοινωνία συμβαίνουν δύο πράγματα: νέες τεχνολογίες διευρύνουν τις στρατιωτικές δυνατότητες της χώρας και οι στρατοί παρεμβαίνουν στους ταξικούς αγώνες, επιταχύνοντας ή καθυστερώντας ιστορικές διαδικασίες. Ο στρατός στη φεουδαρχία, για παράδειγμα, διευκόλυνε εξελίξεις προς τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Οι στρατιωτικές ικανότητες που αποκτούν οι εργάτες, όταν ο στρατός παύει να είναι μισθοφορικός, μπορούν να τους φανούν χρήσιμες σε περιόδους εμφυλίων συγκρούσεων, όπου τίθενται θέματα κοινωνικής τάξης. Μεταξύ κράτους και στρατού υπάρχει μια αμφίδρομη σχέση. Το κράτος αναλαμβάνει τη λειτουργία του στρατού, καθώς αυτό δεν θα μπορούσε να το κάνει ένας ιδιώτης. Το κράτος είναι μέρος του εποικοδομημάτων και αποτελεί όργανο της άρχουσας τάξης, εκτός έκτακτων περιπτώσεων (βοναπαρτισμός) οπότε θα μπορούσε να έχει συγκριτικά μια αυτονομία. Το μελλοντικό κομμουνιστικό κράτος θα έπρεπε να καταστρέψει εκ βάρων το κράτος του αστικού καθεστώτος, άρα να ανατρέψει και την υφιστάμενη στρατιωτική ιεραρχία και δομή.

Ο στρατός ήταν μέρος του μη παραγωγικού τομέα της οικονομίας. Παρ' όλα αυτά έπαιζε ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη. Στρατοί έφτιαξαν στο ιστορικό παρελθόν μεγάλα έργα, δρόμους, γέφυρες. Ο στρατός διακρίνεται για τον καταμερισμό εργασίας και την οργάνωση διαδικασιών, ενώ στους κόλπους του, όταν ήταν μισθοφορικός, γαλουχήθηκε ο μισθός ως κοινωνική σχέση.²⁶⁵

Επίσης, οι M/E εξέτασαν επανειλημμένα τη σχέση μεταξύ οικονομικής δύναμης και στρατιωτικών δυνατοτήτων. Ο Engels ιδιαίτερα τόνιζε την τεχνολογική διάσταση που επέτρεπε στις καπιταλιστικά προηγμένες χώρες να υπερσχύουν στρατιωτικά των καθυστερημένων και στο κεφάλαιο «Θεωρία της βίας» στον *Anti-Dühring* υπογράμμισε ότι η άσκηση της βίας εξαρτάται από τα οικονομικά μέσα που την υποστηρίζουν.²⁶⁶ Ο ίδιος στα άρθρα του περί στρατού και ναυτικού, γραμμένα το 1858, συμπεριέλαβε τη στρατηγική και την τακτική των συγκρούσεων στην ανάλυση του περί τεχνολογίας, δυναμικότητας της βιομηχανίας και ένοπλων συγκρούσεων.²⁶⁷

Τέλος, οι M/E ήταν σκεπτικιστές απέναντι στο μιλιταριστικό ρεύμα της εποχής τους και περιέγραψαν τις οικονομικές συνέπειες του πολέμου με μελανά χρώματα. Στη μελλοντική κομμουνιστική κοινωνία, οι πόλεμοι θα αποτελού-

²⁶⁵ K. Μαρξ (1984) *Θεωρίες για την υπεραξία*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, τ.1, 310. βλ. και τα έργα του F. Engels από τη βιβλιογραφία.

²⁶⁶ F. Engels [1878] (1975) *Anti-Dühring*, MEW, Band 20, 147-171, Berlin: Dietz. Ο ίδιος μάλιστα απέδιδε τη νίκη της Πρωσίας επί της Γαλλίας το 1871 στην υπεροχή αυτή, ό.π., 159. Πρβλ. και 161.

²⁶⁷ Όπως λέει ο ίδιος «το σύγχρονο πολεμικό πλοίο δεν είναι μόνο ένα προϊόν, αλλά ταυτόχρονα και πρόπλασμα της σύγχρονης μεγάλης βιομηχανίας, ένα εργοστάσιο που πλέει», ό.π., 160.

σαν παρελθόν. Σύμφωνα με τον Marx «η συμμαχία των εργατών όλων των χωρών θα ξεριζώσει τελικά τον πόλεμο» και η νέα κοινωνία που θα χτιστεί στα ερείπια της καπιταλιστικής θα διέπεται από διαρκή ειρήνη.²⁶⁸

5.3. Συγγραφείς της περιόδου 1895-1917

Από τους πρώτους μαρξιστές συγγραφείς της περιόδου αυτής ο πιο επιφανής είναι ο Lenin, που έγραφε εκτεταμένα περί οικονομικής και στρατιωτικής δύναμης, милитарισμού, οργάνωσης του στρατού και περί της φύσης του Α΄ παγκοσμίου πολέμου.

Κατά τον Lenin ο ρωσο-ιαπωνικός πόλεμος του 1904-5 έδειχνε ότι η στρατιωτική οργάνωση της εποχής είχε κολλοσιαίες συνέπειες για το οικονομικό και πολιτιστικό σύστημα. Η ιαπωνική αστική τάξη ήταν προοδευτική σε σύγκριση με την παρασιτική στρατιωτική γραφειοκρατία του τσάρου και οι Ρώσοι επαναστάτες έπρεπε να αποτιμούν θετικά τη νίκη των Ιαπώνων. Τα συστημικά προβλήματα της Ρωσίας την εμπόδισαν από το να παράγει σύγχρονο στρατιωτικό εξοπλισμό και την ανάγκασαν να συνθηκολογήσει.²⁶⁹ Χαρακτηριστικό είναι πάντως ότι ο Lenin επαναλαμβάνει το ότι «οι πόλεμοι δεν μπορούν να εκλείψουν όσο διατηρείται η ταξική κυριαρχία γενικά»,²⁷⁰ προέτρεπε όμως το προ-

²⁶⁸ Κ. Μαρξ (χ.χ.) «Ο εμφύλιος πόλεμος στην Γαλλία», Διαλεκτά Έργα, 583.

²⁶⁹ Β.Ι.Λένιν [1905] (1977) «Η πτώση του Πόρτ-Αρθούρ», Άπαντα, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, τ.9,150-8.

²⁷⁰ Στο ίδιο, 157.

λεταριάτο να διακρίνει την προοδευτική από την αντιδραστική αστική τάξη.²⁷¹ Ο Lenin διακρίνει την προοδευτική αστική τάξη που τάσσεται υπέρ του «φριτρεντερισμού» (ελεύθερου εμπορίου) από την αντιδραστική που υποστηρίζει τον «προτεκτοισιονισμό» (προστατευτισμό). Η διάκριση αυτή είναι αρκετά εύγλωτη ώστε να περιτεύει κάθε άλλο σχόλιο.

Την εποχή εκείνη ο Lenin πίστευε ότι οι συρράξεις στις οποίες ενεπλέκετο η Ρωσία οφείλονταν σε «περιπέτειες» που προωθούσε η στρατιωτική γραφειοκρατία για να προάγει τα συμφέροντα του τσάρου, όπως τα όριζε η ίδια. Οι συνέπειες της ήττας του 1905 σε ανθρώπινες ζωές, σε οικονομική εξάρτηση από Ευρωπαίους τραπεζίτες για επανουικοδόμηση και σε πολιτικά συμπεράσματα για το μέλλον του τσάρου ήταν μερικά από τα θέματα που τον απασχόλησαν εκείνη την περίοδο.

Για παράδειγμα, μερικά χρόνια αργότερα έβλεπε οικονομικά θεμέλια στον милитарισμό και στο κυνήγι των εξοπλισμών της εποχής.²⁷² Ο милитарισμός ήταν ζωτική έκφραση του καπιταλισμού της τότε εποχής. Τα εξοπλιστικά προγράμματα σήμαιναν υψηλά κέρδη για τις ελίτ των μεγάλων δυνάμεων. Αυτός ο παράγοντας έκανε τους πολέμους ενδημικά φαινόμενα. Άρα υπήρχε αιτιακή σχέση ανάμεσα στον πόλεμο και τον καπιταλισμό. Το προλεταριάτο δεν έπρεπε, κατά τον Lenin, να στραφεί εναντίον του αποτελέσματος (δηλ. του πολέμου), αλλά εναντίον της αιτίας (δηλ. του καπιταλισμού).²⁷³

²⁷¹ Στο ίδιο, 156.

²⁷² Β.Ι.Λένιν [1908] (1977) «Ο πολεμοχαρής милитарισμός και η αντιμιλιταριστική τακτική της σοσιαλδημοκρατίας», Άπαντα, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, τ.17, 190-200.

²⁷³ Στο ίδιο, 194.

Ασκώντας κριτική στις δύο τάσεις που συγκρούονταν στη διεθνή σοσιαλδημοκρατία, δηλαδή είτε συμμετοχή στο πλευρό της αστικής τάξης σ' έναν μελλοντικό πόλεμο, είτε κήρυξη απεργίας και εξέγερση για την κατάληψη της εξουσίας, ο Lenin συμφωνούσε με τον Kautsky ότι «[...] δεν είναι ο αμυντικός ούτε ο επιθετικός χαρακτήρας του πολέμου, μα τα συμφέροντα της ταξικής πάλης του προλεταριάτου, ή μάλλον τα συμφέροντα του διεθνούς κινήματος του προλεταριάτου, που αποτελούν τη μοναδική δυνατή σκοπιά, από την οποία μπορεί να εξεταστεί και να λυθεί το ζήτημα της στάσης των σοσιαλδημοκρατών απέναντι στο ένα ή το άλλο φαινόμενο στις διεθνείς σχέσεις».²⁷⁴ Τα πολιτικά του συμπεράσματα ήταν δηλαδή την εποχή εκείνη ότι η εργατική τάξη δεν έπρεπε να πέσει στην παγίδα του «πατριωτισμού» και του «αστικού σωβινισμού», αλλά να αναπτύξει στρατηγικές που θα προωθούσαν την κοινωνική επανάσταση στο τέλος του πολέμου.

Όταν οι Γερμανοί σοσιαλδημοκράτες συμφώνησαν με την κήρυξη του Α' παγκοσμίου πολέμου από τη χώρα τους, ο Lenin στηλίτευσε τη στάση τους και έδωσε με την ευκαιρία έναν κλασικό ορισμό για το νόημα του πολέμου αυτού, τον εξής: «Η πάλη για αγορές και η καταλήστευση ξένων χωρών, η τάση να καταπνίξουν το επαναστατικό κίνημα του προλεταριάτου και της δημοκρατίας στο εσωτερικό των χωρών, η τάση να αποβλακώσουν, να διασπάσουν και να εξο-ντώσουν τους προλετάριους όλων των χωρών, σπρώχνοντας τους μισθωτούς σκλάβους του ενός έθνους ενάντια στους μισθωτούς σκλάβους του άλλου έθνους προς όφελος της ασι-

²⁷⁴ Στο ίδιο, 199.

κής τάξης [...]».²⁷⁵ Καθήκον της ρωσικής σοσιαλδημοκρατίας έπρεπε να είναι αμείλικτος αγώνας εναντίον του τσαρικού-μοναρχικού σωβινισμού, όπως τον ονόμαζε.²⁷⁶

Ενώ ο Α' παγκόσμιος πόλεμος βρισκόταν σε εξέλιξη ο Lenin τόνιζε ότι «ο πόλεμος δεν αντιφάσκει στις βάσεις της ατομικής ιδιοκτησίας, αλλά είναι η άμεση και αναπόφευκτη ανάπτυξη αυτών των βάσεων».²⁷⁷ Με τον τρόπο αυτό έβαζε τα θεμέλια μιας συγκεκριμένης θεώρησης του καπιταλιστικού συστήματος που έμελλε να επηρεάσει πολύ όλη τη μαρξιστική συζήτηση τις επόμενες δεκαετίες: ότι δηλαδή όσο μία καπιταλιστική οικονομία αναπτύσσεται, τόσο συχνότερο θα είναι το φαινόμενο των πολεμικών συγκρούσεων.

Μοναδικό αντίδοτο σ' αυτή την εξέλιξη θα ήταν η παγκόσμια κυριαρχία του σοσιαλισμού. «[...] Είναι αδύνατο να εξαλειφθούν οι πόλεμοι», υποστήριζε, «χωρίς την εξάλειψη των τάξεων και τη δημιουργία του σοσιαλισμού [...]»,²⁷⁸ ενώ δικαιολογούσε ως προοδευτικούς και αναγκαίους τους εμφυλίους πολέμους, δηλαδή, όπως έλεγε, τους πολέμους της καταπιεζόμενης ενάντια στην καταπιέζουσα τάξη. Διέκρινε μάλιστα τον επιθετικό από τον αμυντικό πόλεμο και τόνιζε ότι οι μαρξιστές πρέπει να παίρνουν το μέρος του αδικημένου. Χαρακτηριστικά έλεγε: «Αν, λόγου χάρη, αύριο το Μα-

²⁷⁵ Β.Ι.Λένιν [1914] (1977) «Τα καθήκοντα της επαναστατικής σοσιαλδημοκρατίας στον ευρωπαϊκό πόλεμο», Άπαντα, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, τ.26, 1.

²⁷⁶ Στο ίδιο, 6.

²⁷⁷ Β.Ι.Λένιν [1915] (1977) «Για το σύνθημα των ενωμένων πολιτειών της ευρώπης», Άπαντα, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, τ.26, 361.

²⁷⁸ Β.Ι.Λένιν [1915] (1977) «Σοσιαλισμός και πόλεμος. Η στάση του ΣΔΕΚΡ στον πόλεμο», Άπαντα, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, τ.26, 317.

ρόκο κηρύξει πόλεμο κατά της Γαλλίας, η Ινδία κατά της Αγγλίας, η Περσία ή η Κίνα κατά της Ρωσίας κ.λπ., οι πόλεμοι αυτοί θα είναι “δίκαιοι”, “αμυντικοί”, άσχετα από το ποιός επιτέθηκε πρώτος, και ο κάθε σοσιαλιστής θα ευχόταν τα κράτη τα καταπιεζόμενα [...] να νικήσουν τις καταπιεσμένες, δουλοκτητικές, ληστρικές “μεγάλες” Δυνάμεις». ²⁷⁹ Σε αντιπαράθεση μάλιστα προς τους Kautsky και Trotsky έθεσε ως αξίωμα ότι «σ’ ένα αντιδραστικό πόλεμο μια επαναστατική τάξη δεν μπορεί παρά να εύχεται την ήττα της κυβέρνησής της». ²⁸⁰ Όλη του όμως τη δωδεκάχρονη ανάλυση περί καπιταλισμού και πολέμου ο Lenin τη συνόφισε με ένα κλασικό τρόπο στον *Ιμπεριαλισμό* του. ²⁸¹

Ξεκινώντας από την ιστορική εξέλιξη της παγκόσμιας οικονομίας και στηριζόμενος στην έννοια του χρηματιστικού κεφαλαίου του Hilferding, ο Lenin έβλεπε κατ’ αρχήν το μονοπώλιο να έχει μεταμορφώσει τον καπιταλισμό. «Για μονοπώλια», αναφέρει, «ξεπηδώντας από τον ελεύθερο συναγωνισμό, δεν καταργούν, μα υπάρχουν πάνω σ’ αυτόν και δίπλα σ’ αυτόν, γεννώντας έτσι μια σειρά εξαιρετικά οξείες και βίαιες αντιθέσεις, προστριβές, συγκρούσεις». ²⁸² Αυτή η μεταμόρφωση του καπιταλισμού οδηγεί στον ιμπεριαλισμό, τα βασικά γνωρίσματα του οποίου είναι: 1) η συγκέντρωση της παραγωγής και του κεφαλαίου, 2) η συγχώνευση του τραπεζικού κεφαλαίου με το βιομηχανικό και η δημιουργία με

²⁷⁹ Στο ίδιο, 319.

²⁸⁰ Β.Ι.Λένιν [1915] (1977) «Για την ήττα της κυβέρνησης της χώρας σου στον ιμπεριαλιστικό πόλεμο», *Άπαντα*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, τ.26, 291.

²⁸¹ Β.Ι.Λένιν [1917] (1977) «Ο ιμπεριαλισμός, ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού», *Άπαντα*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, τ.27, 305-433.

²⁸² Στο ίδιο, 392.

τον τρόπο αυτό μιας χρηματιστικής ολιγαρχίας, 3) η εξαγωγή κεφαλαίου που αποκτά σ’ αυτό το στάδιο ανάπτυξης μεγαλύτερη σημασία από την εξαγωγή εμπορευμάτων, 4) η σύγκρουση διεθνών μονοπωλιακών ενώσεων για το μοίρασμα του κόσμου, ενώ 5) το εδαφικό μοίρασμα ανάμεσα στις καπιταλιστικές δυνάμεις που είχε φτάσει στο τέλος του. ²⁸³ Οι πόλεμοι οφείλονται ακριβώς στην πάλη μεταξύ εθνικών ιμπεριαλισμών για το ξαναμοίρασμα αυτών των αποικιών.

Ο ιμπεριαλισμός, λόγω της τάσης του καπιταλισμού προς τη στασιμότητα και την παρακμή, τείνει προς τη βία και την αντίδραση, έλεγε. Οι ιμπεριαλιστικοί πόλεμοι ήταν αναπόφευκτοι από κάθε άποψη υπό το ισχύον κοινωνικο-οικονομικό καθεστώς. Ενώ όμως σε παρελθόντες πολέμους η κρατική μηχανή αναδυόταν μετά τη λήξη τους ισχυρότερη, δεν συνέβαινε το ίδιο στη σύγχρονη, τότε, περίοδο. Το αστικό κράτος γινόταν στην εποχή του χρηματιστικού κεφαλαίου αντιδραστικό, εμπόδιο στις επαναστατικές δυνάμεις. Καθήκον της πρωτοπορίας της εργατικής τάξης, πρέπει λοιπόν να ήταν η συντριβή αυτού του κρατικού μηχανισμού. Λίγο χρόνο μετά τη δημοσίευση αυτή ο Lenin έγινε πολιτικός κυρίαρχος στην πατρίδα του, με την επικράτηση της οκτωβριανής επανάστασης.

Ο μεγαλύτερος νεωτερισμός στη μαρξιστική θεωρία των αρχών του 20ού αιώνα έγινε με τη θεωρία του ιμπεριαλισμού των Hilferding και Luxemburg. Ο Hilferding ισχυρίστηκε στο *Χρηματιστικό Κεφάλαιο* ότι μετά τον θάνατο του Marx ο καπιταλισμός είχε φτάσει σε ένα νέο στάδιο. ²⁸⁴ Στο εσωτερικό της χώρας ο ανταγωνισμός έφθινε, η συγκέντρωση

²⁸³ Στο ίδιο, 393.

²⁸⁴ R. Hilferding [1910] (1975) *Das Finanzkapital*. Frankfurt: EVA.

στη βιομηχανία οδηγούσε σε μονοπώλια, το τραπεζικό κεφάλαιο γινόταν ηγεμονικό και το κράτος ισχυροποιούνταν. Για να τηρούν τα μονοπώλια τα κέρδη τους η εμπορική πολιτική γινόταν προστατευτική. Επειδή αυτός ο μονοπωλιακός καπιταλισμός δεν έλυσε τις αντιφάσεις του συστήματος μοναδική διέξοδο αποτελούσαν επιθετικές προσπάθειες εξαγωγής κεφαλαίου, σύμπτυξη διεθνών καρτέλ και διαμοιρασμός των υπανάπτυκτων χωρών ως αποικιών των καπιταλιστικών μητροπόλεων. Οι αποικίες πρόσφεραν πρώτες ύλες και ζητούσαν βιομηχανικά προϊόντα. Σε αυτή τη νέα εποχή, σύμφωνα με τον Hilferding, οι ένοπλες δυνάμεις ήταν απαραίτητες για να υποστηρίξουν την ιμπεριαλιστική επέκταση. Σε αυτό το διεθνές κλίμα, οι πιθανότητες πολεμικών συρράξεων πολλαπλασιάζονταν. Μόνο η δύναμη του προλεταριάτου και των αδιάφορων περί την αποικιοκρατία μεσαίων τάξεων μπορούσε να αποτρέψει τον πόλεμο.

Η Luxemburg έθεσε ως στόχο στη *Συσσώρευση του Κεφαλαίου* να ερμηνεύσει την τάση του κεφαλαίου να επεκτείνεται σε μη καπιταλιστικές αγορές. Κατέληξε στο συμπέρασμα ότι σε συγκεκριμένες συγκυρίες το κεφάλαιο δεν μπορούσε να αποσπάσει την επιθυμητή σ' αυτό μάζα υπεραξίας από την εσωτερική αγορά. Έτσι προέκυπτε ο ιμπεριαλισμός, τα οικονομικά θεμέλια του οποίου είχαν τις ρίζες τους στη φύση της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Ο καπιταλισμός είχε ανάγκη τις αποικίες αλλιώς η διαδικασία της συσσώρευσης θα έφθινε.²⁸⁵ Ο милитарισμός ήταν δίδυμος αδελφός του

²⁸⁵ R. Luxemburg [1913] (1975) *Die Akkumulation des Kapitals*, στο *Gesammelte Werke*, Band 5. Berlin: Dietz. Όπως έλεγε η ίδια επιγραμματικά «η συσσώρευση είναι αδύνατη σ' ένα αποκλειστικά καπιταλιστικό πλαίσιο», ό.π., 518.

ιμπεριαλισμού και ο πόλεμος, υπό αυτό το πρίσμα, ήταν αναπόφευκτο φαινόμενο της εποχής.²⁸⁶

Κατά την Luxemburg, η αύξηση των αμυντικών δαπανών στρεφόταν άμεσα κατά της εργατικής τάξης. Αυτό συνέβαινε γιατί η έμμεση φορολογία, που αύξανε για να χρηματοδοτηθούν τα έξοδα του στρατού, μείωνε το μεταβλητό κεφάλαιο αποκλειστικά, και όχι την υπεραξία ή το σταθερό κεφάλαιο.²⁸⁷ Παράλληλα η αγροτική τάξη εξαναγκαζόταν να στραφεί προς τις αγορές και μακριά από την απλή εμπορευματική παραγωγή. Οι αμυντικές δαπάνες χαρακτηρίζονταν επίσης από την ιδιότητα να δημιουργούν νέες αγορές και ευκαιρίες δημιουργίας και πραγματοποίησης υπεραξίας. Τέλος, η Luxemburg διατύπωσε σε μια πρώτη μορφή την άποψη ότι το μονοπωλιακό κεφάλαιο χρησιμοποιεί τις αμυντικές δαπάνες σαν όργανο κοινωνικού ελέγχου.²⁸⁸

Ο N. Bukharin στο *Ο Ιμπεριαλισμός και η παγκόσμια οικονομία* συνέχισε την ανάλυση του Hilferding, πρόσθεσε όμως και νέα στοιχεία.²⁸⁹ Στο μονοπωλιακό καπιταλισμό, κατά τον Bukharin, το κράτος παίζει αυξημένο ρόλο στην οικονομία, προωθώντας τα εθνικά μονοπώλια και τα τραστ στην παγκόσμια αγορά. Διακρατικές εμπορικές συμβάσεις, δάνεια και έλεγχος εδαφών, τα πάντα, είναι σε τελική ανάλυση συνάρτηση της στρατιωτικής ισχύος των συμβαλλομέ-

²⁸⁶ Στο ίδιο, 398 επ.

²⁸⁷ Στο ίδιο, 401.

²⁸⁸ Στο ίδιο, 410-1.

²⁸⁹ N. Bukharin [1918] (1973) *Imperialism and the world economy*. New York: Monthly Review Press. Για μια διαφορετική θεώρηση του φαινομένου του ιμπεριαλισμού βλ. E. Winslow (1931) «Liberal and Sociological Theories of Imperialism», *Journal of Political Economy*, XXXIX.

νων. Οι αμυντικές βιομηχανίες μιας χώρας έπαιρναν ένα σωρό προνόμια, ενώ το βάρος της χρηματοδότησης το έφεραν οι εργαζόμενοι και, μερικά, η υπόλοιπη αστική τάξη.

Ο Bukharin ασκούσε κριτική στον αφελή αντιμιλιταρισμό που θεωρούσε ότι οι πόλεμοι γίνονται λόγω των εξοπλισμών. Δεν είναι οι εξοπλισμοί που φέρνουν τον πόλεμο, αλλά οι οικονομικοί ανταγωνισμοί. Ακόμα και μετά τη λήξη του Α' παγκοσμίου πολέμου ήταν πιθανό να υπάρξει και δεύτερος, μετά από μια εκ νέου συγκέντρωση του κεφαλαίου. Το καπιταλιστικό κράτος, νικημένο ή ηττημένο, θα έβγαινε από τον πόλεμο πιο ισχυρό στην οικονομία, εντολοδόχος του χρηματικού κεφαλαίου.²⁹⁰

5.4. Επίλογος

Η περίοδος 1917-30 και, από μίαν άποψη όλη η περίοδος μέχρι την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού, είναι περίοδος εφαρμογής πολιτικής για τους μαρξιστές.

Η συνθήκη του Μπρεστ-Λιτόβσκ, ο πολεμικός κομμουνισμός, ο εμφύλιος και η Νέα Οικονομική Πολιτική οδήγησαν σε πληθώρα εμπειρικών μελετών για τα οικονομικά της άμυνας και την οργάνωση του σοβιετικού στρατού. Σύγχρονες μελέτες για τα ίδια θέματα χαρακτηρίζονται από τη χρήση παραπομπών από τους κλασικούς του μαρξισμού-λενινισμού, ενώ σε όλα τα κομματικά συνέδρια η εθνική άμυνα και η

²⁹⁰ Βλ. και του ίδιου (Bukharin, 1924) *Imperialism and the accumulation of capital*. New York: Monthly Review Press. Για το ίδιο θέμα πρβλ. J. B. Hodve (1928) «Socialistic Theories of Imperialism Prior to the Great War», *Journal of Political Economy*, XXXVI, 569-591.

ασφάλεια του σοβιετικού κράτους αποτελούσαν πρώτιστους στόχους πολιτικής.²⁹¹ Το γεγονός αυτό είχε, όπως μπορεί κανείς να ισχυριστεί εκ των υστέρων, κολοσσιαίες συνέπειες για την τύχη του υπαρκτού σοσιαλισμού. Το θέμα όμως αυτό ξεφεύγει από τα πλαίσια του παρόντος κεφαλαίου.

Κλείνουμε λοιπόν την σύντομη αυτή επισκόπηση με τις ακόλουθες παρατηρήσεις: οι Marx / Engels αναφέρθηκαν σε θέματα εμφυλίων και διεθνών συγκρούσεων και στη σχέση πολιτικής οικονομίας, εθνικού κράτους και στρατιωτικών δαπανών. Οι απόψεις τους αναπτύχθηκαν παραπέρα από τους επιγόνους που όντας στενά αναμειγμένοι στον καθημερινό πολιτικό αγώνα, ο καθένας στη χώρα του, ανέλυσαν θέματα σχετικά με την αναπαραγωγή του κεφαλαίου σε παγκόσμια κλίμακα, τον ιμπεριαλισμό και την πολιτική στρατηγική της εργατικής τάξης μπροστά σ' αυτές τις εξελίξεις. Οι μαρξιστές δεν ήταν πανεπιστημιακοί, ούτε είχαν τις προσβάσεις στην αναπαραγωγή της γνώσης σε κοινωνικούς θεσμούς. Μιλούσαν όμως σε κομματικά συνέδρια, εθνικά και διεθνή, σε συνδικαλιστές, στο κοινοβούλιο. Έτσι οι απόψεις τους είχαν μια σημαντική διασπορά διεθνώς, επηρεάζοντας ευρύτερα τις εξελίξεις στο χώρο της πολιτικής και των ιδεών, υπενθυμίζοντας διαρκώς ότι μία ετεροδοξία στην κοινωνία έχει τις δικές της αναλύσεις και δημιουργεί ανάλογες στρατηγικές για το μέλλον της ανθρωπότητας.

²⁹¹ Βλ. ---- (1972) *Marxism – Leninism on War and Army. A Soviet View*. Moscow: Progress Publishers. Για τον πολεμικό κομμουνισμό βλ. S. Malle (1985) *The Economic Organization of War Communism, 1918-1921*. Cambridge: Cambridge University Press.

6. ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΡΩΤΟ ΣΤΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΠΟΛΕΜΟ

6.1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος λειτούργησε ως καταλύτης πολλών κοινωνικοπολιτικών εξελίξεων σ' όλο τον κόσμο, και αναπόφευκτα έβαλε τη σφραγίδα του και στην οικονομική σκέψη. Από τη λήξη του ως την έναρξη της δεύτερης μεγάλης διεθνούς σύγκρουσης σε ευρωπαϊκό έδαφος, μετά από δύο περίπου δεκαετίες, υπήρξαν σημαντικές θεωρητικές πρόοδοι σε μια σειρά κλάδων της οικονομικής επιστήμης.²⁹² Η Γενική Θεωρία του Keynes είναι ένας τέτοιος σταθμός, όπως είναι και τα οικονομικά του ατελούς ανταγωνισμού και η θεωρία των οικονομικών διακυμάνσεων. Η συλλογή εμπειρικού υλικού και η στατιστική επεξεργασία του έφερε τη δική της επανάσταση και άνοιξε τις πόρτες της δημόσιας διοίκησης κάθε χώρας στον επαγγελματία οικονομολόγο. Οι εξε-

λίξεις αυτές δεν έλαβαν χώρα σε ιδανικό οικονομικό περιβάλλον. Ο πόλεμος του 1914-8 δημιούργησε πολλά προβλήματα προσαρμογής και όλες οι οικονομίες, νικήτριες και ηττημένες του πολέμου, είχαν να ανακατανείμουν πόρους, να ριξουν τον πληθωρισμό και το δημόσιο χρέος τους και να αποκαταστήσουν ομαλές συνθήκες διεθνούς διακίνησης εμπορευμάτων και κεφαλαίου, χωρίς την καθοδήγηση του κανόνα χρυσού, του οποίου η κυριαρχία τερματίστηκε το 1914. Η θεωρία του διεθνούς εμπορίου βρήκε στους Taussig, Pigou και Robbins αξίους συνεχιστές της νεοκλασικής παράδοσης, ενώ και ο προστατευτισμός διατήρησε τις θέσεις του, ενισχύοντας όσο η διεθνής πολιτική σκηνή αδυνατούσε να επιλύσει σε φιλελεύθερες βάσεις τις μεγάλες οικονομικές ανισοροπίες του μεσοπολέμου.

Στη συνέχεια αυτού του κεφαλαίου θα επιχειρήσουμε να ανασυγκροτήσουμε τις οικονομικές ιδέες της εποχής στο μέτρο που αυτές αφορούν το αντικείμενο της μελέτης μας. Για τον σκοπό αυτό θα θίξουμε ποικίλα θέματα που στο σύνολό τους ολοκληρώνουν την εικόνα της διάδρασης μεταξύ οικονομικών θεωριών και διεθνών συγκρούσεων. Αυτά περιλαμβάνουν την ενασχόληση με οικονομολόγους-εκπροσώπους χαρακτηριστικών σχολών οικονομικής σκέψης, τη διακίνηση ιδεών σε ερευνητικά ιδρύματα και διεθνείς θεσμούς, όπως η Κοινωνία των Εθνών, τις αντιλήψεις που ήταν δημοφιλείς στην κοινή γνώμη της εποχής, το πιστεύω του δικτάτορα που αιματοκύλισε την Ευρώπη, το έργο του Keynes και άλλα.

²⁹² Για τις εξελίξεις αυτές βλ. E. Screpanti / S. Zamagni (1993) *An outline of the history of economic thought*. Oxford: Clarendon Press, 212-293.

6.2. Θεσμική ανάλυση των διεθνών συγκρούσεων: Thorstein Veblen

Ο Thorstein Veblen υπήρξε ως γνωστόν ο αναγνωριζόμενος ως γεννήτορας της θεσμικής σχολής στις Η.Π.Α. Τόνισε στο έργο του τον εξελικτικό χαρακτήρα της οικονομικής επιστήμης και άσκησε κριτική που έφτασε στα όρια του σαρκασμού για τη νεοκλασική θεωρία, η οποία περιοριζόταν, κατ' αυτόν, σε περιθωριακά θέματα, αφήνοντας εκτός πεδίου έρευνας το ευρύτερο πολιτιστικό περιβάλλον στο οποίο δρουν οι οικονομικές μονάδες. Ο Veblen συμπεριλάμβανε στη θεσμική προσέγγιση τα συστήματα σκέψης, τις συνήθειες και τις νοοτροπίες των ατόμων, τονίζοντας πάντα ότι σε μια δεδομένη σύγχρονη στιγμή επιβιώνουν συστήματα σκέψης παλαιότερων εποχών γιατί οι οικονομικές εξελίξεις προηγούνται των μεταβολών στις ιδέες και στις θεωρίες.

Ο Veblen, όχι μόνο δημοσίευσε ένα βιβλίο που αναφέρεται στο θέμα μας, αλλά και επιχείρησε και μια ασυνήθιστη για οικονομολόγο προσπάθεια.²⁹³ Επιχείρησε να ερμηνεύσει πώς μπορεί να ξεπηδήσει μια ένοπλη σύγκρουση από τη φυσιολογική εξέλιξη της ζωής των ανθρώπων και τις επιπτώσεις που αυτή είχε στις συνήθειες, τις σκέψεις και τις συμπεριφορές τους. Αυτό βέβαια οφειλόταν στον εξελικτικισμό του και τις δαρβινικές επιρροές που ενσωμάτωσε στην προσέγγισή του. Αντικείμενο του βιβλίου του ήταν η σύγκρουση Βρετανίας-Γερμανίας για την οικονομική πρωτοκαθεδρία στην Ευρώπη.

²⁹³ T. Veblen [1915] (1964) *Imperial Germany and the Industrial Revolution*. New York: Kelley.

Ο Veblen ξεκινούσε από τις έννοιες της φυλής²⁹⁴ και του εθνικισμού, δύο συναισθήματα που συγκλίνουν στην έννοια του κράτους - έθνους. Ο εθνικισμός κατά τον Veblen έχει ένα μεταφυσικό χαρακτήρα, αλλά δίνει στο άτομο ένα ενδιαφέρον στις δραστηριότητες των συμπατριωτών του που κατά τα λοιπά δεν θα τον ενδιέφεραν.

Έτσι, τα πιθανά αντιτιθέμενα συμφέροντα πολιτών μιας χώρας συγκαλύπτονται από την εθνική υπερηφάνεια που «απολαμβάνουν» οι πολίτες σε σύγκριση με πολίτες άλλων εθνών-κρατών. Εθνικισμός, εθνικά κράτη και πόλεμος είναι ένα τρίπτυχο που απαντάται όσο υπάρχει ιστορία. Ενώ επί φεουδαρχίας μπήκαν οι βάσεις του σύγχρονου εθνικισμού, η εκμηχάνιση της παραγωγής και ο πολιτισμός της επιχειρηματικής ζωής έδιναν τον τόνο στη σύγχρονη, τότε, εποχή με το πιο αναπτυγμένο, το χρονικά προπαραεούμενο οικονομικά κράτος να συγκρούεται με το συγκριτικά οικονομικά υπανάπτυκτο.

Στηριγμένος σε αυτή τη διάκριση ο Veblen εξήγησε τον Α' παγκόσμιο πόλεμο με την εξής επιχειρηματολογία:²⁹⁵ η λανθάνουσα σύγκρουση πριν το 1914 ήταν εμποτισμένη από τη διαφορετική πολιτισμική πραγματικότητα της εκβιομηχάνισης σε Αγγλία και Γερμανία. Ως αναπτυσσόμενη, σε σύγκριση με την Αγγλία, χώρα του 19ου αιώνα, η Γερμανία μπορούσε να μιμηθεί τις τεχνολογίες, να ακολουθήσει πρότυπα και να αναπτυχθεί. Η εκβιομηχάνισή της ωστόσο δεν μπορούσε να συγκαλύψει μιαν ανωριμότητα της πολιτικής

²⁹⁴ Η φυλή είναι γι' αυτόν μια έννοια της βιολογίας και συνεπάγεται μια κληρονομικής φύσης αλληλεγγύη με άλλους ανθρώπους, ό.π., 4.

²⁹⁵ Στο ίδιο, 238.

της κουλτούρας που κυριαρχούνταν από ένα δεσποτικό κράτος. Όπως έλεγε ο ίδιος «το κύριο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του γερμανικού πολιτισμού ήταν μια καθυστερημένη προσκόλλησή σε μερικές μεσαιωνικές ή προμεσαιωνικές συνήθειες σκέψης».²⁹⁶ Η οικονομική πολιτική του Bismarck δεν στόχευε, σύμφωνα με τον Veblen, στην ιμπεριαλιστική επέκταση της χώρας. Ο σκοπός της ήταν να κατακτήσει μια «ασφάλεια κατά πολέμων».²⁹⁷ Οι καρποί της ανάπτυξης λοιπόν μπορούσαν να κατευθυνθούν από την πρωσική άρχουσα τάξη σε πολεμικές προετοιμασίες και σκοπούς.

Η Γερμανία μετέφερε από το παρελθόν ένα απολυταρχικό κράτος με ισχυρή παράδοση διοίκησης. Οι ιδέες στη χώρα αυτή δεν αμφισβητούσαν αυτό το συγκεντρωτικό κράτος και τους στόχους του παρά τα δημοκρατικά δικαιώματα που δίνονταν σταδιακά στους πολίτες.²⁹⁸ Αντίθετα, στη Βρετανία υπήρχε μεγαλύτερη παράδοση λαϊκής συμμετοχής στην κοινωνία. Υπήρχαν λαϊκοί θεσμοί και τοπική αυτονομία, η αίσθηση του ανήκειν σε μια κοινοπολιτεία και όχι σ' ένα κράτος.²⁹⁹ Στη Βρετανία όμως, επειδή ο καπιταλισμός είχε αναπτυχθεί ως το επίπεδο εμφάνισης μιας αργόσχολης τάξης, οι οικονομικές αποφάσεις παίρνονταν από άτομα που επιδίωκαν εισοδήματα χωρίς να διακινδυνεύουν πολλά στην αγορά.

Η βρετανική άρχουσα τάξη γνώριζε πώς να καταπιέζει νεωτερισμούς και καινοτομίες, προκειμένου να μην διακινδυνεύσουν επενδυμένα κεφάλαια της, όπως και πώς να μειώνει την παραγωγή, ώστε να διατηρούνται τα κέρδη της αμεί-

²⁹⁶ Στο ίδιο, 238.

²⁹⁷ Στο ίδιο, 241.

²⁹⁸ Στο ίδιο, 249.

²⁹⁹ Στο ίδιο, 251.

ωτα. Η αργόσχολη τάξη της Βρετανίας ασχολούνταν με επιδεικτική κατανάλωση και, αντί για τη διεύθυνση παραγωγικών διαδικασιών προς κοινωνικά επιθυμητές κατευθύνσεις, ενδιέτριβε σε ταξίδια και άλλες ιδιωτικές απολαύσεις. Από αυτή την άποψη η γερμανική κουλτούρα ήταν διαφορετική, καθώς η «καθυστέρηση» της Γερμανίας έκανε δύσκολη την εμφάνιση αργόσχολης τάξης στη χώρα αυτή.

Κατά τον Veblen, οι προσπάθειες μέτρησης του κόστους του πολέμου ήταν επίσης επισφαλείς και λανθασμένες.³⁰⁰ Από οικονομική πλευρά, τόνιζε ότι η απώλεια οικονομικά αξιοποιήσιμου εργατικού δυναμικού πρέπει να διαφοροποιείται από την απώλεια ανθρώπινων ζωών εν γένει. Αναλύσεις που έδιναν έμφαση στη χρηματική πλευρά του κόστους τύφλωναν, κατά τον Veblen, τους πολιτικούς, κάνοντάς τους άπληστους κατά των ηττημένων.

Συμπερασματικά, η ερμηνεία του Veblen για τον Α' παγκόσμιο πόλεμο βρίσκεται στη λογική της εξέλιξης των επιχειρήσεων ως θεσμών στην κοινωνία. Η βιομηχανική παραγωγή στηριγμένη στον μηχανολογικό εξοπλισμό ήταν δημιουργήμα της Βρετανίας, όμως η ατομική ιδιοκτησία ως θεσμός σήμαινε ότι η παραπέρα ανάπτυξη της τεχνολογίας εξαρτιόταν από τους στόχους αυτής της τάξης των επενδυτών, που κοιτούσαν την καλοπέρασή τους και όχι πώς να αναπτύξουν παραπέρα την τεχνολογία και την παραγωγή. Η Γερμανία μιμήθηκε τη Βρετανία ως προς την τεχνολογία.

³⁰⁰ Στο ίδιο, 273-4. Σύμφωνα προς τον Veblen και την προσπάθεια ερμηνείας του πολέμου μέσα από την μελέτη θεσμικών παραγόντων ήταν και ο E. Seligman [1915] (1925) «An Economic Interpretation of the War», *Problems of Readjustment after the War*. Cambridge: Harvard University Press.

Στη Γερμανία όμως το κράτος συνυπήρχε με την ατομική ιδιοκτησία και υπέταξε την οικονομική ζωή στους στόχους ενός δυναστικού κράτους. Η ερμηνεία του Α' παγκοσμίου πολέμου ως σύγκρουσης δύο διαφορετικών συστημάτων πολιτισμού και σκέψης αποτελούσε μια τολμηρή, καινοτόμο ερμηνεία τού τότε παρόντος, ενώ η αντιπαλότητα της αργόσχολης τάξης προς την τεχνολογική πρόοδο αποτελούσε, για τον Veblen, το αίτιο για νέες συγκρούσεις και εντάσεις στο μέλλον της ανθρωπότητας.

6.3. Οικονομική δημοσιογραφία, ερευνητική δραστηριότητα και ο Α' παγκόσμιος πόλεμος

Στην δεκαετία του '10 και πριν το ξέσπασμα του Α' παγκοσμίου πολέμου, ένας οικονομικός δημοσιογράφος ο Norman Angell με το βιβλίο του *The Great Illusion* προπαγάνδισε με επιτυχία την άποψη ότι ο πόλεμος μεταξύ βιομηχανικά ανεπτυγμένων χωρών ήταν οικονομικά ασύμφορος και ανόητος. Η κυκλοφοριακή επιτυχία του πονήματος δεν απέτρεψε βέβαια την αιματοχυσία που ακολούθησε. Το βιβλίο αυτό επανακυκλοφόρησε στο μεσοπόλεμο και οι πωλήσεις του ξεπέρασαν κάθε προηγούμενο.

Ο Angell επανέφερε στη συζήτηση μια σειρά από φιλελεύθερα επιχειρήματα του παρελθόντος.³⁰¹ Όλα τα έθνη βρίσκονταν σε αλληλεξάρτηση, εισήγαγαν και εξήγαγαν αγαθά

³⁰¹ Angell, N. [1910] (1933) *The Great Illusion*. New York: Putnam, 86 επ. Βλ. και του ίδιου 1921 *The Fruits of Victory: A Sequel to "The Great Illusion"*. New York: Century.

απαραίτητα για την ευημερία τους. Το διεθνές χρηματοπιστωτικό σύστημα ήταν ευαίσθητο και στηριζόταν σε διακρατικούς δεσμούς και συνεννοήσεις. Οι ευρωπαϊκές δυνάμεις, ως εξαγωγείς κεφαλαίων, δεν ήταν λογικό να διακινδυνεύουν τις τοποθετήσεις τους στο εξωτερικό. Άλλοι παράγοντες που προκαλούσαν στο παρελθόν ένοπλες συρράξεις δεν ίσχυαν πια, κατά τη γνώμη του. Η εδαφική επέκταση δεν είχε νόημα σε μια εποχή οικονομικής διαπλοκής μεταξύ κρατών. Η άποψη ότι μια χώρα θα μπορούσε να ωφεληθεί από τον πόλεμο ήταν, σύμφωνα με τον τίτλο του βιβλίου, αυταπάτη. Ακόμα και η είσπραξη αποζημιώσεων από τον ηττημένο δεν ισοφάριζε τις απώλειες του πολέμου. Η πληρωμή π.χ. αποζημιώσεων από τους Γάλλους στους Πρώσους το 1871 δεν απέτρεψε την άνθηση της γαλλικής οικονομίας μετά από μια δεκαετία. Μόνο αν ο νικητής εξόντωνε πλήρως τον πληθυσμό του ηττημένου θα μπορούσε να τον καταστρέψει, αλλά αν έκανε κάποιος κάτι τέτοιο, πέρα από τη βαρβαρότητα, «θα κατέστρεφε έτσι και την αγορά του, την υφιστάμενη ή τη μελλοντική».³⁰² Η ιδέα επίσης ότι χρειάζεται στρατιωτική ισχύς για να υπάρξει οικονομική ευημερία ήταν, κατά τον Angell, λανθασμένη. Χώρες όπως η Ελβετία, η Δανία, το Βέλγιο κ.ά. είχαν κατακτήσει φηλά επίπεδα εισοδήματος παρότι ήταν μικρές σε έκταση και περιορισμένης πολεμικής ετοιμότητας.³⁰³ Ο πλούτος δεν αυξάνει σε καμιά περίπτωση με την εδαφική επέκταση, ακόμα και αν το υπέδαφος μιας κατακτημένης χώρας είναι πλούσιο σε πρώτες ύλες.³⁰⁴ Τέλος, υπήρχε και το ερώτημα αν ο απλός πο-

³⁰² Στο ίδιο, 87.

³⁰³ Στο ίδιο, 89.

³⁰⁴ Στο ίδιο, 91.

λίτης μιας επιτιθέμενης χώρας ωφελείται από τη συμπεριφορά της κυβέρνησης του ή πληρώνει ένα δυσβάσταχτο κόστος για να ωφεληθούν κάποιοι άλλοι.³⁰⁵

Ο Angell πίστευε αρχικά σε ένα φιλελεύθερο διεθνισμό, όπως πριν απ' αυτόν ο Cobden. Το ελεύθερο διεθνές εμπόριο θα προκαλούσε αυτόματα την μέγιστη ανθρώπινη κοινωνική πρόοδο. Μετά το 1918 ο Angell έγινε οπαδός της προαγωγής της συλλογικής ασφάλειας μέσω της διαμόρφωσης και στήριξης διεθνών οργανισμών, τους οποίους έβλεπε να αναπτύσσονται ως αποτέλεσμα όχι μόνο της εξέλιξης του εμπορίου, αλλά και λόγω των διεθνών κινήσεων του κεφαλαίου. Οι κινήσεις αυτές ήταν ευπρόσδεκτες, κατά τον Angell, η αλληλεξάρτηση ωστόσο των οικονομιών σε μια διεθνοποιημένη, για την τότε εποχή, οικονομία έφερνε αστάθειες. Η διεθνής κοινή γνώμη παρασυρόταν, κατά τη γνώμη του, από ιδέες και αντιλήψεις που εμπόδιζαν τη διεθνή συνεννόηση και ο ίδιος έθεσε ως στόχο του να συμβάλλει στη διαφώτιση των πολιτών, τονίζοντας την ανάγκη κατευνασμού των εθνικιστικών παθών και της κυριαρχίας της λογικής και του κοινού συμφέροντος.

Στον επίλογο της τελευταίας επανέκδοσης του βιβλίου, με την παγκόσμια κρίση του 1929 να μένεται, τον φασισμό και τον εθνικοσοσιαλισμό να έχουν κερδίσει έδαφος και το μέλλον της παγκόσμιας οικονομίας αβέβαιο όσο ποτέ, ο Angell εξακολουθούσε να είναι κατηγορηματικός: «Στρατιωτική νίκη δεν μπορεί να μετατραπεί σε πλεονεκτικό οικονομικό λογαριασμό, πλούτος του ηττηθέντος εχθρού δεν μπορεί να αποσπαστεί απ' αυτόν, ούτε να μεταφερθεί το εμπόριό του

³⁰⁵ Στο ίδιο, 97-8.

στον νικητή».³⁰⁶ Το μόνο που επιτυγχάνεται είναι να ανατρέπονται τα πλαίσια και οι διαδικασίες οικονομικών συναλλαγών από τις οποίες νικητές και ηττημένοι εξαρτώνται. Μάλιστα ο Angell θεωρούσε ότι η κρίση του 1929 οφειλόταν στην αδυναμία της παγκόσμιας οικονομίας να επαναφερθεί ως σύστημα στις προ του Α' παγκόσμιου πολέμου δομές. Η ανισορροπία αγροτικού/βιομηχανικού τομέα, τα διασυμμαχικά χρέη και οι αντίστοιχες κινήσεις κεφαλαίου ήταν οι παράγοντες της μεγάλης ύφεσης, που δεν θα υπήρχε αν δεν είχε προϋπάρξει ο Α' παγκόσμιος πόλεμος.³⁰⁷

Το βιβλίο του Angell μπορεί να μην χαρακτηρίζεται από υψηλό επίπεδο αφαίρεσης, επηρέασε όμως ευρύτατα τις συζητήσεις της εποχής και κυρίως αντιστρατεύθηκε τη διαδεδομένη την εποχή εκείνη πολεμοχαρή αντίληψη ότι η σύγκρουση ήταν ένα αδύνατον να αποφευχθεί φαινόμενο, σχετικό με τα ορμέφυτα του είδους και τα ανθρώπινα ένστικτα. Σε μια εποχή που οι μαρξιστές δήλωναν ότι οι προλετάριοι δεν θα πολεμήσουν αδελφούς τους σε άλλες χώρες για τα συμφέροντα του κεφαλαίου, ο Angell, από άλλη σκοπιά, τόνιζε τη σημασία της μείωσης των αμυντικών δαπανών και του κατευνασμού των συγκρούσεων που θα μπορούσε να οδηγήσει στην αύξηση άλλων δημοσίων δαπανών προς όφελος των ασθενέστερων τάξεων.

Την ίδια περίπου χρονική περίοδο, το 1911, το ίδρυμα Carnegie για τη διεθνή ειρήνη πήρε μια μεγάλη πρωτοβουλία για τη μελέτη του θέματος του πολέμου από οικονομολόγους. Προικισμένο με μεγάλα κεφάλαια, το ερευνητικό αυ-

³⁰⁶ Στο ίδιο, 270.

³⁰⁷ Στο ίδιο, 278-80.

τό πρόγραμμα είχε ως επικεφαλής του τον J. B. Clark, φημισμένο παγκοσμίως για τη διατύπωση της θεωρίας της οριακής παραγωγικότητας των συντελεστών παραγωγής. Ο Clark ανέπτυξε μετά το 1911 και μέχρι τον θάνατό του ένα έντονο ενδιαφέρον για θέματα σχετιζόμενα με τον πόλεμο και τις επιδράσεις του στην οικονομία, ήταν δε ένας από τους πιο διαπρεπείς υποστηρικτές της άποψης ότι επιβαλλόταν διεθνής συννενόηση (το 1935) για την αποτροπή της επιθετικότητας στις διεθνείς σχέσεις.³⁰⁸

Η εξέλιξη της προσπάθειας του Ινστιτούτου Carnegie ήταν χαρακτηριστική μιας πρώτης διεθνούς προσπάθειας οικονομολόγων να συνεισφέρουν στη μελέτη του φαινομένου του πολέμου και να φέρουν έτσι πιο κοντά «εθνικές» παραδόσεις στην οικονομική σκέψη. Οι συνέπειες του εγχειρήματος ήταν κολοσσιαίες καθώς από τότε ξεκίνησε στην ουσία η διαδικασία διεθνοποίησης της οικονομικής επιστήμης.

Η πρωτοβουλία του ιδρύματος οδήγησε στη δημιουργία εθνικών ομάδων εργασίας σε 10 μεγάλες χώρες της Ευρώπης, στην Ιαπωνία και στις Η.Π.Α. στις οποίες την προεδρία ανέλαβαν επιφανείς πανεπιστημιακοί οικονομολόγοι, όπως οι P. Leroy – Beaulieu, L. Brentano, E. von Böhm – Bawerk, M. Pantaleoni κ.ά. Οι ομάδες αυτές, ήταν κατά βάση κοντά στη νεοκλασική σχολή, αλλά συμπεριλάμβαναν και πολλούς ετερόδοξους ερευνητές.

Καθώς όλα έδειχναν ότι ο Α΄ πόλεμος ήταν αναπόφευκτος ο J. B. Clark έπεισε το Ίδρυμα ότι παρόλα αυτά η προσπά-

³⁰⁸ Έργα του Clark είναι: «An Economic View of War and Arbitration» (1910), «The Economic Costs of War» (1916), «Communication on the League to Enforce Peace» (1917), και κυρίως το *A Tender of Peace: The Terms of Which Civilized Nations Can, If They Will, Avoid Warfare* (1935).

θεια δεν έπρεπε να εγκαταλειφθεί. Έπρεπε να πάρει τη μορφή της μελέτης των επιπτώσεων του ίδιου του πολέμου σε οικονομίες και κοινωνίες. Έτσι περί τις 132 μελέτες δημοσιεύτηκαν ως τα μέσα της δεκαετίας του '30. Για την ιστορία να αναφέρουμε ότι τον τόμο για την Ελλάδα επιμελήθηκε ο Α. Ανδρεάδης.³⁰⁹

Όσο για τον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο είναι γνωστό ότι η στρατιωτική στασιμότητα στο δυτικό μέτωπο οδήγησε τον Cassel να διατυπώσει το 1916 την άποψη ότι οι σύμμαχοι είχαν υποτιμήσει πολύ τη δυνατότητα της Γερμανίας να διατηρήσει σε εμπόλεμη κατάσταση το παραγωγικό της δυναμικό.³¹⁰ Και ο Keynes έκρουσε τον κώδωνα κινδύνου για την πατρίδα του. Λόγω του υπερδανεισμού της από τις Η.Π.Α., η Βρετανία θα βρισκόταν σε κίνδυνο σοβαρής οικονομικής κάμψης αν δεν έλγη, σε λογικό διάστημα η πολεμική σύρραξη.³¹¹ Η Αμερικανική ουδετερότητα και η συνθήκη των Βερσαλλιών ήταν άλλα δύο θέματα που συζητήθηκαν την ίδια εποχή ευρέως, και στους κύκλους των οικονομολόγων. Ειδικά σ' αυτό το τελευταίο ζήτημα οι *Οικονομικές Συνέπειες της Ειρήνης* του Keynes, έκαναν ιδιαίτερη εντύπωση και είχαν μεγάλη εκδοτική επιτυχία.

Στο έργο αυτό και σε συμφωνία με όσα υποστήριζαν στο παρελθόν άλλοι συγγραφείς, ο Keynes τασσόταν κατά των υπέρογκων πολεμικών επανορθώσεων της Γερμανίας και

³⁰⁹ A. Andreades et al. (1928) *Les effets économiques et sociaux de la guerre en Grèce*. Paris-N. Haven: Mouton.

³¹⁰ Cassel, G. (1916) *Germany's Economic Power of Resistance*. New York: The Jackson Press.

³¹¹ Keynes, J. M. (1915) «The Economics of war in Germany», *Economic Journal* 25 (September).

χαρακτήριζε την πολιτική των νικητών κοντόφθαλμη και προάγγελο νέων δεινών.³¹² Όπως έδειξαν τα πράγματα υπήρξε προφητικός.

Ο Keynes έκανε ορισμένους απλούς υπολογισμούς σχετικά με τις εισροές συναλλάγματος στη Γερμανία από το διεθνές εμπόριο πριν τον Α' παγκόσμιο πόλεμο. Ο λόγος ήταν απλός. Αν μπορούσε να υποθεθεί ότι ο προπολεμικός όγκος του εμπορίου θα αποκαθίστατο χωρίς τριβές, το ποσό αυτό θα μπορούσε να αποτελέσει μια ρεαλιστική βάση επανορθώσεων. Οι υπολογισμοί του τον οδηγούσαν στο ποσό των 2.000 εκατομμυρίων £ ως μέγιστο, έναντι των 8.000 εκατομμυρίων £ που επέβαλλε η συνθήκη της ειρήνης.³¹³ Ο Keynes παραδεχόταν ότι η παραγωγική δυναμικότητα της Γερμανίας θα μπορούσε να αλλάξει, αλλά βραχυχρόνια, για να μην αντιμετωπιστούν ανυπέρβλητα εμπόδια στις διεθνείς σχέσεις πρότεινε την αναθεώρηση της συνθήκης των Βερσαλιών στα πλαίσια της Κοινωνίας των Εθνών.³¹⁴

Η αναθεώρηση αυτή έπρεπε κατά τη γνώμη του να συμπεριλάβει ρύθμιση για τους δασμούς και την παραγωγή άνθρακα και χάλυβα στη γηραιά ήπειρο και μια μείωση των απαιτήσεων για αποζημίωση από τη Γερμανία.³¹⁵ Τελευταίο θέμα που έπρεπε να επιλυθεί για να αποφευχθεί το χειρότε-

³¹² Εμείς παραπέμπουμε στα αποσπάσματα που αναδημοσιεύτηκαν στο *Essays in persuasion, The Collected Writings of John Maynard Keynes*, edited by Elizabeth Johnson and D. Moggridge, vol. IX. London: Macmillan.

³¹³ Στο ίδιο, 9.

³¹⁴ Στο ίδιο, 16.

³¹⁵ Ο Keynes μάλιστα έβλεπε, σε μια ευρεία ελεύθερη ζώνη εμπορίου που εκτός συνόλου Ευρώπης θα έφτανε ως τη Σιβηρία, την Ινδία, την Τουρκία και την Αίγυπτο, μια εγγύηση για τη διεθνή ειρήνη και ασφάλεια (ό.π., 19).

ρο ήταν αυτό των διασυμμαχικών χρεών, ένα Ταλμούδ υποχρεώσεων και απαιτήσεων που έπρεπε, κατά τον Keynes, να καταργηθούν.³¹⁶ Η πράξη αυτή θα έδινε το μήνυμα προς όλες τις πλευρές «όχι να συνεχίζουν τον πόλεμο, οικονομικό ή άλλο, αλλά να επιδιώξουν την οικονομική ανασυγκρότηση όλης της ηπείρου».³¹⁷ «Μια χρεωμένη χώρα», έλεγε ο Keynes, «δεν αγαπάει τον δανειστή της»³¹⁸ και οι πρωθυπουργοί και αρχηγοί κρατών που ήθελαν ειρήνη θα έπρεπε να ξέρουν ότι το εξωτερικό δημόσιο χρέος ήταν ένα δημιούργημα της πολύ σύγχρονης εποχής και να προβληματιστούν σοβαρά για τον διακανονισμό του. Για την περίπτωση που οι προτάσεις αυτές δεν γίνονταν αποδεκτές ο Keynes προέβλεπε τη σταδιακή υποβάθμιση των συνθηκών διαβίωσης στην Ευρώπη, «τη χρεοκοπία και τον μαρασμό» της.³¹⁹ Αντ' αυτών, όπως προείπαμε, ήρθε ο Β' παγκόσμιος πόλεμος.

6.4. Από την ευημερία στον πόλεμο: οι αναλύσεις των Pigou και Robbins

Ο A.C. Pigou και ο L. Robbins ήταν οι σπουδαιότεροι νεοκλασικοί οικονομολόγοι της Βρετανίας στην περίοδο του μεσοπολέμου. Καθηγητές στο Cambridge και στο London School of Economics αντίστοιχα, έγραψαν πολυάριθμα βιβλία και άρθρα στο μεσοπόλεμο, θίγοντας καιρία ζητήματα της τότε οικονομικής συγκυρίας. Ο πρώτος ήταν πανεπι-

³¹⁶ Στο ίδιο, 22.

³¹⁷ Στο ίδιο, 23.

³¹⁸ Στο ίδιο, 25.

³¹⁹ Στο ίδιο, 32.

στημιακός πλήρους απασχόλησης, ο δεύτερος υπηρέτησε και στο βρετανικό δημόσιο. Τα έργα τους συνδυασμένα μας δίνουν μια εικόνα του βρετανικού φιλελευθερισμού της εποχής.

Η περίπτωση του Α. C. Pigou παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον. Ο διάδοχος του Marshall στο Cambridge ήταν ενσυνείδητος ειρηνιστής και απέφυγε να υπηρετήσει σε θέατρα συγκρούσεων κατά τον Α' παγκόσμιο πόλεμο. Επίσης, δεν δούλεψε σε υπουργείο, όπως άλλοι πανεπιστημιακοί, ούτως ώστε να συμβάλει έτσι, από ένα γραφειοκρατικό μετερίζι, στην πολεμική προσπάθεια της πατρίδας του.

Το 1921 τον βρίσκουμε ωστόσο να εκδίδει βιβλίο για τα οικονομικά του πολέμου.³²⁰ Με δεδομένες τις διερευνήσεις του για τον ρόλο του δημοσίου, αυτό δεν εκπλήσσει, ειδικά όταν μια οικονομική πραγματεία περί πολέμου, που θα συνέθετε την υπάρχουσα βιβλιογραφία της κλασικής και της νεοκλασικής περιόδου, δεν υπήρχε ως τότε. Για τον λόγο αυτό θα ασχοληθούμε στη συνέχεια με την ανάλυση του Pigou.

Σε ειρηνικές περιόδους ο στόχος της οικονομικής δραστηριότητας ήταν, κατά τον Pigou, η μεγιστοποίηση της οικονομικής ευημερίας των πολιτών ενός κράτους. Ο πόλεμος άλλαζε τα πράγματα. Καταστροφές, δυστυχία και πόνος τον ακολουθούσαν. Αλλά το οικονομικό σύστημα συνέχιζε να λειτουργεί και μάλιστα τόσο αποτελεσματικά ώστε η ανεργία

³²⁰ Pigou, A. C. (1921) *The Political Economy of War*. London: Macmillan. Είχαν προηγηθεί βέβαια ο Ashley (1914) *The War and Its Economic Aspects: A Lecture to the Workers' Educational Association at the University of Birmingham*. Oxford: Oxford University Press και ο Edgeworth (1915) *On the Relations of Political Economy to War: A Lecture*, Oxford: Oxford University Press, αλλά ο Pigou ήταν ο πρώτος που έγραψε ολόκληρη πραγματεία επί του θέματος.

να εξαφανίζεται.³²¹ Το γεγονός αποδεικνύει ότι το θέμα του πολέμου έπρεπε να τύχει επιστημονικής θεώρησης μια και η σκιά του πολέμου εξακολουθούσε να πέφτει βαρεια στην ειρηνική δεκαετία του '20.

Για τον Pigou σε τελική ανάλυση δύο είναι οι αιτίες του πολέμου: «η επιθυμία για κυριαρχία και η επιθυμία για κέρδη (gain)».³²² Η πρώτη γίνεται τόσο ισχυρή ώστε να αντιστέκεται, για παράδειγμα, μια αποικιοκρατική δύναμη στην αυτοδιάθεση μιας αποικίας της και σύμφωνα με τον Pigou, δεν έχει σχέση με τα οικονομικά. Η δεύτερη ξεπηδάει από την εμπορική τάξη και αποτυπώνεται σε παραχωρήσεις και προνόμια στο διεθνές εμπόριο που ζητούν οι έμποροι από την κυβέρνηση τους, συχνά υπό την βοήθεια της διπλωματικής υπηρεσίας. Εκτός όμως των εμπορών υπάρχει και «το ιδιωτικό συμφέρον των κατασκευαστών όπλων»³²³ και «είναι προς το συμφέρον και των δύο να προωθούν φόβους περί πολέμου και διεθνείς ανταγωνισμούς εξοπλισμών».³²⁴ Τα οικονομικά αυτά συμφέροντα συμβάλλουν στο να γίνεται ο πόλεμος μια αυτοεπιβεβαιωνόμενη προφητεία, παρότι το διεθνές εμπόριο είναι, κατά τον Pigou, αμοιβαία ωφέλιμο και παράγων ειρήνης.³²⁵

Στη συνέχεια ο Pigou στρέφει την προσοχή του στους διαθέσιμους πόρους που υπάρχουν σε μια οικονομία στην περίπτωση πολέμου. Κατά τη γνώμη του, έπρεπε να μεγιστοποιηθεί το «απόθεμα πολέμου» (war fund), ένας όρος που ο ίδιος εισήγαγε για να περιγράψει το σύνολο των πόρων που

³²¹ Στο ίδιο, 3.

³²² Στο ίδιο, 19.

³²³ Στο ίδιο, 25.

³²⁴ Στο ίδιο, 26.

³²⁵ Στο ίδιο, 27.

βρίσκονταν στη διάθεση του κράτους έτσι ώστε να επιτύχει στρατιωτική νίκη σε μια σύρραξη.³²⁶ Το «απόθεμα πολέμου» εξαρτάται από την υπερεργασία που μπορεί να διατεθεί εκούσια η ακούσια σε καιρό ειρήνης. Για παράδειγμα, η συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό, νέων ή συνταξιούχων διογκώνει τη δυναμικότητα της οικονομίας και πολλαπλασιάζει την αποδοτικότητα των υφισταμένων πρώτων υλών και παραγωγικών πόρων. Επίσης η επιμήκυνση της εργάσιμης μέρας θα είχε τα ίδια θετικά αποτελέσματα. Αύξηση του «πολεμικού αποθέματος» θα μπορούσε να επιτευχθεί και με αναδιανομή της παραγωγής και του εισοδήματος με στόχο τη μείωση της τρέχουσας κατανάλωσης για την επιτυχία των εθνικών σκοπών. Επιπρόσθετες ενέργειες, που επιβαλλόταν κατά τον Pigou να γίνουν, συμπεριλάμβαναν και τον επαναπατρισμό αποταμιευτικών κεφαλαίων από το εξωτερικό, την ρευστοποίηση περιουσιακών στοιχείων του δημοσίου στο εξωτερικό και τη συγκέντρωση όλου του δυνητικού εγχώριου κεφαλαίου στα όρια της χώρας. Εξαιρετική προσοχή έπρεπε να δοθεί στις αποσβέσεις: το φυσικό κεφάλαιο θα έπρεπε να αντικατασταθεί, αλλά και ο υφιστάμενος εξοπλισμός να χρησιμοποιηθεί μέχρι την τελευταία ικμάδα του. Όλα αυτά τα μέτρα είχαν σίγουρα εξαναγκαστικό χαρακτήρα και δεν ήταν επιθυμητά από κανένα, δικαιολογούνταν όμως για εθνικούς λόγους. Εκτός της θυσίας που υφίστατο η κοινωνία στο παρόν, μειώνοντας την κατανάλωση της, υπήρχε και θέμα επούλωσης των οικονομικών πληγών ενός πολέμου μετά τη λήξη του.³²⁷

³²⁶ Στο ίδιο, 31.

³²⁷ Στο ίδιο, 31-44. Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι η πλήρης απασχόληση ήταν ως κατάσταση βαθειά χαραγμένη στη σκέψη του Pigou,

Σε συμφωνία ωστόσο, με την ανάλυσή του στην *Οικονομική της Ευημερίας* όπου, ως γνωστόν, συζητούσε εκτεταμένα το ζήτημα των εξωτερικών οικονομιών και δυσ-οικονομιών, ο Pigou εκτιμούσε ότι το «πραγματικό κόστος» του πολέμου, δεν μπορούσε να υπολογιστεί, και ότι ήταν πολύ ανώτερο του «συνολικού κόστους» του πολέμου, που ισούταν με την αξία του καταστραμμένου κεφαλαίου. Όπως έλεγε χαρακτηριστικά ο ίδιος, το συνολικό κόστος του Α' παγκοσμίου πολέμου ήταν ασήμαντο μπροστά στο κόστος σε αξίες πέραν οικονομικών υπολογισμών. Το ταραχούνημα των ανθρωπίνων συνειδήσεων, η συσσώρευση σωματικών και ψυχικών τραυμάτων, η έκπτωση στη σκέψη και στα αισθήματα ήταν παράγοντες που, κατά τον Pigou, ήταν δύσκολο να αποτιμηθούν με οικονομικούς όρους.³²⁸

Η αύξηση του «αποθέματος πολέμου» δεν θα μπορούσε να αφηθεί στα χέρια των ιδιωτών, όσο πατριώτες και αν ήταν αυτοί. Ο Pigou στο σημείο αυτό ήταν σαφής: χρειαζόταν η κρατική παρέμβαση.³²⁹ Η παρέμβαση αυτή επιβαλλόταν να υπάρξει γιατί η, έστω, έμμεση επιρροή επί της αγοράς έδινε, αν έδινε, αποτέλεσμα με πολύ αργό ρυθμό. Στα παρεμβατικά αυτά μέτρα περιλαμβάνονταν οι έλεγχοι τιμών, η χειραγώγηση του τόκου, η ανοχή σε ένα ήπια ανερχόμενο επίπεδο τιμών και η χρήση του δημοσίου χρέους για την αύξηση της οικονομικής ικανότητας του δημοσίου, έλεγχοι στο εμπόριο και στην κίνηση κεφαλαίων κ.ά..³³⁰

ο οποίος ωστόσο, σε περιόδους ειρηνικές δεν αμφισβητούσε την πιθανότητα απόκλισης από το σημείο αυτό.

³²⁸ Στο ίδιο, 47-55.

³²⁹ Στο ίδιο, 65.

³³⁰ Στο ίδιο, 112 επ. Βλ. συγκριτικά και τις απόψεις του στο A.C. Pigou

Βέβαια ο Ρίγου, ως νεοκλασικός, είχε αντιρρήσεις για την απόσπαση της πρωτοκαθεδρίας από τις αγορές και είναι ενδιαφέρον ότι οι έκτακτες καταστάσεις που περιέγραφε ήταν στη σκέψη του εξαιρετικά βραχύβιες, προκειμένου να μην εγχαραχθούν στον μηχανισμό των τιμών ανεξίτηλα τραύματα. Είναι χαρακτηριστικό πάντως ότι απαιτούσε την ισοκατανομή των θυσιών στην κοινωνία, που δεν μπορούσε κατά τον ίδιο να επιτευχθεί με μίαν αναλογική συνεισφορά όλων για την πολεμική προσπάθεια: οι πλούσιοι θα έπρεπε να καταβάλλουν περισσότερες θυσίες, όπως άλλωστε προέκυπτε και από τη σύγκριση οριακού κόστους και οφέλους πλούσιων και φτωχών νοικοκυριών.³³¹

Είδαμε παραπάνω ότι το σημαντικότερο όπλο για τη χρηματοδότηση του πολέμου ήταν το δημόσιο χρέος. Ο Ρίγου ανέλυσε διεξοδικά το ζήτημα αυτό προτείνοντας, μετά τη λήξη του πολέμου, την επιταχυνόμενη κάλυψη του χρέους αυτού από έκτακτη φορολογία επί των κερδών του πολέμου. Ετάσseto υπέρ ενός μικρού δημόσιου χρέους σε καιρό ειρήνης, ώστε να καταστεί δυνατός ο δανεισμός σε μια μέλλουσα κρίσιμη περίσταση.³³²

Για να αποφύγουμε τις παρεξηγήσεις θα πρέπει να σημειώσουμε ότι ο Ρίγου έμεινε ασυγκίνητος από την εμπειρία συντονισμού της οικονομίας από το κράτος και ανόδου της αποδοτικότητάς της καθόλη τη διάρκεια της 4ετίας 1914-18. Ενώ άλλοι οικονομολόγοι έμειναν εντυπωσιασμένοι από τις δυνατότητες συνύπαρξης κράτους και ελεύθερης οικονομίας

(1920) *A capital levy and a levy on war wealth*. Oxford: Oxford University Press.

³³¹ Στο ίδιο, 72.

³³² Στο ίδιο, 87-94.

και συζητούσαν παρόμοια συνύπαρξη και για τη μεταπολεμική περίοδο,³³³ ο Ρίγου ήταν σαφώς αντίθετος. Η οριακή ανάλυση μπορούσε κατ' αυτόν να εφαρμοστεί είτε στην πολεμική είτε στην ειρηνική οικονομία. Οι δύο όμως αυτές καταστάσεις ήταν εντελώς ξένες μεταξύ τους, είχαν το δικό τους λογικό σύμπαν και διδάγματα της μιας δεν μπορούσαν να εφαρμοστούν στην άλλη. Με αυτό τον αξιωματικό τρόπο ο Ρίγου απέφυγε βέβαια ένα βασικό προσωπικό του πρόβλημα, που γνωρίσαμε παραπάνω: Ο φιλελεύθερος των ειρηνικών περιόδων γινόταν παρεμβατιστής στις πολεμικές. Η κοινότητα των οικονομικών ζητημάτων θα του έφερνε πιθανά δυσεπίλυτα προσωπικά – επιστημονικά προβλήματα. Ανεξάρτητα όμως από αυτό το θέμα γεγονός παραμένει ότι ο Ρίγου δεν δίστασε να γράφει περί ευημερίας και περί πολέμου, να τοποθετηθεί δηλαδή σε ακανθώδη και ευρύτατα συζητούμενα ζητήματα της εποχής του. Για το γεγονός αυτό το έργο του αξίζει σεβασμού και παραπέρα μελέτης.

Ο Robbins έγινε γνωστός ως συγγραφέας του *Δοκιμίου για τη φύση και σημασία της οικονομικής επιστήμης* και μπορεί να χαρακτηριστεί ως ο φιλελεύθερος με τη μεγαλύτερη γνώση μαρξιστικής θεωρίας της εποχής του. Στα έργα του, γραμμένα όλα μετά την κρίση του 1929, βλέπουμε να επαναδιατυπώνεται η νεοκλασική αντίληψη για θέματα προγραμματισμού της οικονομίας, κοινωνικών συγκρούσεων και πολέμου, τις περισσότερες φορές μέσα από το πρίσμα μιας εξ υπαρχής αντίληψης περί ανωτερότητας της οικονομίας της αγοράς απέναντι σε παρεμβάσεις στο μηχανισμό των τιμών.

³³³ Πρόκειται για την περίφημη συζήτηση για την έννοια της συλλογικής οικονομίας (Gemeinwirtschaft) που έγινε στη Γερμανία μεταξύ 1918-20.

Στην πραγματεία του περί των Οικονομικών αιτίων του πολέμου ο Robbins ξεκινάει από μία κριτική της μαρξιστικής θεωρίας του ιμπεριαλισμού και ιδιαίτερα του έργου του Lenin,³³⁴ προκειμένου να δείξει, όπως πιστεύει, ότι η οικονομική ερμηνεία της ιστορίας δεν στηρίζεται στα πραγματικά γεγονότα.³³⁵ Αν λοιπόν ο ιμπεριαλισμός, η θεωρία της υποκατανάλωσης και ο ρόλος του χρηματιστικού κεφαλαίου δεν ερμηνεύουν ορθά τις αιτίες των διεθνών συγκρούσεων, τότε ποια είναι η ερμηνεία τους; Ο Robbins ξεκινάει από την παρατήρηση της πραγματικότητας ότι οι πόλεμοι αποτελούν «έναν αγώνα είτε για τη διατήρηση δύναμης, είτε για επαύξησή της».³³⁶ Οικονομικοί παράγοντες κρύπτονται υπό την έννοια της δύναμης του έθνους, όπως έλεγχος των πρώτων υλών, μέσων μεταφοράς, ροής ξένων επενδύσεων κ.λπ., αλλά υπάρχουν και σημαντικά μη οικονομικά-ψυχολογικά κίνητρα που οδηγούν σε πολέμους. Όταν φθάνει όμως να συζητήσει τη σύγκρουση Βρετανίας-Γερμανίας στον Α' παγκόσμιο πόλεμο ο Robbins δίνει μια απλοϊκή εξήγηση. Ισχυρίζεται ότι η βρετανική αυτοκρατορία στηριζόταν στο ελεύθερο εμπόριο σε αντίθεση με άλλες μεγάλες δυνάμεις, άρα είχε μόνιμο άγχος «να φθάσει εκεί [ενν. σε νέες αποικίες] πρώτη»³³⁷ γιατί αν έφταναν πρώτοι οι ανταγωνιστές της θα την απέκλειαν. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή οι Άγγλοι αι-

³³⁴ L. Robbins (1939) *The economic causes of war*, London: Cape, 19. Βλ. και του ίδιου (1937) *Economic planning and international order*. London: Macmillan, και (1939b) *The Economic basis of class conflict*. London: Macmillan.

³³⁵ Στο ίδιο, 20-59.

³³⁶ Στο ίδιο, 60.

³³⁷ Στο ίδιο, 81.

σθάνονταν ότι έπρεπε να ελέγξουν μεγάλες εδαφικές εκτάσεις μόνο και μόνο για να αποτρέψουν το να πέσουν αυτές στα χέρια ανταγωνιστών. Το αποτέλεσμα ήταν ότι συνέβησαν και αυτοί στην όξυνση των αντιθέσεων. Τα οικονομικά κίνητρα τους μπορεί να ξεπήδαγαν από «έλλειψη εμπιστοσύνης και ευέξαπτη διάθεση».³³⁸ Οι Γερμανοί όμως ακολουθώντας μια επιθετική πολιτική εμπορικής εξάπλωσης υποκινούνταν οικονομικά από «κίνητρα βαρβαρικών ορδών».³³⁹

Γελικά, δηλαδή ο Robbins καταφεύγει σε ψυχολογικές κατηγορίες που απευθύνονται στο θυμικό παρά στον νου για να συναρέσει οικονομικά αίτια με υφιστάμενες προκαταλήψεις. Το έργο του ωστόσο είχε σημαντική απήχηση στη Βρετανία, και όχι μόνο.

6.5. Διεθνείς θεσμοί και οικονομική επιστήμη: το έργο των οικονομολόγων της Κοινωνίας των Εθνών

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '20 και του '30 η Κοινωνία των Εθνών (Κ.Τ.Ε.), ο προάγγελος του Ο.Η.Ε., απασχόλησε πολλούς οικονομολόγους σε διάφορες έρευνες. Οι οικονομολόγοι αυτοί, τότε νέοι σε ηλικία, έμελλαν να αποκτήσουν μεγαλύτερη φήμη αργότερα και να περάσουν στην ιστορία χάρη στις συμβολές τους σε θεωρία και πολιτική. Ο κατάλογος περιλαμβάνει τους J. Tinbergen, G. Haberler, J. Meade, T. Koopmans, R. Nurkse, W. Roepke και άλλους.

³³⁸ Στο ίδιο, 85.

³³⁹ Στο ίδιο, 85.

Η Κ.Τ.Ε. ήταν βέβαια ένας διεθνής οργανισμός αφιερωμένος στη συνεργασία και τη συνεννόηση μεταξύ εθνών. Είναι φυσικό λοιπόν το γεγονός ότι οι οικονομολόγοι που δούλεψαν γι' αυτήν είχαν μια καταρχήν φιλελεύθερη, αντιπολεμική διάθεση και στάση και συνεργάστηκαν σε αρκετά ερευνητικά προγράμματα πάνω στη βάση της αναζήτησης ειρηνικών διεξόδων από τα οξύτατα προβλήματα του μεσοπολέμου. Ιδίως η κρίση του 1929 και οι επιπτώσεις της απασχόλησαν πολύ τους οικονομολόγους αυτούς. Ενώ η Κ.Τ.Ε. παρέπαιε λόγω πολιτικής έλλειψης συνεννόησης, με αποκορύφωμα την αποτυχία της παγκόσμιας οικονομικής συνδιάσκεψης του 1933, οι παραπάνω οικονομολόγοι συνέχισαν να παράγουν έργο, ιδίως στον τομέα της θεωρίας και της πρακτικής του διεθνούς εμπορίου. Στη συνέχεια θα δούμε με συνοπτικό τρόπο ποιες συμβολές υπήρξαν και ποια μέτρα πολιτικής προτάθηκαν από τους οικονομολόγους που προαναφέραμε.

Η Κ.Τ.Ε. καταρχήν δημιούργησε στη δεκαετία του '30 παρατηρητήριο με σκοπό τη συλλογή στατιστικών στοιχείων για την πορεία της παγκόσμιας οικονομίας.³⁴⁰ Καθώς τα στοιχεία έκαναν σαφές το μέγεθος της οικονομικής κρίσης παγκοσμίως, μπήκαν οι βάσεις για έρευνες σχετικές με το φαινόμενο των οικονομικών διακυμάνσεων.

³⁴⁰ Η προσπάθεια αυτή έγινε σε μια εποχή που, παράλληλα, Ινστιτούτα μελετών των οικονομικών διακυμάνσεων σε Η.Π.Α. και Ευρώπη συνέβαλαν στην ποσοτική ανάλυση δεδομένων για την οικονομία και επέτειναν την τάση για «μαθηματικοποίηση» της οικονομικής επιστήμης. Ιδιαίτερα στη λεγόμενη Cowles Commission στις Η.Π.Α. έγινε αρκετή προπαρασκευαστική δουλειά ώστε μεταπολεμικά το τοπίο της έρευνας στην οικονομική επιστήμη να αλλάξει άρδην.

Ο G. Haberler άρχισε να γράφει το *Prosperity and Depression*, ένα καθαρά θεωρητικό έργο, ενώ ο J. Tinbergen ξεκίνησε την έρευνα που θα είχε ως αποτέλεσμα μεταγενέστερα το *Statistical Testing of Business Cycle Theories*.³⁴¹ Από τα έργα αυτά, που έθεσαν τις βάσεις, αλλά και από επόμενα που ακολούθησαν, προκύπτουν δύο εναλλακτικά επίπεδα αναλύσεων.

Στο πρώτο, η παγκόσμια οικονομία αποτελεί έναν υποθετικό «ιδεατό κόσμο» στον οποίο υπάρχει διεθνής καταμερισμός εργασίας, ελεύθερο εμπόριο και εξισορρόπηση επιπέδων τιμών μεταξύ κρατών που στηρίζεται στη λειτουργία ενός κανόνα χρυσού. Η ανάλυση της καθημερινής πραγματικότητας της δεκαετίας του '30 θα έπρεπε να προσπαθεί να εξακριβώσει και να καταγράψει αποκλίσεις από αυτό το ιδανικό νεοκλασικό πρότυπο. Η θεώρηση αυτή πρόσφερε πολλές επιμέρους μελέτες όπως των Roepke, Condliffe και Pasvolsky για εμπόδια στο εμπόριο, καρτέλ, απομακρύνσεις από τον κανόνα χρυσού κ.λπ.³⁴² Οι A. Hansen και F. Hilgerdt συγκαταλέγονται σε αυτούς που αναζήτησαν αιτιώδεις σχέσεις μεταξύ αποκλίσεων από το κλασικό πρότυπο λειτουργίας της οικονομίας και παράτασης της κρίσης.³⁴³

³⁴¹ Τα έργα αυτά κυκλοφόρησαν το 1937 και το 1938 αντίστοιχα.

³⁴² Ανεξάρτητα από τους οικονομολόγους αυτούς, στην Ελλάδα, ο Π. Χριστοδουλόπουλος προώθησε ακριβώς αυτό το πρότυπο προσέγγισης της διεθνούς κατάστασης μετά το 1929. Βλ. Π. Χριστοδουλόπουλος (1935) «Η εξισορρόπηση των διεθνών πληρωμών», *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, 15: 308-378.

³⁴³ Βλ. A. Hansen (1932) *Economic stabilization in an Unbalanced World*. New York: Harcourt, και αναλυτικότερα N. De Marchi (1991) «League of Nations economists and the ideal of peaceful change in the 30s», C. Goodwin (ed.), *Economics and National Security*, Durham: Duke University Press, 143-178.

Στο δεύτερο πρότυπο, που αναπτύχθηκε από τον Tinbergen, υπάρχει μια δυναμική θεώρηση στη θέση της στατικής προσέγγισης των νεοκλασικών κατά το ότι ενσωματώνονται στη διερεύνηση των τάσεων του διεθνούς εμπορίου οι οικονομικοί κύκλοι και διερευνάται η επιρροή τους στην παγκόσμια οικονομία. Καθώς οι διακυμάνσεις αυτές διαχέονται μέσω του εμπορίου σε περισσότερες χώρες προκαλούν ανισορροπίες και επιτείνουν δυσλειτουργίες. Εδώ δηλαδή η διαταραχή δεν προσλαμβάνεται ως απόκλιση από το ιδεατό, αλλά ως ενδογενής τάση του συστήματος.

Όπως θα ανέμενε κανείς το πρώτο μοντέλο, στηριγμένο στην κληρονομιά του οικονομικού φιλελευθερισμού ήταν αυτό που καθοδηγούσε την πλειοψηφία των οικονομολόγων της Κ.Τ.Ε. και αυτό που δέσποζε στις περισσότερες συζητήσεις της δεκαετίας του '30.

Επιφανής εκπρόσωπος της τάσης αυτής ήταν ο J. Condliffe. Σ' ένα ολοένα εχθρικότερο για τις απόψεις του διεθνές πολιτικό σκηνικό, ο Condliffe δεν έπαυε να τονίζει την ανάγκη να επιστρέφουν οι βιομηχανικά ανεπτυγμένες χώρες στο ελεύθερο εμπόριο και στον κανόνα χρυσού. Γεγονότα όπως η εισαγωγή του δασμολογίου των Hawley / Smoot στις Η.Π.Α. το 1930 (που ως γνωστό αύξησε τους αμερικανικούς δασμούς κατά 30% κατά μέσο όρο), η άρση της μετατρεψιμότητας της στερλίνιας το Σεπτέμβριο του 1931, η υποτίμηση του δολαρίου πριν την παγκόσμια οικονομική συνδιάσκεψη του 1933, και άλλα, δεν ήταν αρκετά για να οδηγήσουν τον Condliffe και άλλους φιλελεύθερους της εποχής σε προσπάθεια κατανόησης των πολιτικών αιτίων γι' αυτά τα μέτρα. Αντίθετα, οι οικονομολόγοι αυτοί, θεωρούσαν κοντόφθαλμες και ανορθολογικές τις αντιδράσεις της οικονομικής πολιτικής, χωρίς

να κατανοούν ότι η μεγάλη διαταραχή του 1929 είχε κλονίσει τόσο πολύ την ιδιωτική πρωτοβουλία που ήταν μάταιο να στηρίζεται κανείς σ' αυτή για την ανάκαμψη του διεθνούς εμπορίου χωρίς κάποιες μορφής μέτρα. Αφού λοιπόν οι διεθνείς θεσμοί έλλειπαν για να συντονίσουν τέτοιας μορφής πολιτικές, τα εθνικά κράτη προχωρούσαν σε παρεμβάσεις ανάλογα με την πολιτική συγκυρία και τις αναγκαιότητες που προέκυπταν.

Ο Condliffe τόνιζε ότι ήταν λάθος να επικεντρώνεται κανείς στο κόστος του πολέμου σε ανθρώπινες ζωές και κοινωνική δυστυχία. «Το απώτερο κόστος του πολέμου είναι πιο σημαντικό»,³⁴⁴ έλεγε, και έφερνε ως παράδειγμα τους ναπολεόντειους πολέμους. Οι πόλεμοι αυτοί είχαν ως αποτέλεσμα μια παρατεταμένη οικονομική δυσπραγία σε νικητές και ηττημένους, παρά το γεγονός ότι στη Βρετανία βρισκόταν σε εξέλιξη η βιομηχανική επανάσταση. Παρόμοιες συνέπειες είχαν ο αμερικανικός εμφύλιος και οι πολεμικές εκστρατείες της Πρωσίας. Άρα, κατά τον Condliffe, οι πόλεμοι άφηναν βαθείς ουλές στο σώμα της οικονομίας. Οι τιμές διακυμαίνονταν μετά τον πόλεμο αφύσικα, η επενδυτική δραστηριότητα έχανε την κανονικότητά της, η μείωση του εργατικού δυναμικού έκανε την αγορά εργασίας ασταθή, ενώ ελλείψεις σε πρώτες ύλες και είδη διατροφής αποδιοργάνωναν την παραγωγή για μακρύ χρονικό διάστημα.³⁴⁵ Όπως έδειχναν όμως τα στατιστικά στοιχεία, χειρότερη μακροχρόνια συνέπεια μιας διεθνούς σύγκρουσης ήταν η ανατρο-

³⁴⁴ J. B. Condliffe (1935) *War and depression*. Boston: World Peace Foundation., 5.

³⁴⁵ Στο ίδιο, 7-14.

πή της χρηματοπιστωτικής ισορροπίας του διεθνούς συστήματος. Διόγκωση δημοσίων χρεών, που έπρεπε να αποπληρωθούν υπό συνθήκες στάσιμης παραγωγής και εισοδήματος, δημιουργούσαν ανασφάλειες στους δυνητικούς δανειστές και περιόριζαν την υφιστάμενη πριν τον πόλεμο ροή κεφαλαίων. Τέλος το διεθνές εμπόριο συρρικνωνόταν δραστικά και η ανασυγκρότηση μετά από έναν πόλεμο γινόταν τόσο δυσκολότερη όσο περισσότερες χώρες εμπλέκονταν σ' αυτόν. Η ορθολογική λύση ήταν, κατά τον Condliffe, να μπει ένα φρένο στον οικονομικό εθνικισμό και στα επενδυμένα συμφέροντα που γιγαντώνονταν πίσω από τον πατριωτισμό, επιδιώκοντας τα προσωπικά τους κέρδη και αδιαφορώντας για τη γενικότερη δυσπραγία του παγκόσμιου οικονομικού οργανισμού. Όπως έλεγε ο ίδιος «η μόνη ασφαλής πολιτική που θα έπρεπε να ακολουθήσει μια χώρα είναι η θετική πολιτική διεθνούς συνεργασίας σε μια προσπάθεια οικοδόμησης, για ακόμα μια φορά, σταθερών οικονομικών και πολιτικών δομών».³⁴⁶ Συλλογική ασφάλεια και ευημερία μέσα από τη συνεργασία αποτελούσαν για τον Condliffe, και όχι μόνο, τη μοναδική δυνατή διέξοδο στις διακρατικές σχέσεις.³⁴⁷

Η επικρατούσα πραγματικότητα ωστόσο, την οποία οι αναλύσεις που προαναφέραμε δεν μπορούσαν να μεταβάλουν, έδωσε σταδιακά θέση στο δεύτερο, «διαρθρωτικό» πρό-

³⁴⁶ Στο ίδιο, 29. Παρόμοιες απόψεις για το διεθνές εμπόριο και δριμύτατη κριτική κατά του προστατευτισμού διατύπωνε και ο διευθυντής του ανωτέρου Ινστιτούτου Διεθνών Σπουδών της Γενεύης W. Rappard στο (1937) *Economic nationalism*. Cambridge, Mass: Harvard University Press. Την παράδοση αυτή συνέχισε μεταπολεμικά ο M. A. Heilperin (1960) *Studies in economic nationalism*. Genève: Droz. Στο στόχαστρό του τελευταίου βρισκόταν ο ενδεικτικός προγραμματισμός της μεταπολεμικής οικονομίας και ο Keynes.

³⁴⁷ Βλ. και του ίδιου 1938 και 1941.

τυπο. Εφόσον η συνεργασία στο διεθνές εμπόριο δεν ήταν εγγυημένη, παρουσιαζόταν ανάγκη συντονισμού των διεθνών οικονομικών σχέσεων μέσω μιας φωτισμένης τεχνοκρατίας. Οι κινήσεις των εμπορικών ισοζυγίων αντανακλούσαν μεταβολές στις διαρθρώσεις της οικονομίας, άλλες ενδογενείς, άλλες προκληθείσες από την οικονομική πολιτική ως απαντήσεις στην παγκόσμια κρίση. Η νεοκλασική ανάλυση της ισορροπίας έπρεπε να δώσει τη θέση της σε μια νέα προσέγγιση που θα έδινε έμφαση στους θεσμούς και τη δυναμική της ευρύτερης ιστορικής μεταβολής.³⁴⁸

Για τον ίδιο λόγο ερευνήθηκε, όπως είδαμε, από την Κ.Τ.Ε. το θέμα των οικονομικών υφέσεων και κρίσεων καθώς και της κατάλληλης πολιτικής για την άμβλυση αυτών των φαινομένων. Σημαντικό ρόλο σ' αυτές τις έρευνες έπαιξε ο A. Loveday ως επικεφαλής και συντονιστής των εργασιών άλλων οικονομολόγων. Ήδη την εποχή εκείνη άρχιζαν οι εχθροπραξίες του Β' παγκοσμίου πολέμου και οι προσπάθειες δημιουργίας συνθηκών εμπιστοσύνης μεταξύ των μελών της διεθνούς κοινότητας, μέσα από επιστημονικές μελέτες, ήταν περίπου μάταιη.

Επειδή όμως στο μεταξύ είχε δει το φως της δημοσιότητας η Γενική Θεωρία του Keynes, οι εργασίες του Tinbergen και άλλων οπαδών της «διαρθρωτικής» προσέγγισης λείαναν το έδαφος για την αλλαγή στις οικονομικές αντιλήψεις που παρατηρήθηκε μεταπολεμικά. Άλλωστε όλοι οι οικονομολόγοι της Κ.Τ.Ε. εργάστηκαν σε υπηρεσίες σχετιζόμενες με την πολεμική προσπάθεια των συμμάχων και μετέφεραν

³⁴⁸ J. Tinbergen (1940) «Econometric business cycle research», *Review of Economic Studies*, 7: 73-90.

και εκεί, και στη μετέπειτα σταδιοδρομία τους, τη βεβαιότητα ότι η σπουδαιότητα ενός συντονιστικού οργάνου όπως το κράτος και άλλοι διεθνείς θεσμοί ήταν απαραίτητη για την αρμονική κίνηση της οικονομίας διαχρονικά.

6.6. Η πολιτική οικονομία του εθνικο-σοσιαλισμού

Δεν είναι βέβαιο αν *Ο Αγών μου* του Hitler και η οικονομική θεωρία του εθνικο-σοσιαλισμού αξίζουν ξεχωριστής ανάλυσης. Τα όσα είναι γνωστά από τον Schumpeter και τον Priebram επιβεβαιώνουν ότι το οικονομικό στοιχείο είχε στον Hitler έντονο τον ιδεολογικό προπαγανδιστικό χαρακτήρα και ήταν γενικά δευτερεύον στην ανάλυση των Γερμανών απολογητών του εθνικο-σοσιαλισμού.³⁴⁹ Παρ' όλα αυτά θα στρέψουμε στα επόμενα την προσοχή μας στη θεώρηση της πολιτικής οικονομίας του εθνικο-σοσιαλισμού, μια και η χιτλερική ιδεολογία ήταν αρκετά διαδεδομένη στην Ευρώπη κατά το μεσοπόλεμο.³⁵⁰

Κύριο χαρακτηριστικό της οικονομικής σκέψης στη Γερμανία, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '20, είναι η υποχώρηση της επιρροής της ιστορικής σχολής προς όφελος του νεοκλασικισμού, αυστριακού κυρίως τύπου, ιδιαίτερα στον πανεπιστημιακό χώρο.³⁵¹ Οι νεοκλασικοί συγκέντρωναν, στο επίπεδο της οικονομικής πολιτικής, τα πυρά τους κατά

³⁴⁹ Βλ. J. Schumpeter (1954) *History of economic analysis*, London: Allen and Unwin, 1054 και Priebram (1983) *A history of economic reasoning*. Baltimore: J. Hopkins University Press, 389.

³⁵⁰ Η παρακάτω ανάλυση στηρίζεται στα όσα έχουμε αναφέρει στο «Μορφές οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα, 1936-40» στο Μ. Ψαλιδόπουλος (1999) *Πολιτική Οικονομία και Έλληνες Διανοούμενοι*, Αθήνα: Τυπωθήτω-Δαρδανός, 119-167.

της κοινωνικής πολιτικής των κυβερνήσεων συνασπισμού της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, όπως αυτή αντικατοπτριζόταν στον νόμο του 1927 «περί κοινωνικών ασφαλίσεων». Σύμφωνα με την επιχειρηματολογία τους, τα προβλήματα ανταγωνιστικότητας της γερμανικής οικονομίας του μεσοπολέμου και η μόνιμη οικονομική κρίση, είτε με τη μορφή του υψηλού πληθωρισμού της περιόδου 1920-22 είτε με τη μορφή της τεράστιας ανεργίας, που μετά την παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929 είχε πάρει τρομακτικές διαστάσεις (6 εκατομμύρια άνεργοι το 1930) οφείλονταν στο παρεμβατικό κράτος και στην κοινωνική του πολιτική. Η κυβέρνηση μειοψηφίας του καγκελάριου Brüning (1930-31) άρχισε να εφαρμόζει μια πολιτική δραστηκής περικοπής των δημοσίων δαπανών και των μισθών και ταυτόχρονα αύξησης των φόρων, με στόχο την ισοσκέλιση του προϋπολογισμού και την αυτοκάθαρση της οικονομίας σύμφωνα με τα νεοκλασικά δόγματα. Αποτέλεσμα ήταν να επιταθεί σε τέτοιο βαθμό η ύφεση και η ανεργία, ώστε η κυβέρνησή του να πέσει.³⁵² Οι κυβερνήσεις Papen και von Scheicher, που την διαδέχθηκαν, εφάρμοσαν μερικά προγράμματα εκτέλεσης δημοσίων έργων που είχαν προταθεί από μεμονωμένους επιχειρηματίες, επιστήμονες και συνδικαλιστές και είχαν απορριφθεί όλα από τους νεοκλασικούς πανεπιστημιακούς.³⁵³ Τα προγράμματα αυτά, που ανακούφισαν την αγορά εργασίας, συνεχίστηκαν

³⁵¹ C. D. Krohn (1981) *Wirtschaftstheorien als politische Interessen*. Frankfurt: Campus, 22.

³⁵² K. Hardach (1976) *Wirtschaftsgeschichte Deutschlands im 20. Jahrhundert*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.

³⁵³ G. Kroll (1958) *Von der Weltwirtschaftskrise zur Staatskonjunktur*. Berlin: Ducker und Humblot.

από τον Hitler όταν κατέλαβε την εξουσία. Η έκρυθμη πολιτική κατάσταση της δεκαετίας του '20 υπαγορεύει και τις προτεραιότητες των οικονομολόγων του εθνικοσοσιαλισμού που δεν χάνουν τον καιρό τους διατυπώνοντας κάποια συγκεκριμένη οικονομική θεωρία εναλλακτική προς τον φιλελευθερισμό και τον μαρξισμό, αλλά προτείνουν διάφορα μέτρα πολιτικής ανάλογα με την οικονομική συγκυρία. Αυτά έχουν σκοπό να αυξήσουν τις ψήφους του κόμματός στις εκλογές που διεξάγονται επανειλημμένα.

Για παράδειγμα ο Gottfried Feder ζητάει από το 1920, το «σπάσιμο της δουλείας του τόκου», θεωρώντας το τραπεζικό κεφάλαιο και τους Εβραίους κατόχους του υπεύθυνους για την οικονομική δυσπραγία της γερμανικής κοινωνίας και τις υψηλές τοκοχρεολυτικές της υποχρεώσεις. Ο Gregor Strasser, εξέχον μέλος της λεγόμενης αριστερής πτέρυγας του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος, ζητάει το 1925 τη δήμευση της περιουσίας των γαιοκτημόνων και τη διανομή της γης στους αγρότες. Ο ίδιος, μιλώντας το 1932, ως εκπρόσωπος του κόμματός του στη Βουλή, κατά τη διάρκεια συζήτησης σχετικής με τη δημιουργία θέσεων εργασίας, προπαγάνδισε την ανάληψη ευρείας έκτασης δημοσίων έργων και ριζικές φορολογικές μεταρρυθμίσεις υπέρ των οικονομικά ασθενέστερων. Άλλοι οικονομολόγοι (H. Buchner, M. Frauendorfer) προπαγάνδιζαν συντεχνιακές μορφές οργάνωσης της κοινωνίας, αποθεώνοντας το ισχυρό κράτος. Τέλος, ο Walther Darré, ειδικός για τον γεωργικό τομέα, διατύπωσε απόψεις υπέρ της επαναγροτικοποίησης της Γερμανίας, καθώς και ρατσιστικές απόψεις περί φυλετικής καθαρότητας της αγροτικής τάξης.³⁵⁴

³⁵⁴ W. Krause (1969) *Wirtschaftstheorie unter dem Hackenkreuz*. Berlin: Akademie.

Ο λαϊκίστικος και φηφοθηρικός χαρακτήρας των παραπάνω απόψεων καταφαίνεται και από την απήχυσή τους και από την πορεία των προσώπων που τις εξέφρασαν, μετά την κατάληψη της εξουσίας από τον Hitler. Ο Feder διορίζεται για μικρό χρονικό διάστημα υφυπουργός Οικονομικών και ακολούθως περνά στην αφάνεια. Ο τόκος βέβαια δεν καταργείται. Ο Strasser, μοναδικός ίσως από τους προηγούμενους που εννοούσε σοβαρά όσα έλεγε, δολοφονήθηκε το 1934 από τα SS κατά τη διάρκεια εσωκομματικών εκκαθαρίσεων. Μάλιστα, μετά την υπουργοποίηση του πρώην διοικητή της Κεντρικής Τράπεζας Schacht, το 1934, καμία απ' τις αιρετικές απόψεις της δεκαετίας του '20 δεν ξανακούγεται. Τα προγράμματα δημοσίων έργων (αυτοκινητόδρομοι) συνεχίζονται και από το 1936, το αργότερο, αρχίζει ο επανεξοπλισμός της Γερμανίας.

Στο χώρο της οικονομικής σκέψης εμφανίζονται νέες προπαγανδιστικές απόψεις: αρχικά, η «πειθαρχημένη» ή «ελεγχόμενη οικονομία» και, αργότερα, η «οικονομία του διευρυσμένου χώρου», η οποία μέσα από το συμπληρωματικό χαρακτήρα της γερμανικής οικονομίας σε σχέση με εκείνη της κεντρικής και νοτιοανατολικής Ευρώπης, προσπαθεί να επικαλύψει επιστημονικά τις ιμπεριαλιστικές διαθέσεις του Τρίτου Ράιχ.³⁵⁵

Στο *Ο Αγών μου*, ο Hitler, τόνιζε ότι η Γερμανία είχε δώσει ανέκαθεν έμφαση στην οικονομική ανάπτυξη και κατάκτηση ξένων αγορών, χωρίς να βλέπει, ότι έτσι ή αλλιώς, θα είχε να αντιμετωπίσει τον πόλεμο των ανταγωνιστών της

³⁵⁵ E. Teichert (1984) *Autarkie und Grossraumwirtschaft in Deutschland 1930-9*. Munchen: Hanser.

λόγω αυτής της πολιτικής. Η παραμέληση της ορθής πολεμικής και στρατιωτικής δύναμης ήταν αυτή που οδήγησε τη Γερμανία στην ήττα το 1918.³⁵⁶

Δεν θα πρέπει όμως να παραβλεφθεί ότι ο εθνικοσοσιαλισμός ξεκινάει από το άτομο βάζοντάς το στον πυρήνα της ανάλυσης. Άτομα μεγάλης προσωπικής μεγαλοφυΐας και δημιουργικότητας είναι αυτά που δίνουν αξία στα αγαθά και στην κοινωνία. Η φύση επιλέγει αυτά τα άτομα επειδή είναι άριστα να κυριαρχήσουν και να διοικήσουν. Όπως λοιπόν η εργασία δημιουργεί αξία, έτσι και ο επιχειρηματίας δικαιώνεται στον ρόλο του μόνο αν επιδεικνύει ανωτερότητα στο λείτούργημά του (κατακτά αγορές, εφαρμόζει νεωτερισμούς ρίχνοντας το κόστος κ.λπ.) Δεν είναι με άλλα λόγια η ιδιοκτησία του αυτή που τον νομιμοποιεί στον ρόλο του στην κοινωνία. Μια κοινωνία που λειτουργεί υπό την καθοδήγηση των αρίστων έχει απεριόριστες δυνατότητες εξέλιξής της προς την πρόοδο.³⁵⁷

Οι ιδέες αυτές έπαιρναν μια ρατσιστική χροιά όταν οι άριστοι έρχονταν σε σύγκρουση με αντιπάλους που υπέτασσαν τα πάντα στα προσωπικά τους κέρδη. Η ανάγκη κατίσχυσης της φυλετικής αξίας ενός έθνους έκανε απαραίτητη την αύξηση του πληθυσμού του, την αποφυγή προσμείξεων του με μεταναστευτικούς λαούς κ.λπ. Η διαρθρωτική μετάβαση από την αγροτική στη βιομηχανική κοινωνία ενέχει, σύμφωνα με τον Hitler, κινδύνους. Η αγορά ειδών διατροφής από πωλήσεις βιομηχανικών προϊόντων σε υπανάπτυκτες

³⁵⁶ A. Hitler (1943) *Mein Kampf*. München: Ehe, 172-192.

³⁵⁷ Στο ίδιο, 311 κ.ε. Επίσης Baynes, N. H. (1942) *The speeches of Adolf Hitler*. 2 vols.. London: Oxford University Press, 209 επ. και 496 επ.

χώρες ήταν επισφαλής, καθώς και άλλες βιομηχανικές χώρες ζητούσαν είδη διατροφής και ανταγωνίζονταν μεταξύ τους.³⁵⁸ Εξάλλου, πού θα έβρισκαν οι φτωχές χώρες τα μέσα να αγοράσουν βιομηχανικά είδη και πόσο χρόνο θα κράταγε αυτό; Η γεωγραφική επέκταση γινόταν λοιπόν αναπόφευκτη. Όχι μόνο οικονομικοί λόγοι την επέβαλαν αλλά και η αναγκαιότητα υποταγής των «κατωτέρων» στους «ανώτερους».³⁵⁹

Ένας τέτοιος κατώτερος λαός ήταν οι Εβραίοι που δεν διέθεταν κατά τον Hitler μια ορθή αντίληψη περί εργασίας. Δεν είχαν δικό τους εθνικό χώρο, ήταν ενσωματωμένοι σε κοινωνίες άλλων φυλών τις οποίες και επηρέαζαν, αρνητικά βέβαια, εξού και έπρεπε να καταπολεμηθούν αμείλικτα.³⁶⁰

Ως εξουσία λοιπόν ο εθνικο-σοσιαλισμός προώθησε, όπως προαναφέραμε, μέσω του πολέμου και των κατακτήσεων την «οικονομία του ευρύτερου χώρου», μια οικονομία βασισμένη στη σύζευξη περιφερειακών οικονομικών μονάδων που ζούσαν σε σχετική αυτάρκεια όντας μέλη ενός ευρύτερου συνόλου. Συνοφίζοντας λοιπόν, βλέπουμε ότι ο Hitler ξεκινάει από το άτομο και το ατομικό του συμφέρον. Υποτάσσει τον ατομικό ανταγωνισμό σε ένα υψηλότερο νόμο. Πιστεύει στην πρόοδο που ορίζει υλιστικά και με τεχνολογικούς όρους. Δέχεται την πρωτοκαθεδρία της παραγωγικής εργασίας και δίνει στην οικονομική ζωή μια αποκεντρωμένη ισόρ-

³⁵⁸ Για τον λόγο αυτό ο Hitler πίστευε ότι μόνο Γερμανοί υπήκοοι έπρεπε να έχουν ιδιοκτησία σε γη και ότι η αγορά μη αναγκαίων ξένων προϊόντων θα έπρεπε να απαγορευθεί, βλ. Baynes (1942), ό.π., 770 και 776 αντίστοιχα.

³⁵⁹ A. Hitler (1943), ό.π., 726 κ.ε. και Baynes (1942), ό.π., 744-987.

³⁶⁰ Baynes (1942), ό.π., 721-743.

ροπη τάξη. Εντάσσει όλη την παραπάνω ανάλυση στην «αριστοκρατική» κοσμοθεωρία του και έτσι δεν δέχεται τα όποια φυσιοκρατικά-κλασικά στοιχεία υπέρ μιας ανάλυσης όπου ο πόλεμος και η υποταγή του ασθενέστερου στον ισχυρό είναι η φυσική κατάσταση των πραγμάτων. Αποτελεί ατυχία της ανθρωπότητας ότι αντιλήψεις σαν αυτές βρήκαν πεδίο εφαρμογής στην Ευρώπη του 20ού αιώνα και την αιματοκύλισαν.

6.7. Ισορροπία της οικονομίας και χρηματοδότηση του πολέμου: J.M. Keynes

Η δημοσίευση της *Γενικής Θεωρίας* του Keynes το 1936 άρχισε σταδιακά να αλλάζει τις αντιλήψεις για το πώς λειτουργούσε η οικονομία ως σύνολο. Οι αμυντικές δαπάνες αποτελούν μέρος των δημόσιων δαπανών και οι τελευταίες, όπως θα δούμε στη συνέχεια, αποτελούν το κατ' εξοχήν μέσο οικονομικής πολιτικής που μπορεί να χρησιμοποιηθεί από το δημόσιο για να κρατάει την οικονομία συντονισμένη σε δρόμο οικονομικής ανάπτυξης και νομισματικής σταθερότητας.

Για να διατυπώσει τη θεωρία του ο Keynes ξεπέρασε τον φιλελευθερισμό της εποχής του, στον οποίο είχε γαλουχηθεί. Σε αντίθεση δηλαδή με τον Condliffe, ο Keynes αναγνώριζε πολιτικές πραγματικότητες και αναγκαιότητες, και εγκαταλείποντας την μονοτονία των γενικόλογων συστάσεων επιχείρησε να συνδυάσει θεωρητικό λόγο με πρακτικές προτάσεις περί εξόδου της οικονομίας από μια μεγάλη ύφεση σαν αυτή του 1929.

Ας ξεκινήσουμε όμως με μια αναδρομή στις ιστορικές συν-

θήκες διαμόρφωσης της κεινσιανής θεωρίας καταλήγοντας μέσω της *Γενικής Θεωρίας* στο *How to Pay for the War*, την πιο ξεκάθαρη τοποθέτηση του Keynes στο θέμα του πώς πρέπει να χρηματοδοτείται ο πόλεμος.³⁶¹

Με τη δημοσίευση της *Γενικής Θεωρίας* του Keynes, η νεοκλασική θεωρία δέχεται μια ιδιόμορφη επίθεση από έναν πασίγνωστο στη βρετανική διεθνή κοινωνία οικονομολόγο με ακαδημαϊκά ενδιαφέροντα, συμμετοχή στην πολιτική ζωή της χώρας του και ιδιαίτερη ικανότητα να επηρεάζει την κοινή γνώμη.

Ας θυμηθούμε ότι οι Βρετανοί κλασικοί, ακολουθώντας τη μαρσαλιανή σύζευξη του κλασικισμού με τον νεοκλασικισμό και χρησιμοποιώντας στοιχεία της ωφελιμιστικής φιλοσοφίας παράλληλα με την ανάλυση της μερικής ισορροπίας, είχαν εκφράσει επιφυλάξεις για το αν η ελεύθερη λειτουργία των αγορών οδηγούσε σε κοινωνικώς επιθυμητά αποτελέσματα. Οι αντιρρήσεις τους, ωστόσο, επικεντρώνονταν σε θέματα συναφή προς τις επιπτώσεις της μεγέθυνσης των επιχειρήσεων, που οδηγούσαν σε διαστρέβλωση του μηχανισμού των τιμών και σε αποτυχίες της αγοράς σε ειδικές περιπτώσεις.

Η κριτική του Keynes για το καπιταλιστικό σύστημα ήταν διαφορετικού χαρακτήρα, μια και πίστευε ότι το σύστημα της οικονομίας της αγοράς ήταν χρονίως ασταθές και ανίκανο να οδηγήσει την οικονομία σε πλήρη αξιοποίηση των πλουτοπαραγωγικών πόρων της. Τονίζοντας, μάλιστα, τη σημασία της ενεργού ζήτησης και των αυξημένων δαπανών

³⁶¹ Στη συνέχεια στηριζόμαστε στην ανάπτυξη των απόψεων του Keynes που επιχειρήσαμε στο Μ. Ψαλιδόπουλος (1997) *Οικονομικές θεωρίες και κοινωνική πολιτική*. Αθήνα: Αίολος, 140 κ.ε.

ώστε να εξασφαλιστεί υψηλή ευημερία και πλήρης απασχόληση, ο Keynes αμφισβήτησε τη σημασία της φειδούς και της αποταμίευσης γενικότερα. Οι επιπτώσεις, λοιπόν, της κείν-σιανής θεωρίας για την οικονομική, αλλά και την κοινωνική πολιτική, έχουν τη βάση τους σε μια εντελώς διαφορετική κοινωνική φιλοσοφία από αυτή των νεοκλασικών.

Πριν από τη δημοσίευση της *Γενικής Θεωρίας* και καθ' όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου, ο Keynes συμμετείχε έντονα στις καθημερινές διχογνωμίες γύρω από θέματα τρέχουσας οικονομικής πολιτικής. Το 1925 υπήρξε αντίθετος στην επιστροφή της λίρας στην προπολεμική της ισοτιμία με τον χρυσό, γιατί πίστευε ότι η λίρα ήταν υπερτιμημένη και ότι οι χρηματικοί μισθοί, επειδή είναι ανελαστικοί προς τα κάτω, δεν θα προσαρμόζονταν χωρίς κοινωνικές αναταραχές στην ισοτιμία αυτή, όπως πίστευαν οι νεοκλασικοί. Το 1929, μαζί με τον L. George υποστήριζαν την ανάγκη διενέργειας έργων για την καταπολέμηση της ανεργίας, απόρριπτοντας το επιχείρημα ότι αυτή η συγκεκριμένη κρατική ενέργεια εκτόπιζε την ιδιωτική πρωτοβουλία και διαστρέβλωνε ακόμα περισσότερο την αγορά. Την ίδια περίπου εποχή υποστήριζε και την επιβολή δασμών ως μέσο αναζωογόνησης της εγχώριας οικονομικής δραστηριότητας. Σε αυτές του τις παρεμβάσεις ο Keynes, ως πραγματιστής, έδινε βάρος στα πρακτικά αποτελέσματα που επιθυμούσε να πραγματοποιηθούν.³⁶²

Στη *Γενική Θεωρία* ο Keynes επιχείρησε δύο πράγματα: να θεωρητικοποιήσει τις ως τότε απόψεις του σε ένα νέο ερ-

³⁶² P. Clarke (1988) *The Keynesian revolution in the making*. Oxford: Clarendon.

μηνευτικό σχήμα για τον καπιταλισμό της εποχής και να πείσει για την ανάγκη ριζικής αλλαγής στον τρόπο προσέγγισης των οικονομικών προβλημάτων, ειδικά της ανεργίας, από οικονομολόγους και κυβερνήσεις. Όπως έλεγε ο ίδιος, «πίστευα ακράδαντα και για πολλά χρόνια στις θεωρίες στις οποίες τώρα επιτίθεμαι» και περιέγραφε τη διαδικασία συγγραφής του βιβλίου του «ως αγώνα απόδρασης από συνηθισμένους τρόπους σκέψης και διατύπωσης».³⁶³

Δύο είναι κατά τον Keynes, τα κυριότερα λάθη του καπιταλισμού της εποχής του: «η αποτυχία του να εξασφαλίσει πλήρη απασχόληση και η παρορμητική και άνιση διανθμή πλούτου και εισοδημάτων».³⁶⁴ Ο ίδιος επικεντρώθηκε στο πρώτο πρόβλημα, χωρίς να αμφισβητεί την οριακή θεωρία γενικά, παρά μόνο το αξίωμά της ότι η ωφέλεια του μισθού της εργασίας ισούται με την αρνητική ωφέλεια που η εργασία προκαλεί στον εργαζόμενο.

Για να μπορέσει να αποδείξει τη δυνατότητα ύπαρξης ακούσιας ανεργίας ο Keynes επιτέθηκε στο Νόμο του Say, στην αντίληψη, δηλαδή, ότι η προσφορά δημιουργεί τη ζήτησή της και ότι η αξία της παραγωγής ισούται με τη συνολική δαπάνη σε επίπεδο πλήρους απασχόλησης των συντελεστών παραγωγής. Σύμφωνα με τον Νόμο του Say, αποθησαυρισμός δεν είναι δυνατόν να υπάρξει. Αποχή από την κατανάλωση μπορεί να γίνεται, διότι ένα άτομο ίσως προτιμήσει την αναβολή της έναντι τιμήματος, του τόκου, αλλά το ποσό που αντιστοιχεί στην αποχή αυτή επανέρχεται στο εισοδηματικό κύκλωμα με τη μορφή του επενδυτικού κεφαλαίου.

³⁶³ J. M. Keynes (1936) *The General Theory of Employment Interest and Money*. London: Macmillan.

³⁶⁴ Στο ίδιο, 372.

ου. Με άλλα λόγια, ο τόκος ισορροπεί και εξισώνει την αποταμίευση με την επένδυση στην κοινωνία. Το χρήμα αποτελεί σε όλη αυτή τη διαδικασία ένα απλό μέσο εξυπηρέτησης των πληρωμών και δεν διαθέτει δική του αξία.

Ο Keynes άρχισε την επίθεσή του στο Νόμο του Say μελετώντας τον ρόλο του χρήματος από τη σκοπιά των ατόμων που το τηρούν, για να καταλήξει ότι το χρήμα τηρείται, μεταξύ άλλων, για τη ρευστότητα που προσφέρει, τη δυνατότητα, δηλαδή, άμεσης εκμετάλλευσης των δυνατοτήτων που δίνει η αγορά για κερδοσκοπία. Πέραν αυτού ο Keynes έδειχνε ότι, ανερχομένου του τόκου, ομολογίες και χρεόγραφα ήδη σε κυκλοφορία έχαναν μέρος της αξίας τους, εφόσον είχαν αγοραστεί όταν ο τόκος ήταν χαμηλός. Η πείρα των συναλλασσομένων τούς οδηγούσε, λοιπόν, στο να χρησιμοποιούν το χρήμα και ως μέσο αποθησαυρισμού αγοραστικής δύναμης, αποσύροντάς το προσωρινά εκτός κυκλοφορίας. Η παραπάνω ανάλυση γινόταν, βέβαια, πιο περίπλοκη αν στο χρηματιστήριο υπήρχαν χρεόγραφα διαφορετικής αξίας και σιγουριάς.³⁶⁵

Ο τόκος, κατά τον Keynes, δεν ήταν το μέγεθος που εξισορροπεί αποταμιεύσεις με επενδύσεις, αλλά ένα νομισματικό φαινόμενο το οποίο προκύπτει από τη ζήτηση και την προσφορά χρήματος στην κοινωνία, και μπορεί βέβαια να ασκήσει επιρροή στις αποταμιευτικές ή επενδυτικές επιλογές ιδιωτών και επιχειρήσεων. Όσον αφορά τους ιδιώτες, η αποταμίευσή τους εξαρτιόταν κυρίως απ' το εισόδημά τους. Μάλιστα, όσο αυτό ανερχόταν, αποταμιευόταν όχι μόνο ένα απόλυτα αλλά και αναλογικά μεγαλύτερο ποσό από πριν.

³⁶⁵ Στο ίδιο, 170-174.

Αυτό οφειλόταν στην τάση της οριακής ροπής για κατανάλωση να φθίνει καθώς το εισόδημα αυξανόταν, η οποία αποτελούσε ένα θεμελιώδη, ψυχολογικής ερμηνείας, νόμο.³⁶⁶

Οι συνέπειες της δυνατότητας αποθησαυρισμού στην κοινωνία και της αύξησης της αποταμίευσης αυξανόμενου του εισοδήματος, αποτελούσαν, κατά τον Keynes, πηγή ανησυχίας, καθώς έκαναν απαραίτητο μεγαλύτερο όγκο επενδύσεων προκειμένου η συνολική δαπάνη να ισούται με τη συνολική παραγωγή. «Όσο πλουσιότερη γίνεται μια κοινωνία, τόσο ευρύτερο θα είναι το κενό μεταξύ τρέχουσας και δυναμικής παραγωγής. Και με τον τρόπο αυτό γίνονται πιο φανερές και εξοργιστικές οι ατέλειες του οικονομικού συστήματος».³⁶⁷

Η διενέργεια επενδύσεων εξαρτιόταν από το κόστος δανειακών κεφαλαίων, δηλ. τον τόκο και την προεξοφλούμενη απόδοση της επένδυσης, που ο Keynes ονόμασε οριακή αποδοτικότητα του κεφαλαίου τονίζοντας ταυτόχρονα ότι «η σημαντικότερη σύγχυση που υπάρχει... [ενν. ως προς την έννοια αυτή] οφείλεται στην αποτυχία της κατανόησης ότι αυτή εξαρτάται από προσδοκώμενη απόδοση του κεφαλαίου και όχι μόνο από την παρούσα απόδοσή του».³⁶⁸ Η απόδοση αυτή εκτιμάται από τον κάθε επιχειρηματία με υποκειμενικά – ψυχολογικά κριτήρια και παρουσιάζει μεγάλη αστάθεια. Σε περίπτωση που η οριακή αποδοτικότητα του κεφαλαίου είναι χαμηλότερη του τρέχοντος τόκου, τότε δεν γίνονται επενδύσεις και το κράτος πρέπει να λάβει μέτρα, νομι-

³⁶⁶ Στο ίδιο, 107-112.

³⁶⁷ Στο ίδιο, 31.

³⁶⁸ Στο ίδιο, 141.

σματικά και δημοσιονομικά, προκειμένου να τις ενισχύσει. Ο ρόλος του δημοσίου έγκειται στο να καλύπτει άμεσα ή έμμεσα το κενό δαπάνης που δημιουργείται καθώς η οικονομία προοδεύει. Κατά τον Keynes, «ενώ η διεύρυνση των κρατικών λειτουργιών που συνεπάγεται το καθήκον της προσαρμογής της ροπής προς κατανάλωση προς την πρόθεση για επένδυση, θα φαινόταν σε ένα σύγγραμμα του 19ου αιώνα ή σ' ένα σύγχρονο Αμερικανό κεφαλαίουχο ως τρομερός περιορισμός του ατομισμού, εγώ αντίθετα, την υποστήριζω. Είναι και το μόνο πρακτικό μέσο αποφυγής της καταστροφής του συνόλου των υφισταμένων οικονομικών μορφών και η προϋπόθεση μιας επιτυχημένης λειτουργίας της ατομικής πρωτοβουλίας».³⁶⁹ Το εθνικό εισόδημα εξαρτάται, όπως προαναφέραμε, από τη συνολική δαπάνη, η οποία και προσδιορίζει τον όγκο της συνολικής απασχόλησης στην κοινωνία. Η ανεργία πριν και μετά την κρίση του 1929 οφειλόταν σε τελική ανάλυση στην ανεπαρκή, σε σχέση με τις συνολικές παραγωγικές δυνατότητες, ζήτηση στην οικονομία.

Οι συνέπειες της παραπάνω ανάλυσης για την οικονομική πολιτική μπορούν να περιγραφούν ως εξής: Η νομισματική πολιτική πρέπει να φροντίζει να είναι χαμηλός ο τόκος ώστε με δεδομένη την οριακή αποδοτικότητα του κεφαλαίου, να ενθαρρύνονται οι επενδύσεις. Επειδή, όμως, ίσχυε η λεγόμενη «παγίδα ρευστότητας», η νομισματική πολιτική έχανε από ένα επίπεδο ήδη χαμηλού τόκου τη δυνατότητα οποιασδήποτε επιρροής στη συνολική ζήτηση. Η δημοσιονομική πολιτική μπορούσε να παίζει πιο ενεργό ρόλο από τη

³⁶⁹ Στο ίδιο, 380.

³⁷⁰ Στο ίδιο, 267.

νομισματική. Ελλείμματα του δημοσίου επιτρέπονται σε περιόδους ύφεσης βραχυχρόνια, αρκεί τα δημόσια έργα να αυξάνουν τη συνολική ζήτηση. Η μείωση των μισθών ως διέξοδος από την ύφεση είναι από πλευράς θεωρίας καταδικαστέα, και από πολιτικής πλευράς δύσκολο να υλοποιηθεί. Κατά τον Keynes, «πουθενά δεν στηρίζεται η πίστη ότι πολιτική εύκαμπτων μισθών είναι σε θέση να επιφέρει μια κατάσταση συνεχούς πλήρους απασχόλησης».³⁷⁰ Το αντίθετο μάλιστα θα ήταν επιθυμητό, η διαρκής άνοδος των μισθών καθώς η οικονομία αναπτύσσεται, προκειμένου να καλυφθεί το δημιουργούμενο από τη διαδικασία αυτή κενό ζήτησης.

Ο Keynes στη Γενική Θεωρία αναφέρθηκε ελάχιστα στο θέμα της διανομής του εισοδήματος στην κοινωνία, ίσως επειδή πίστευε «ότι υπάρχει μια κοινωνική και ψυχολογικά εύλογη βάση για σημαντικές ανισότητες εισοδημάτων και πλούτου».³⁷¹ Έβλεπε, όμως, τις ανισότητες στην εποχή του να παίρνουν μεγάλη έκταση. Η αύξηση της φορολογίας κληρονομιών ήταν ένα μέσο που θα τις άμβλυε, ενώ, από την άλλη, ο χαμηλός τόκος που θα έπρεπε να ισχύει στην οικονομία, θα μείωνε τα τεράστια ποσά που καρπούνταν εισοδηματίες, η σταδιακή ευθανασία των οποίων μέσω της πολιτικής χαμηλών τόκων θα άμβλυε τις εισοδηματικές ανισότητες παραπέρα.

Συμπερασματικά η παραπάνω θεωρία είναι, σύμφωνα με τα λόγια του ίδιου του Keynes, «σχετικά συντηρητική στις συνέπειές της».³⁷² Παρ' όλα αυτά συνάντησε την αποδοκimasία της πανεπιστημιακής ορθοδοξίας της εποχής, κατά-

³⁷¹ Στο ίδιο, 374.

³⁷² Στο ίδιο, 377.

κτησε όμως τους νέους ερευνητές και όσους οικονομολόγους έμελλαν να στελεχώσουν επιτελεία των κυβερνήσεων των δημοκρατικών χωρών της εποχής που μάχονταν τον εθνικο-σοσιαλιστικό ολοκληρωτισμό.

Στο σημείο αυτό αξίζει να κάνουμε ένα άλμα στη μεταπολεμική περίοδο, όταν στα πλαίσια μιας αντίληψης γνωστής ως «οικονομική θεωρία της δημοσιονομικής πολιτικής» προωθήθηκε μια ακραία αντίληψη περί περιεχομένου και κοινωνικής φιλοσοφίας της κεινσιανής θεωρίας.

Η οικονομική θεωρία της δημοσιονομικής πολιτικής αποδέχεται σε καιρούς ανεργίας την ενίσχυση ιδιωτικών δαπανών ή τη διενέργεια δημοσίων δαπανών για το ξεπέρασμά της. Πολλοί οικονομολόγοι όμως φιλικά διακείμενοι προς την ιδιωτική πρωτοβουλία, ισχυρίστηκαν το εξής: Αν η οικονομία περνάει ύφεση, ο ιδιωτικός τομέας πρέπει να αφηθεί να την ξεπεράσει μόνος του. Το κράτος μπορεί να κάνει αμυντικές δαπάνες που αφορούν έναν κόσμο πέραν της παραγωγής αγαθών και υπηρεσιών. Οι δαπάνες αυτές μπορούν να έχουν αντικυκλικό χαρακτήρα και να τροφοδοτούν με χρήμα την οικονομία σε περιόδους περιορισμού της νομισματικής κυκλοφορίας. Οι οικονομολόγοι όμως αυτοί στηρίζουν τη συλλογιστική τους σε μια επιλεκτική ανάγνωση του Keynes. Πιο συγκεκριμένα δίνουν έμφαση στα αποσπάσματα από τη Γενική Θεωρία, όπου γίνεται αναφορά στην ωφέλεια που υφίσταται η οικονομία όταν χτίζονται πυραμίδες ή όταν βρίσκουν οι ανθρακωρύχοι θαμμένα μπουκάλια με χαρτονομίσματα σε περιόδους ανεργίας.³⁷³ Από τα αποσπάσματα αυτά συμπεραίνουν ότι δεν έχει σημασία πως θα καλυφθεί το αντιπλη-

³⁷³ Στο ίδιο, 129.

θωρικό κενό, ότι, με άλλα λόγια, δεν έχουν σημασία «κοινωνικού» χαρακτήρα δαπάνες για την πρόοδο της οικονομίας. Οι αμυντικές δαπάνες μπορούν να έχουν τη θέση των πυραμίδων και των μπουκαλιών και να βοηθούν την οικονομία από ένα πολύ ιδιόμορφο τομέα της, τις δαπάνες εθνικής άμυνας, προκειμένου αυτή να μην αντιμετωπίσει οικονομικές διαταραχές. Όπως όμως είδαμε η προσέγγιση αυτή δεν είναι ορθή. Αυτό όμως δεν εμπόδισε την οικονομική πολιτική των Η.Π.Α., για παράδειγμα, στη δεκαετία του '80, να προωθήσει την αύξηση των στρατιωτικών δαπανών παράλληλα με τη μείωση κοινωνικού χαρακτήρα δαπανών. Όπως όμως έγινε φανερό η θεωρία αυτή δεν συγγενεύει με τα όσα αναφέρθηκαν εισαγωγικά, περί των δαπανών εθνικής άμυνας ως συμπληρωματικών της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, που, κακώς κατά τη γνώμη μας, θεωρούνται «κεινσιανή πολιτική».

Επιστρέφοντας και πάλι στη Βρετανία του ύστερου μεσοπολέμου διαπιστώνουμε ότι ο Keynes χρησιμοποίησε το θεωρητικό σχήμα που μόλις είχε διατυπώσει εφαρμόζοντάς το σε πολεμικές συνθήκες. Είναι γνωστό ότι με το ξέσπασμα του Β' παγκοσμίου πολέμου ο Keynes συνεργάστηκε ξανά με το βρετανικό δημόσιο καταθέτοντας την άποψή του για τη χρηματοδότηση του πολέμου. Το πρόβλημα που ανέλυσε ο Keynes στο *How to Pay for the War* ήταν ο τρόπος με τον οποίο οικονομικοί πόροι θα κατευθύνονταν από την ειρηνική οικονομία σε χρήσεις για πολεμικούς σκοπούς χωρίς να δημιουργηθούν κλειδωνισμοί και ανισορροπίες.³⁷⁴

³⁷⁴ Όπως έλεγε, αντικείμενο της μελέτης του ήταν «ποιος είναι ο καλύτερος τρόπος συμβιβασμού των απαιτήσεων του πολέμου και των αιτημάτων της ιδιωτικής κατανάλωσης. Βλ. J. M. Keynes (1940) «How to pay for the war», *Essays in persuasion*, 367-439, εδώ 367.

Κατά τον Keynes, υπήρχαν 4 τρόποι για να αντλήσει το δημόσιο αυξημένους πόρους από την οικονομία: α) αύξηση δημόσιου δανεισμού, β) μείωση ιδιωτικής κατανάλωσης μέσω δημιουργίας κρατικών αποθεμάτων, γ) αύξηση φορολογίας, δ) ενθάρρυνση πληθωρισμού για τη μείωση των πραγματικών εισοδημάτων.

Ο Keynes πίστευε ότι, παρά τον πατριωτισμό των συμπολιτών του, η αναμονή της εκούσιας μεταβίβασης πόρων προς το δημόσιο δεν θα είχε τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Περιγράφοντας γλαφυρά τα πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα όλων των εναλλακτικών λύσεων, ο Keynes κατέληξε ότι, καλύτερη λύση ήταν η αναγκαστική αποταμίευση ή η καθυστέρηση πληρωμών προς τους ιδιώτες.³⁷⁵ Χωρίς επιπρόσθετες δαπάνες διοικητικής φύσης οι ιδιώτες θα εισέπρατταν λιγότερο μισθό, ενώ το υπόλοιπο θα κατευθυνόταν σε λογαριασμό τους και θα μπορούσε να ρευστοποιηθεί στο μέλλον, οπωσδήποτε μετά το τέλος του πολέμου.

Αναλυτικότερα, ο Keynes παρουσίασε ένα φορολογικό σχέδιο που αφορούσε την αγοραστική δύναμη όλων των νοικοκυριών, πέραν ενός απαραίτητου ποσού για τη διαβίωση.³⁷⁶ Οι συντελεστές ήταν προοδευτικοί και λαμβάνονταν υπόψη τα εξαρτημένα μέλη της οικογένειας. Πέραν των φυσικών προσώπων και συνδικάτα, φορείς κ.λπ. θα είχαν απαίτηση να πληρωθούν στο μέλλον. Το μέλλον αυτό μάλιστα ο Keynes το τοποθετούσε όχι αμέσως μετά τον πόλεμο, αλλά κατά την πρώτη ύφεση μετά από αυτόν, ώστε να δράσουν τα εισοδηματικά αυτά ως κίνητρο για το ξεπέρασμα της κρίσης. Γίνεται

³⁷⁵ Στο ίδιο, 378.

³⁷⁶ Στο ίδιο, 396 κ.ε., ιδίως 400-2.

φανερό ότι το σχέδιο αυτό ήταν ένα πολύ ριζοσπαστικό πρόγραμμα μείωσης των μισθών, αλλά και περιστολής των διεκδικήσεων βελτίωσης του βιοτικού επιπέδου όσο κρατούσε ο πόλεμος. Το κράτος γινόταν διαχειριστής τεραστίων χρηματικών αποθεμάτων για να οδηγήσει τη χώρα στη νίκη.

Χωρίς να λησμονείται η επαναστατικότητα του μηνύματος της Γενικής Θεωρίας, θα πρέπει καταληκτικά να τονισθεί ο πραγματισμός του τεχνοκράτη θεωρητικού, που με την ιδέα του αυτή, της χειραγώγησης δηλαδή των εισοδημάτων ιδιωτών από το δημόσιο, έδειχνε για μια ακόμα φορά πως οι συγκυρίες επηρέαζαν τις προτάσεις πολιτικής που κατέθετε. Ακόμα και αν αυτές δεν εφαρμόστηκαν αυτούσιες στην πράξη έδωσαν τροφή για την ανάλυση της οικονομίας και της οικονομικής δραστηριότητας με συνολικούς όρους και προλείαναν το έδαφος για την άσκηση οικονομικής πολιτικής μεταπολεμικά.

7. ΤΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΜΥΝΑΣ, ΤΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΕΜΠΟΡΙΟ ΚΑΙ Η ΑΝΑΠΤΥΧΗ: ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ

7.1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Μεταπολεμικά, ενώ οι εθνικοί προϋπολογισμοί για στρατιωτικούς σκοπούς διογκώνονταν, το ακαδημαϊκό ενδιαφέρον μεταξύ οικονομολόγων, για θέματα συγκρούσεων και άμυνας, έφθινε. Ήταν η εποχή των διεθνών θεσμών για συνεννόηση όπου θέματα εμπορίου συζητιόνταν στα Ηνωμένα Έθνη και συγκρούσεις, αν υπήρχαν, θα ήταν αποτέλεσμα της αντιπαλότητας καπιταλισμού με υπαρκτό σοσιαλισμό.

Θεσμικά υπήρξαν σημαντικές εξελίξεις από την έναρξη του Β' παγκοσμίου πολέμου και μετά. Πολλές ερευνητικές ομάδες εργάστηκαν σε Η.Π.Α. και Βρετανία για την επιτυχία της πολεμικής προσπάθειας των συμμάχων. Η θεωρία των παιγνίων από τη στιγμή της πρωτοδιατύπωσής της χρησιμοποιήθηκε από στρατιωτικούς για στρατηγικούς σκοπούς.³⁷⁷

³⁷⁷ Βλ. Mirowski, P. (1991) «When games grow deadly serious: The military

Το 1946 ιδρύθηκε η εταιρεία RAND. Μελέτες που εκπονήθηκαν στη RAND οδήγησαν, στα μέσα της δεκαετίας του '60, σε τομές τον αμυντικό προϋπολογισμό των Η.Π.Α. υπό τον Υπουργό Άμυνας Ρ. Μακναμάρα.³⁷⁸ Η RAND είχε ως αρχή να προσεγγίζει εκείνη οικονομολόγους που γνώριζε ότι ασχολούνταν με θέματα πιθανά αξιοποιήσιμα απ' την ίδια, και ως ερευνητικό ίδρυμα έπαιξε το ρόλο που είχαν παλαιότερα το Carnegie και το Rockefeller.

Η αρχή των εξελίξεων αυτών βρίσκεται στη Μ. Βρετανία, όταν ήδη από τη δεκαετία του '30, η RAF συγκρότησε διεπιστημονικές ομάδες διερεύνησης του κατά πόσο οι τότε πρόσφατες επιστημονικές ανακαλύψεις μπορούσαν να αξιοποιηθούν για την άμυνα κατά ξένων αεροπορικών επιθέσεων. Έτσι γεννήθηκε η λεγόμενη «επιχειρησιακή έρευνα», που όπως είναι γνωστό αποτελεί σήμερα επιστημονική εξειδίκευση ιδιαίτερης σημασίας. Οικονομολόγοι όπως οι Harrod, Shackle και Macdougall δούλεψαν στις ομάδες αυτές προτείνοντας πρότυπα και μοντέλα κατανόησης των προβλημάτων που συζητούνταν από τη δική τους σκοπιά.³⁷⁹

Οι Αμερικανοί, ενήμεροι αυτών των εξελίξεων ίδρυσαν στα μέσα του 1941 το Office of Strategie Services (OSS) που μεταπολεμικά μετεξελίχθηκε στη CIA. Το OSS προσέλαβε πολ-

influence in the evolution of game theory», C. Goodwin (ed.), *Economics and National Security*, 227-255. Durham: Duke University Press.

³⁷⁸ Για την ιστορία της βλ. J. R. Goldstein (1961) «RAND: The History, Operations and Goals of a nonprofit Corporation», *RAND P-2236-1* (April), και B. Smith (1966) *The RAND Corporation*. Cambridge: Harvard University Press.

³⁷⁹ Leonard, R. (1991) «War as a "simple economic problem": The rise of an economics of defense» C. Goodwin (ed.), *Economics and National Security*. Durham: Duke University Press, 263. Για τις εφαρμογές της στατιστικής

λούς οικονομολόγους όλων των αντιλήψεων. Ο Ed Mason ήταν ο διευθύνων σύνδεσμος με την ιεραρχία. Άλλοι οικονομολόγοι ήταν οι C. Kindleberger, C. Kaysen, A. Bergson, S. Alexander αλλά και οι P. Baran και P. Sweezy.

Οι οικονομολόγοι αυτοί συνέλεξαν και ανέλυσαν στοιχεία πάσης φύσεως, έστελναν δε τις εκθέσεις τους στα ανώτατα κλιμάκια διοίκησης του πολέμου. Όπως είναι φυσικό, η πανσπερμία επιστημόνων διαφόρων ειδικοτήτων στις ομάδες αυτές οδηγούσε κατά κανόνα σε ριζικές διαφωνίες. Γεγονός είναι ότι το θέμα των δυνατοτήτων των δύο πλευρών να καταφέρουν κτυπήματα στον αντίπαλο και με ποιες προϋποθέσεις, έγιναν αντικείμενο αναλύσεων με βάση υποθέσεις περι κόστους εναλλακτικών αποφάσεων και το γραμμικό προγραμματισμό. Μακροχρόνια η συμβολή των οικονομολόγων αξιολογήθηκε ως θετική.³⁸⁰

Το γραφείο του OSS στο Λονδίνο, ιδιαίτερα, ανέπτυξε στρατηγικές άριστου βομβαρδισμού γερμανικών θέσεων όπου οι θέσεις δεν ήταν μόνο στρατιωτικές αλλά και οικονομικής σημασίας: Σ' όλες αυτές τις διαδικασίες ήταν αναμειγμένοι και στατιστικοί καθώς και οικονομέτρες. Οι επιτυχίες της «επιστημονικής» καθοδήγησης του πολέμου οδήγησαν μεταπολεμικά στη δημιουργία της RAND.

την εποχή αυτή βλ. Wallis, A. (1980) «The Statistical Research Group, 1942-1945», *Journal of the American Statistical Association* 75, no. 370: 320-30. Βλ. επίσης Stone R. (1948) «The Theory of Games», *Economic Journal* 58: 185-201, Brewer / Shubik (1979) *The War Game*. Cambridge: Harvard University Press και O'Neil (1989) «Game Theory and Study of Deterrence of War», in *Perspectives in Deterrence*, edited by Paul Stern et al. New York: Oxford University Press.

³⁸⁰ Leonard, R. (1991) «War as a "simple economic problem": The rise of an economics of defense», ό.π., 265.

Στο πλαίσιο της RAND εργάστηκαν, ακόμα και σε καθαρά αφηρημένη έρευνα, πολλοί αξιόλογοι οικονομολόγοι. Και εδώ η διαμάχη με «μηχανικούς» επιστήμονες ήταν έντονη, αλλά τελικά κάθε πλευρά κρινόταν βάσει των προτάσεων που έκανε καθώς και βάσει της αποτελεσματικότητάς της.

Η επιτυχία των οικονομολόγων ήταν τέτοια που ο Μακναμάρα κάλεσε οικονομολόγους να θέσουν επί νέων θεμελίων τον αμυντικό προϋπολογισμό των Η.Π.Α.. Σκοπός ήταν να ελεγχθούν τα έξοδα, να υπάρξει αποδοτικότητα και έλεγχος στις αμυντικές δαπάνες. Αποτέλεσμα ήταν η εισαγωγή του Planning Programming Budgeting System (PPBS) που με τον καιρό γενικεύτηκε ως πρακτική στις περισσότερες χώρες του ΟΟΣΑ. Το αντιπολεμικό κλίμα κατά της αμερικανικής εμπλοκής στο Βιετνάμ οδήγησε πολλούς διανοούμενους – οικονομολόγους σε αποστάσεις από την αμερικανική εξωτερική πολιτική και συνέβαλε σταδιακά στην υποχώρηση των οικονομολόγων, ως των κατ' εξοχήν ειδικών συμβούλων για θέματα αμυντικής πολιτικής.

Ένας από τους λόγους ήταν, εκείνη την εποχή, η αναβίωση των συζητήσεων για ένα «νέο» ιμπεριαλισμό ο οποίος βασιζόταν στην άνιση ανταλλαγή μεταξύ πλουσίων και φτωχών χωρών. Οι συζητήσεις περί οικονομικής ανάπτυξης των τέως αποικιών και πλέον ανεξάρτητων κρατών της Αφρικής ήταν στο απόγειό τους. Ενώ μερικοί οικονομολόγοι καλλιεργούσαν τα οικονομικά της εθνικής άμυνας, άλλοι στρέφονταν ερευνητικά σε θέματα μετασχηματισμού και μεγέθυνσης. Η απουσία μείζονος πολεμικής σύγκρουσης διαχώρισε πλήρως τις συζητήσεις περί διεθνών συγκρούσεων και οικονομικών παραγόντων που πιθανά τις προκαλούν. Για τον λόγο αυτό δεν υπήρξε και κάποια πραγματεία πολιτικής οικονομίας που να

θίγει το θέμα του πολέμου και των αντιπαραθέσεων ώστε να δώσουμε έμφαση σ' αυτήν. Υπήρξαν όμως επιμέρους εξελίξεις σε έρευνα και εφαρμογές. Στο κεφάλαιο αυτό θα καταγράψουμε τις παράλληλες αυτές εξελίξεις στα οικονομικά της εθνικής άμυνας και στα οικονομικά της ανάπτυξης.

7.2. Τα «οικονομικά της εθνικής άμυνας» και η «πολιτική οικονομία της άμυνας»

Τα οικονομικά της εθνικής άμυνας άρχισαν να αναπτύσσονται αμέσως μετά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο και είναι ο κλάδος που «εφαρμόζει τα εργαλεία της οικονομικής στη μελέτη της άμυνας και θεμάτων σχετιζομένων με αυτή, συμπεριλαμβανομένου του αφοπλισμού και της ειρήνης».³⁸¹ Από τον ορισμό αυτό γίνεται κατανοητό ότι η κατεύθυνση αυτή, στηρίζεται στη μικρο-οικονομική θεωρία της επιλογής και μεταφέρει σε θέματα εθνικής άμυνας την ανάλυση κόστους / ωφέλειας, τη θεωρία των δημοσίων δαπανών και την ανάλυση συστημάτων. Αρχή της προσέγγισης αποτελούν οι περιορισμένοι πόροι που δίδονται για άμυνα, οι οποίοι πρέπει να οδηγήσουν στη μέγιστη δυνατή παροχή ασφάλειας στην κοινωνία. Τα προβλήματα που έμπαιναν για διερεύνηση στις αρχές της δεκαετίας του '50 αφορούσαν την προσπάθεια ποσοτικοποίησης κόστους και οφέλους σε θέματα αφορώντα με-

³⁸¹ K. Hardley / T. Sadler (1995) *Handbook of defence economics*. Amsterdam: Elsevier, 3. Βλ. επίσης L. Olvey et al. (1984) *The Economics of National Security*. Wayne, NJ: Avery Publishing Group, G. Kennedy (1983) *Defense Economics*. London: Duckworth και R. McKean (1967) *Issues in Defense Economics*. New York: NBER.

³⁸² Για την ιστορική αυτή εξέλιξη βλ. ό.π., 4-5 και την εκεί βιβλιογραφία.

γέθη, εξοπλισμό, συντήρηση και διασπορά στον χώρο των ενόπλων δυνάμεων. Η θεωρία του δυοπωλίου και η θεωρία των παιγνίων σε σχέση με το κυνήγι των εξοπλισμών και τον στρατηγικό ανταγωνισμό ήταν ένα επόμενο πεδίο ερευνών που διήρκεσε ως τις αρχές της δεκαετίας του '80 οπότε υπήρξε στροφή προς γεωπολιτικής μορφής προσεγγίσεις σε θέματα εθνικής άμυνας.³⁸² Η εξέλιξη αυτή οφειλόταν στην αναγνώριση της ανάγκης για διαχείριση της άμυνας ως αγαθού στα πλαίσια μιας συμμαχίας, όπως το NATO, ενώ προηγουμένως τα οικονομικά της άμυνας, ακριβώς επειδή καλλιεργήθηκαν κυρίως στις Η.Π.Α., είχαν ως αποκλειστικό πεδίο εφαρμογής την άμυνα της χώρας αυτής.

Σύμφωνα με τον McGuire³⁸³ τέσσερα είναι τα ερευνητικά πεδία των οικονομικών της εθνικής άμυνας σήμερα:

- 1) Η οικονομική ανάλυση της εθνικής και διεθνούς ασφάλειας. Αυτή ασχολείται με τη μελέτη του πώς οικονομικοί πόροι, γεωπολιτικές παράμετροι και διεθνές εμπόριο συμβάλλουν στη δύναμη και επιβίωση ενός έθνους, και προβληματίζεται για θέματα εμπορίου και ασφάλειας σε συστήματα συμμαχιών.
- 2) Θέματα εθνικής άμυνας και ανάπτυξης της οικονομίας. Εδώ περιλαμβάνονται έρευνες σε θέματα αλληλεπίδρασης μεταξύ άμυνας, ελέγχου εξοπλισμών, παραγωγικής δυναμικότητας της οικονομίας, τεχνολογικής προόδου κ.λπ.³⁸⁴

³⁸³ McGuire, M. (1987) *Defense economics*, *The New Palgrave*, 1: 761. Πρβλ. Και το ίδιο λήμμα στις προηγούμενες εκδόσεις του Palgrave, Wilkinson 1894 και 1925.

³⁸⁴ Βλ. τα πρωτοποριακά άρθρα του Stephen Enke (1965) «Using Costs to

- 3) Θέματα στρατηγικής και συγκρούσεων. Παίγνια σχετικά με στρατηγικά σενάρια, με αντιδράσεις σε πληροφορίες και σε γεγονότα καταλαμβάνουν τον μεγαλύτερο χώρο του πεδίου αυτού.³⁸⁵
- 4) Θέματα κόστους / ωφέλειας και διοίκησης της εθνικής άμυνας, που αποτελούσαν, όπως είδαμε, το κατ' εξοχήν πεδίο των οικονομικών της άμυνας στο παρελθόν.

Τα οικονομικά της εθνικής άμυνας καλλιεργούνται σε εξειδικευμένα ερευνητικά ιδρύματα. Είναι ένας εφαρμοσμένος κλάδος που βρίσκεται σε διαρκή επικοινωνία με κυβερνητικές αρχές και τις ένοπλες δυνάμεις. Με την έννοια αυτή, όσοι τον καλλιεργούν έχουν μεγαλύτερη πρόσβαση σε ερευνητικά κονδύλια, ίσως όμως να στερούνται την επιστημονική ανεξαρτησία και να αντιμετωπίζουν προβλήματα ηθικής τάξης που αφορούν τη σχέση επιστήμης και κοινωνίας. Το παράδειγμα του L. Rapping είναι χαρακτηριστικό.³⁸⁶

Την εποχή του πολέμου στο Βιετνάμ και άλλοι οικονομολόγοι θεώρησαν ότι οι αμυντικές δαπάνες είχαν φθάσει σε

Select Weapons», *American Economic Review*, Papers and Proceedings (May), και του F. S. Hoffman (1959) «The economic analysis of defense: choice without markets», *American Economic Review* 49(2), May 368-76.

³⁸⁵ Σημαντικός συγγραφέας σε θέματα στρατηγικής ήταν ο Brodie. Βλ. Brodie, B. (1949) «Strategy as a Science», *World Politics* 1 (July): 467-88 και του ίδιου (1959) *Strategy In the Missile Age*. Princeton: Princeton University Press.

³⁸⁶ Όπως είναι γνωστό ο Rapping ανέπτυξε μαζί με τον Lucas την θεωρία των ορθολογικών προσδοκιών και δούλεψε για την RAND μέχρι που ο πόλεμος του Βιετνάμ τον έκανε να απομακρυνθεί από την νεοκλασική θεωρία και τους παλιούς του εργοδότες. Βλ. τη συνομιλία του με τον Klamer στο A. Klamer (1985) *The new classical macroeconomics*. Brighton: Wheatsheaf, 218-234.

δυσθεώρητα ύψη που παρεμπόδιζαν στην ουσία τη διαδικασία αναπαραγωγής και μετέβαλαν την αμερικανική οικονομία σε πολεμική. Για τους οικονομολόγους αυτούς το στρατιωτικό-βιομηχανικό σύμπλεγμα, που πρώτος ο πρόεδρος D. Eisenhower είχε κατονομάσει, κυριαρχούσε στις πολιτικές αποφάσεις και ήταν υπεύθυνο για την τότε οικονομική υποχώρηση των Η.Π.Α.³⁸⁷ και της Βρετανίας.³⁸⁸ Έτσι γεννήθηκε η «πολιτική οικονομία της άμυνας».³⁸⁹

Η προσέγγιση αυτή ξεκινούσε από την ανάλυση των Baran και Sweezy για τον αμερικανικό καπιταλισμό.³⁹⁰ Αξιοποιώντας μεθόδους ανάλυσης της ριζοσπαστικής σχολής της πολιτικής οικονομίας, που έκανε τότε την παρουσία της αισθητή στον αμερικανικό πανεπιστημιακό χώρο, η σχολή αυτή ασχολήθηκε ιδιαίτερα με την επίδραση των αμυντικών δαπανών, ειδικά στην οικονομία των Η.Π.Α.³⁹¹

³⁸⁷ R. W. DeGrasse (1983) *Military Expansion, Economic Decline: The Impact of Military Spending on US Economic Performance*. Armonk, New York: M. E. Sharpe.

³⁸⁸ M. Chalmers (1985) *Paying for Defence: Military Spending and British Decline*. London: Pluto. Πρβλ. και Koistinen (1980) *The Military-Industrial Complex: A Historical Perspective*. New York: Praeger, και R. Smith, (1977) «Military expenditure and capitalism», *Cambridge Journal of Economics* 1(1), March, 61-76. Για τις αμυντικές δαπάνες ως εμπόδιο για την ανάπτυξη των υπανάπτυκτων χωρών βλ. Deger, S. (1986) *Military Expenditure in Third World Countries*. London: Routledge & Kegan Paul.

³⁸⁹ Βλ. Wolfson, M. (1998) *The political economy of war and peace*. Boston: Kluwer, και τα εκεί δοκίμια.

³⁹⁰ P. Baran and P. Sweezy (1966) *Monopoly Capital*. New York: Monthly Review Press.

³⁹¹ Για τη διεξοδική ανάλυση των επιμέρους συμβολών βλ. Θ. Πάκος (2002) *Επιδράσεις των αμυντικών δαπανών στην ελληνική οικονομία*. Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καραγιωργα (μελέτη για το ΕΠΤΕΘΑ/ΥΕΘΑ).

Σύμφωνα με τις αναλύσεις αυτές η πολιτική της ανάσχεσης και της πολιτικο-οικονομικής αντιπαράθεσης μεταξύ Η.Π.Α.-ΕΣΣΔ ήταν υπεύθυνη για υπερβολικές δημόσιες δαπάνες για εξοπλισμούς από πλευράς και των δύο μερών. Βέβαια στην πολεμική βιομηχανία γίνονταν τεχνολογικές πρόοδοι που διαχέονταν με τη μορφή αυξημένης παραγωγικότητας στην υπόλοιπη οικονομία,³⁹² αλλά η διόγκωση των δαπανών για την άμυνα οδήγησε με τον χρόνο σε πληθωρισμό και δημοσιονομική κρίση του κράτους.

Ο λόγος ήταν απλός: το χρήμα που ξοδευόταν για οπλικά συστήματα γινόταν αγοραστική δύναμη για τις εταιρείες κατασκευής, αλλά τα όπλα δεν απορροφούν αγοραστική δύναμη από το καταναλωτικό κοινό. Αν η οικονομία βρίσκεται κοντά στην πλήρη απασχόληση και οι αμυντικές δαπάνες αυξάνουν λόγω της μείωσης παραγωγής καταναλωτικών αγαθών υπέρ του στρατιωτικού τομέα, τότε η παραγωγή είναι ανήμπορη να απορροφήσει την υφισταμένη αγοραστική δύναμη.

Ο πόλεμος του Βιετνάμ που χρηματοδοτήθηκε από ελλείμματα στον προϋπολογισμό και αύξηση της προσφοράς χρήματος οδήγησε σε ελλείμματα στο ισοζύγιο πληρωμών, μεταβάλλοντας σιγά-σιγά τις Η.Π.Α. από πιστώτρια σε δανείστρια χώρα.

Το συμπέρασμα των ριζοσπαστικών αναλύσεων των αμυντικών δαπανών ήταν ότι η ηγεμονία των Η.Π.Α. έφθανε στο τέλος της λόγω ακριβώς αυτής της τάσης για περισσότερες στρατιωτικές δαπάνες που υπέσκαπταν τα θεμέλια μιας ανάπτυξης στηριγμένης σε υγιείς παραγωγικές βάσεις. Ωστόσο η κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού κάτω από το βά-

³⁹² Αυτή η επιχειρηματολογία δεν αναφέρεται στην περίπτωση της ΕΣΣΔ.

ρος των ίδιων ακριβώς προβλημάτων διατήρησε τις Η.Π.Α. στη θέση της παγκόσμιας υπερδύναμης.

7.3. Οικονομική ανάπτυξη και επιμένουσα φτώχεια: Επισκόπηση της τελευταίας 50ετίας

Ο Β΄ παγκόσμιος πόλεμος κερδήθηκε από τις συμμαχικές δυνάμεις στη βάση ενός ιδεολογικού αγώνα μεταξύ κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και φασιστικού ολοκληρωτισμού. Η οικονομική οργάνωση των συμμάχων μπόρεσε να απορροφήσει τους υποαπασχολούμενους, από την κρίση του 1929, συντελεστές παραγωγής και να τους οδηγήσει στην υπηρεσία του κοινού αγώνα. Το μέλλον μετά τη νίκη προβλεπόταν ευοίωνα για τον απλό εργαζόμενο. Το σχέδιο Beveridge στη Βρετανία πρόβλεπε την πλήρη απασχόληση στη μεταπολεμική κοινωνία μέσω ενός προγράμματος, φορέας του οποίου θα ήταν μια εθνική επιτροπή επενδύσεων.³⁹³ Στόχος της επιτροπής αυτής θα ήταν ουσιαστικά η κοινωνικοποίηση της συνολικής ζήτησης, που θα πετύχαινε την πλήρη απασχόληση, προωθώντας παράλληλα μια ευρεία κοινωνική μεταρρύθμιση. Αλλά και στις Η.Π.Α. ο Employment Act του 1946, παρότι δεν ήταν «full employment act», παρείχε ευρύτατη εξουσιοδότηση στην αμερικανική κυβέρνηση να επιχειρήσει ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης, με άλλα λόγια πολιτικές μη επιστροφής στην εποχή της μεγάλης ύφεσης.³⁹⁴

³⁹³ W. Beveridge (1944) *Full employment in a free society*. London: Longman.

³⁹⁴ H. Stein (1969) *The fiscal revolution in America*. Chicago: University of Chicago Press, 171 κ.ε. καθώς και 202-3 και εξής.

Ωστόσο σύντομα μετά τη λήξη του πολέμου η λανθάνουσα σύγκρουση Η.Π.Α.-Σοβιετικής Ένωσης επαναπροσδιόρισε την οικονομική πολιτική στη Δύση σε πλαίσια ελεύθερης οικονομίας: οι συζητήσεις περί προγραμματισμού στις βιομηχανικά ανεπτυγμένες χώρες έδωσαν τη θέση τους σε πολιτικές υποβοήθησης της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και του μηχανισμού της αγοράς, ενώ το σχέδιο Marshall έβαλε τη βάση της Δυτικο-Ευρωπαϊκής ανοικοδόμησης. Καθώς οι Η.Π.Α. ήταν κυρίαρχες στο δυτικό στρατόπεδο, προώθησαν την αποτροπή συγκρούσεων στα πλαίσια της Βορειο-Ατλαντικής συμμαχίας, ενθαρρύνοντας την δημιουργία της ΕΚΑΧ και αργότερα της ΕΟΚ, ενώ στα πλαίσια της GATT, προωθήθηκε η ιδέα των διαπραγματεύσεων για αμοιβαίες μειώσεις δασμών στο διεθνές εμπόριο και αλληλοχορηγήσεων της ρήτρας του μάλλον ευνοουμένου κράτους. Η κυριαρχούσα άποψη ήταν ότι οι λόγοι που αιματοκύλισαν δύο φορές μέσα σε μια γενειά την Ευρώπη θα εξέλιπαν με τον θεσμικό έλεγχο των συγκρούσεων στα πλαίσια στρατιωτικών συμμαχιών και οικονομικών ενοποιήσεων.

Ενώ η Ευρώπη ανασυγκροτήθηκε και έζησε πολιτική σταθερότητα με οικονομική μεγέθυνση δεν μπορεί να λεχθεί το ίδιο για τις πιο καθυστερημένες οικονομικά περιφέρειες της και τον υπόλοιπο μη κομμουνιστικό κόσμο, με την εξαίρεση της Ιαπωνίας και της Αυστραλίας. Ειδικά για τις χώρες της Λατινικής Αμερικής, της Αφρικής και της Ασίας η δεκαετία του '50 και του '60 ήταν οι δεκαετίες της εθνικής χειραφέτησης, της αποτίναξης της αποικιοκρατίας (όπου αυτή επιβίωνε), της οικονομικής ανάπτυξης. Η θεωρία και η πολιτική της οικονομικής ανάπτυξης έγινε το κατ' εξοχήν γνωστό αντικείμενο μέσα στην οικονομική επιστήμη, που υπο-

σχόταν να υποδείξει μέσα και μέτρα οικονομικής πολιτικής ώστε οι λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες να γνωρίσουν την οικονομική πρόοδο.³⁹⁵ Ενώ λοιπόν οι πρώτες θεωρίες οικονομικής ανάπτυξης είχαν ως ερευνητικό αντικείμενο τις χώρες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης,³⁹⁶ σύντομα το ερευνητικό ενδιαφέρον στράφηκε σε χώρες αγροτικές, πρώην αποικίες, που η Δύση πίστευε ότι έπρεπε να κερδηθούν για το καπιταλιστικό στρατόπεδο.

Με τον τρόπο αυτό υπήρξε μια αναπαραγωγή του υποδείγματος που είχε κυριαρχήσει στην Ευρώπη τους προηγούμενους αιώνες, ιδιαίτερα τον 19ο. Ο άξονας των πλουσίων Η.Π.Α., Ευρώπη, Ιαπωνία, οικονομικά αναπτυγμένος και δομημένος σ' ένα αρκετά εξελιγμένο φιλελεύθερο πλαίσιο, ώστε να συντηρεί ένα υπολογίσιμο κράτος πρόνοιας, καλούσε χώρες οικονομικά υπανάπτυκτες και επιθυμούσες να αναπτυχθούν, σε εμπορικές συναλλαγές και συνεργασίες που θα έφερναν στις τελευταίες την πολυπόθητη ανάπτυξη, κρατώντας τες μακριά από την υιοθέτηση θεσμών και συστημάτων πολιτικής διακυβέρνησης που προσιδίαζαν στον υπαρκτό σοσιαλισμό.

Ποια ήταν λοιπόν η εξέλιξη που παρατηρήθηκε σ' αυτές τις σχέσεις; Ποιοι ήταν οι κυριότεροι σταθμοί και ποια η συνεισφορά της οικονομικής σκέψης; Αμβλύθηκαν ή μήπως εξέλιπαν οι περιφερειακές πια, συγκρούσεις, καθώς προχωρούσαν αυτές οι εξελίξεις και κατά πόσο συνέβαλαν αυτές οι τελευταίες στην πραγματοποίηση ή αποτροπή τους; Φιλό-

³⁹⁵ H. W. Arndt (1987) *Economic development. The history of an idea*. Chicago: University of Chicago Press.

³⁹⁶ Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα ήταν οι μελέτες των P. Rosenstein-Rodan και K. Mandelbaum.

δοξα ερωτήματα στα οποία θα επιχειρήσουμε μια κατ' αρχήν προσέγγιση με τις παρακάτω σκέψεις.

Όπως ήδη είπαμε οι δεκαετίες του '50 και του '60 ήταν οι δεκαετίες της ιδεολογίας της ανάπτυξης, όπου η λέξη είχε παρόμοιο περιεχόμενο μ' αυτό της έννοιας της προόδου στο 19ο αιώνα. Στις υπό ανάπτυξη χώρες υπήρχε ένας έντονος εθνικισμός, παρόμοιος αυτών της υπανάπτυκτης Ευρώπης του 19ου αιώνα. Η ανεξαρτησία από τις ξένες δυνάμεις, η εθνική κυριαρχία και η ελεύθερη επιλογή συμμαχιών έγινε η σημαία του κινήματος των αδεσμεύτων, ενώ μια σειρά σημαντικών πολιτικών ηγετών, συνήθως αρχηγών του αντιποικιοκρατικού αγώνα, έβλεπαν στο κράτος και τον οικονομικό προγραμματισμό το μέσο για την οικονομική πρόοδο.

Ωστόσο και παρά ορισμένες θετικές εξελίξεις παρατηρήθηκαν και προβλήματα. Η δημιουργία κρατών, ιδιαίτερα στην Αφρική, δεν έλαβε υπόψη τις εθνοτικές ιδιαιτερότητες. Η άσκηση εξουσίας από απελευθερωτικά κινήματα που είχαν γίνει τώρα καθεστώς δεν διέφεραν μερικές φορές σε αυθαιρεσία από την προηγούμενη κατάσταση. Στρατιωτικές δικτατορίες επιβλήθηκαν σε πολλές χώρες του Τρίτου Κόσμου και δικτάτορες έγιναν προνομιακοί συνομιλητές των πλουσίων χωρών και εγγυητές ελαχιστοποίησης πολιτικών και οικονομικών αλλαγών στις χώρες τους. Στο μεταξύ θεωρητικοί που ανέλαβαν τον ρόλο συμβούλου ξένων κυβερνήσεων εξέφραζαν τον σκεπτικισμό τους αν μια παραδοσιακή οικονομία με συγκεκριμένες πολιτισμικές και κοινωνικές δομές μπορεί να μιμηθεί αναπτυξιακά πρότυπα ξένα προς τις ιδιομορφίες της.³⁹⁷

³⁹⁷ Βλ. A. Hirschman (1958) *The strategy of economic development*. New Haven: Yale University Press.

Άλλοι προωθούσαν τον «εκσυγχρονισμό» καταδικάζοντας ως οπισθοδρομικό ό,τι δεν θύμιζε την δυτική εμπειρία.³⁹⁸ Η θεωρία του διεθνούς εμπορίου έπαιξε σ' αυτό το πλαίσιο σημαντικό ρόλο, νομιμοποιώντας τις ανταλλαγές πλουσίων-φτωχών χωρών ως αντιστοιχούσες στο συγκριτικό πλεονέκτημα.³⁹⁹ Σε αντίθεση μ' αυτές τις αντιλήψεις διατυπώθηκαν οι θεωρίες της εκβιομηχάνισης μέσω της υποκατάστασης εισαγωγών. Σημαντικός προπαγανδιστής της θεωρίας αυτής ήταν ο R. Prebisch, που επικεφαλής ομάδας οικονομολόγων της Economic Commission for Latin America (ECLA) των Ηνωμένων Εθνών, εκπροσωπούσε έναν υπερεθνικό φορέα με παγκόσμια ηθική επιρροή.⁴⁰⁰ Όπως έδειχναν οι αναλύσεις της ECLA οι όροι του εμπορίου μεταξύ πλουσίων και φτωχών χωρών εξελίσσονταν διαχρονικά εις βάρος των δεύτερων. Αυτό οφειλόταν στις κυκλικές κινήσεις των τιμών των αγροτικών προϊόντων των φτωχών χωρών σε αντίθεση με τις σταθερές ή ανερχόμενες τιμές των βιομηχανικών προϊόντων των πλουσίων χωρών. Η υποκατάσταση των εισαγωγών βιομηχανικών προϊόντων με εγχώρια που θα έπρεπε να παραχθούν υπό καθεστώς προστασίας ήταν η λογική συνέπεια.⁴⁰¹

³⁹⁸ Πρβλ. P. T. Bauer (1971) *Dissent on development*. London: Weidenfeld and Nicholson.

³⁹⁹ Σημαντικές συνεισφορές στη θεωρία του διεθνούς εμπορίου από αυτή τη σκοπιά έκαναν οικονομολόγοι όπως οι H. Hazlitt, G. Haberler, J. Hicks, M. Friedman, M. Olson και άλλοι.

⁴⁰⁰ Άλλοι σημαντικοί θεωρητικοί υπέρ παρόμοιων απόψεων ήταν μεταξύ άλλων οι G. Myrdal, C. Furtado, O. Sunkel. Υπέρ ελέγχων στο διεθνές εμπόριο τάσσονται στις τελευταίες δεκαετίες οι R. Kuttner, R. Reich και άλλοι.

⁴⁰¹ Βλ. R. Prebisch (1964) «The economic development of Latin America and its principal problems», και του ίδιου (1970) «Towards a new trade policy for development».

Στη συνέχεια ήρθε στη δεκαετία του '60 η θεωρία της εξάρτησης. Σύμφωνα με αυτήν η υπανάπτυξη εξηγούνταν σε πολιτικούς όρους από τη συμμαχία μιας εγχώριας κυρίαρχης ελίτ με ξένες πολυεθνικές επιχειρήσεις. Οι πολυεθνικές, σχεδιάζοντας τη στρατηγική τους σε παγκόσμια κλίμακα, υπονόμειναν τις εθνικές προσπάθειες της χώρας εγκατάστασής τους, πριμοδοτώντας πολιτικά τις δυνάμεις εκείνες που υποσχονταν να ακολουθήσουν πολιτική «ανοικτών θυρών» στο ξένο κεφάλαιο. Λογική συνέπεια της θεωρίας της εξάρτησης ήταν η ανάγκη αποστασιοποίησης της χώρας από τον καπιταλιστικό, και η χάραξη ενός μη καπιταλιστικού δρόμου ανάπτυξης. Αν δεν συνέβαινε κάτι τέτοιο, τότε δεν υπήρχε άλλος δρόμος από την «ανάπτυξη της υπανάπτυξης».⁴⁰² Προς την ίδια κατεύθυνση, αν και με ιστορικό-κοινωνιολογική στοχοθεσία κινήθηκε και ο Wallerstein.⁴⁰³ Οι χώρες του κέντρου ελέγχουν, σύμφωνα μ' αυτόν, εμπορικούς και χρηματοδοτικούς μηχανισμούς καθώς και τη μεταφορά τεχνολογίας με αποτέλεσμα τη μόνιμη καθήλωση της περιφέρειας στο παγκόσμιο σύστημα σε χαμηλά εισοδήματα.

Οι παρεμβατικές και ριζοσπαστικές αυτές θεωρήσεις βρήκαν την κορύφωσή τους στα μέσα της δεκαετίας του '70, όταν, καρτέλ χωρών παραγωγών, άλλων πλην πετρελαίου, πρώτων υλών, μιμούμενα τον OPEC, προώθησαν την ιδέα για την αντικατάσταση της ελεύθερης διαπραγμάτευσης τιμών πρώτων υλών και αγροτικών προϊόντων με τη διαχείρισή τους από υπερεθνικές οργανώσεις που θα έλεγχαν τιμές και

⁴⁰² A. G. Frank (1971) *Capitalism and underdevelopment in Latin America*. Harmondsworth: Penguin και S. Amin (1976) *Unequal development*. New York: Monthly Review Press.

⁴⁰³ I. Wallerstein (1974) *The modern world system*. New York: Academic Press.

ποσότητες. Η συζήτηση για τη Νέα Διεθνή Οικονομική Τάξη (ΝΔΟΤ) είχε μόλις αρχίσει, και είναι χαρακτηριστικό ότι σε θεσμούς των Ηνωμένων Εθνών, όπως η UNCTAD και η UNIDO, δόθηκαν σκληρές μάχες για την επιτυχία, αν όχι του ελεγχόμενου διεθνούς εμπορίου, τουλάχιστο για κάποια μεταβολή που θα μείωνε το οικονομικό χάσμα μεταξύ κέντρου-περιφέρειας. Οι συζητήσεις ωστόσο καθοδηγήθηκαν από τις πλούσιες χώρες σε θέματα όπως η κάλυψη βασικών αναγκών για αποτροπή της απόλυτης φτώχειας και σε ανάπτυξη με σχετική ισότητα στη διανομή εισοδήματος. Η «ομάδα των 77» που προώθησε την ΝΔΟΤ έχασε τελικά τον αγώνα.⁴⁰⁴ Μαζί χάθηκε και η πίστη ότι το κράτος στην υπανάπτυκτη οικονομία έπρεπε να είναι ο βασικός φορέας ανάπτυξης.

Στη δεκαετία του '80 το κράτος ανακηρύχθηκε μάλιστα από οικονομολόγους διεθνών οργανισμών ο κυριότερος αίτιος της υπανάπτυξης στις χώρες του Τρίτου Κόσμου. Σε συνδυασμό με το ανερχόμενο κόστος εργασίας στις βιομηχανικά ανεπτυγμένες χώρες, πολλές πολυεθνικές επιχειρήσεις ανέπτυξαν δίκτυα βιομηχανικής παραγωγής στις λεγόμενες αναδυόμενες αγορές της Νοτιοανατολικής Ασίας που εφάρμοσαν πολιτικές προσέλκυσης ξένου κεφαλαίου. Ένα νέο υπόδειγμα ανάπτυξης γεννήθηκε με τον τρόπο αυτό.

Τα προβλήματα ωστόσο δεν εξέλιπαν. Η γενναιόδωρη βοήθεια σε δανειακά κεφάλαια προς χώρες που υιοθετούσαν

⁴⁰⁴ Βλ. C. Oman / G. Wignaraja (1997) *The Postwar Evolution of Development Thinking*. Paris: OECD, 110-112. Βλ. επίσης M. C. Howard / J. King (1992) *A history of Marxian economics*, vol. II. Princeton: Princeton University Press, 167-226, για τις επιμέρους συμβολές ριζοσπαστών και μαρξιστών στο θέμα της υπανάπτυξης την εποχή εκείνη, στις οποίες εξέχουσα θέση καταλαμβάνει η θεωρία της άνισης ανταλλαγής του A. Emmanuel.

πολιτικές ανοικτών θυρών στο ξένο κεφάλαιο δεν προκαλούσε αρχικά φόβο, αντίθετα μάλιστα, επιβεβαίωνε τον θρίαμβο του μηχανισμού της αγοράς. Όταν η στρόφιγγα του φθηνού δανεισμού έκλεισε, και οι «τίγρεις» Ασίας και Λατινικής Αμερικής μπήκαν σε υφέσεις παρατηρήθηκαν οι πρώτοι σκεπτικισμοί του νέου δρόμου προς την ανάπτυξη.⁴⁰⁵

Επόμενη στάση σ' αυτή την πορεία ήταν τα διαρθρωτικά προγράμματα προσαρμογής του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (ΔΝΤ) και της Παγκόσμιας Τράπεζας (ΠΤ).⁴⁰⁶ Οι συνταγές των δύο αυτών διεθνών θεσμών για επιτυχή προσαρμογή των φτωχών χωρών στις απαιτήσεις τους για νέα δάνεια πολιτογραφήθηκαν στη βιβλιογραφία ως «Συναίνεση της Ουάσινγκτον».⁴⁰⁷

Η κοινωνική ένταση που παρατηρήθηκε ωστόσο όπου το ΔΝΤ επενέβαινε με την «ορθή» αυτή συνταγή πολιτικής, άμβλυσε στην πορεία τον απόλυτο χαρακτήρα μερικών από τις

⁴⁰⁵ Την εποχή αυτή μάλιστα παρατηρείται και το φαινόμενο των μαζικών κινήσεων κεφαλαίων προς χρηματιστήρια αναδυόμενων αγορών, όπου μετά από μια πρόσκαιρη ευφορία, η διεθνής κερδοσκοπία ακυρώνει τα όποια ποσοτικά αναπτυξιακά επιτεύγματα των αναδυόμενων αυτών οικονομιών. Για το θέμα αυτό βλ. Τ. Ήτγουελ / Λ. Ταίηλορ (2001) *Η παγκόσμια δίνη του χρήματος*, μτφρ. Α. Δ. Παπαγιαννίδη, Αθήνα: Πόλις.

⁴⁰⁶ Θα πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι και στις παραδοσιακές θεωρήσεις παρατηρήθηκαν την ίδια εποχή σημαντικές μετατοπίσεις καθώς τα υποδείγματα πλήρους ανταγωνισμού και σταθερών αποδόσεων κλίμακος εγκαταλήφθηκαν σταδιακά. Σημαντικό ανανεωτικό ρόλο σ' αυτή την κατεύθυνση έπαιξε ο P. Kuczman, η συμβολή του οποίου ξεφεύγει απ' τα πλαίσια της παρούσας ανάλυσης και συνακόλουθα δεν θα μας απασχολήσει.

⁴⁰⁷ Γι' αυτή βλ. J. Williamson (ed.) (1994) *The political economy of policy reform*. Washington: Institute for International Economics, 26-28. Η «συναίνεση» αυτή περιλαμβάνει τα εξής: 1) Δημοσιονομική πειθαρχία, δηλαδή ισοσκελισμένο προϋπολογισμό ή ελάχιστο έλλειμμα. 2) Αναπρο-

παραπάνω συστάσεις. Έτσι στις αρχές της δεκαετίας του '90 τονίστηκαν και πάλι θέματα «καλής διακυβέρνησης» στις φτωχές χώρες ως προϋπόθεση ανάπτυξης, συνοδευόμενα και από την αναγνώριση πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων, ιδίως στις χώρες της Ασίας, που έπρεπε κατά την Παγκόσμια Τράπεζα να γίνουν αποδεκτές ως μέρος μιας αναπτυξιακής κουλτούρας, όχι αναγκαία συμβιβασζόμενης με την «προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού». Παράλληλα την ίδια εποχή κατέρρευσε ο υπαρκτός σοσιαλισμός, που άλλοτε επιδοκίμαζε, και άλλοτε όχι τους αναπτυξιακούς νεωτερισμούς των υπανάπτυκτων χωρών, ανάλογα με την ευρύτερη παγκόσμια πολιτική συγκυρία, ενώ και η Κίνα χάραξε μια οδό «σοσιαλισμού με αγορά». Τα γεγονότα αυτά έδωσαν ώθηση στη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης που βρίσκεται σ' εξέλιξη στην εποχή μας. Την διαδικασία αυτή μπορεί να προσλάβει κανείς και ως άτυπη προσπάθεια κατασκευής του πολύβουο οικονομικού εργαστηρίου που φαντάστηκαν για την ανθρωπότητα οι κλασικοί οικονομολόγοι. Οι Η.Π.Α. και οι σύμμαχοί τους, πολυεθνικές εταιρείες, διεθνείς θεσμοί, μη κυβερνητικές οργανώσεις και άλλοι δρώντες προωθούν ένα συγκεκριμένο ευρωκεντρικό πρότυπο διεθνώς, πιστεύοντας ότι έτσι προάγεται η διεθνής ευημερία και ανάπτυξη.

ανατολισμό των προτεραιοτήτων των δημοσίων δαπανών από κοινωνικές προτεραιότητες προς τομείς που υπόσχονται ψηλή οικονομική απόδοση. 3) Φορολογική μεταρρύθμιση, δηλαδή διεύρυνση της φορολογικής βάσης και μείωση των φορολογικών συντελεστών ώστε να ενθαρρυνθεί η επιχειρηματικότητα. 4) Απελευθέρωση του χρηματοπιστωτικού συστήματος προς την κατεύθυνση της ελεύθερης διακύμανσης της τιμής του συναλλάγματος. 5) Απελευθέρωση του εμπορίου και προώθηση των εξαγωγών. 6) Απορρύθμιση παρεμβατικών πλεγμάτων προστασίας στο οικονομικό σύστημα, ιδιωτικοποιήσεις και προσέλκυση ξένων επενδύσεων.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Στις σελίδες που προηγήθηκαν παρακολουθήσαμε την εξέλιξη της παγκόσμιας οικονομίας μέσα από την εναλλαγή ηγετικών ρόλων της Ολλανδίας, της Βρετανίας και των Η.Π.Α., ενώ αναφερθήκαμε και σε άλλες χώρες που σημείωσαν υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης και ανάπτυξαν αρκετά τις παραγωγικές τους δυνάμεις (Γερμανία, Ιαπωνία, Σοβιετική Ένωση). Είδαμε επίσης ότι η διαδικασία αυτή ήταν γεμάτη διεθνείς συγκρούσεις τοπικού ή και διεθνούς χαρακτήρα. Όπως όμως σημειώσαμε στην πορεία του χρόνου πόλεμοι και συγκρούσεις που θα μπορούσαν να αποδοθούν αποκλειστικά και μόνο σε οικονομικούς λόγους, πόλεμοι για εμπορικά συμφέροντα, αποικίες κ.λπ. υποχωρούν ήδη από τις αρχές του 19ου αιώνα. Εδώ βέβαια θα πρέπει να υπογραμμίσει κανείς ότι όσο προχωρούμε στη σύγχρονη εποχή τόσο και είναι δυσκολότερο να χαρακτηρίσουμε μια και μοναδική αιτία ως υπαίτια μιας διεθνούς σύγκρουσης. Οικονομικές παράμετροι κάλλιστα θα εξυπηρετούνταν από τον Β' παγκόσμιο πόλεμο, αν οι χώρες του άξονα κατίσχυαν τελικά, και οι διεθνείς συγκρούσεις θα μπορούσαν εύκολα να ανα-

χθούν σε μια οικονομική ερμηνεία αν το προσπαθήσει κανείς.

Στη συνέχεια αναλύσαμε συγκριτικά τις απόψεις αρκετών οικονομολόγων για την εθνική άμυνα, τον πόλεμο και τη σύγκρουση. Όπως προέκυψε φυσικά δώσαμε έμφαση στις απόψεις που εκφράστηκαν για το διεθνές εμπόριο και τούτο γιατί οι τριβές και οι εμπορικές διαφορές μεταξύ κρατών όχι μόνο οδήγησαν παλιότερα σε πολέμους αλλά και αποτέλεσαν αιτία σημαντικών αντιπαραθέσεων σε θεωρία και σε πράξη.

Τα επιχειρήματα υπέρ της εθνικής αυτάρκειας και της ικανότητας υπεράσπισης της μητέρας πατρίδας και των συμφερόντων της απέκτησαν μεγάλη σημασία από τον 16ο αιώνα και μετά. Οι κυβερνήσεις ακολούθησαν πολιτικές οικονομικής ανεξαρτησίας ώστε όχι μόνο να ενοποιήσουν το εθνικό κράτος αλλά και να το καταστήσουν ισχυρό απέναντι σε ξένες επιβουλές. Οι περισσότερες οικονομικές πραγματείες της εποχής έθιγαν θέματα χρήματος και διεθνούς εμπορίου και οι περισσότεροι συγγραφείς εκπροσωπούσαν ανοιχτά εμπορικά συμφέροντα.

Με τη σταδιακή πτώση της απολυταρχίας και την εγκαθίδρυση αντιπροσωπευτικών καθεστώτων επικράτησε στην κοινωνία η τάση να θεωρούνται οι στόχοι των ιδιωτών ως ταυτιζόμενοι με το γενικό καλό. Από τη στιγμή που η μεγιστοποίηση των κερδών έγινε αποδεκτή ως κοινωνικός στόχος, οι απαγορευτικές ή προστατευτικές εμπορικές νομοθεσίες αναθεωρήθηκαν ή και χαλάρωσαν πλήρως. Παρ' όλα αυτά η προστασία και τα δικαιώματα της εθνικής παραγωγής δεν εξαφανίστηκαν από προσώπου γης. Το αντίθετο μάλιστα. Ενώ στην οικονομικά κυριαρχούσα δύναμη προπαγανδιζόταν το ελεύθερο εμπόριο και υμνούσαν τη παγκόσμια ειρήνη, σε χώρες λιγότερο αναπτυγμένες από τη Βρετανία,

οι οπαδοί της εξασφάλισης απασχόλησης ή της εκμετάλλευσης εγχώριων πλουτοπαραγωγικών πηγών ανέπτυξαν την ιδέα της προστασίας της νηπιακής βιομηχανίας.⁴⁰⁸ Η ιδέα αυτή απόκτησε μια οικουμενικότητα, έγινε αποδεκτή και από φιλελεύθερους οικονομολόγους, και οδήγησε τη συζήτηση για το διεθνές εμπόριο σε νέα μονοπάτια. Το ζητούμενο τώρα δεν ήταν το ελεύθερο εμπόριο ώστε να σταματήσουν οι διεθνείς συγκρούσεις, αλλά το δίκαιο εμπόριο. Έτσι τα δασμολόγια παρέμειναν σε ισχύ παντού στον κόσμο, η παρέμβαση μάλιστα του δημοσίου σ' αυτά έπαιρνε ενδημικό χαρακτήρα κάθε φορά, που οικονομικές διακυμάνσεις και κρίσεις συρρίκνωναν το επίπεδο οικονομικής δραστηριότητας.

Η συζήτηση σχετικά με τους όρους του εμπορίου αναζωπυρώθηκε με την αποτίναξη του αποικιοκρατικού ζυγού και τη διαμόρφωση εθνικών κρατών στις χώρες του Τρίτου Κόσμου στην έκτη δεκαετία του 20ού αιώνα. Ο καπιταλισμός ως σύστημα ξεκίνησε ως εμπορικός και στην πορεία της εξέλιξής του συντέλεσε στη διαμόρφωση του εθνικού κράτους με τη σημερινή του μορφή. Ενώ το 1840-60 η κλασική πολιτική οικονομία είχε κυριαρχήσει, και χώρες σαν τη Βρετανία αναθεωρούσαν την μερκαντιλιστική νομοθεσία της προβιομηχανικής περιόδου και προχωρούσαν στο ελεύθερο εμπόριο, άλλες χώρες δεν ήταν έτοιμες να ακολουθήσουν. Ο προστατευτισμός ως θεωρία κατίσχυσε όπου εθνικές αστικές τάξεις, προσπαθώντας να μιμηθούν τη βρετανική, ζήτησαν από τα αντίστοιχα κράτη τους νομοθεσίες και παρεμβατισμούς

⁴⁰⁸ Προς αποφυγή παρεξηγήσεων θα πρέπει να υπομνησθεί εδώ ότι ποτέ δεν ίσχυσε πλήρως ελεύθερο εμπόριο σε καμιά χώρα του κόσμου, βλ. P. Bairoch (1993) *Economics and World History*. N. York: Harvester Wheatsheaf, 16-55.

παρόμοιου τύπου με αυτούς που ώθησαν το βρετανικό κεφάλαιο σε ακμή. Η ανυπαρξία θεσμών συνδιαλλαγής και άμβλυνσης των διεθνών διαφορών οδήγησε, στον 20ό αιώνα, σε αιματηρές συγκρούσεις για τις οποίες οι οικονομολόγοι στοχάστηκαν. Η οικονομική σκέψη συνέβαλε στη μελέτη του φαινομένου των διεθνών συγκρούσεων. Οικονομολόγοι διαφόρων σχολών και ρευμάτων ανέλυσαν, ο καθένας από τη σκοπιά του, διάφορες πτυχές μιας προβληματικής, που η εξέλιξη των γεγονότων έδειχνε ότι αναπαράγεται σε ανώτερη βαθμίδα προϊόντος του χρόνου. Πράγματι, όπως είδαμε και στις αρχές του αιώνα και κατά τον μεσοπόλεμο, ενώ η διεθνής κοινωνία προσπαθούσε να οικοδομήσει θεσμούς, η συζήτηση σχετικά με το ελεύθερο εμπόριο και τον προστατευτισμό επανήλθε στο προσκήνιο, ιδιαίτερα σε εποχές οικονομικής δυσπραγίας, που μετά την κρίση του 1929 πήραν διαρκέστερο χαρακτήρα.

Κατά τη διάρκεια του Β' παγκοσμίου πολέμου πολλοί ήταν εκείνοι που ανέλυσαν τη στρατηγική της ναζιστικής Γερμανίας να υποτάξει οικονομικά τους λαούς που της αντιστέκονταν. Ο Α. Hirschman τόνιζε ότι οι διεθνείς οικονομικές σχέσεις χρησιμοποιούνταν ως εργαλείο προαγωγής του εθνικού συμφέροντος από τις δυνάμεις του άξονα, αποκαλούσε μάλιστα «Νεομακιαβελλισμό» την πολιτική αυτή.⁴⁰⁹ Το συμπέρασμα του ήταν ότι μόνο αν μια χώρα διέθετε μια μεγάλη διασπορά και εξαγωγών και εισαγωγών και συναλλασόταν με τον μέγιστο δυνατό αριθμό κρατών ήταν δυνατό να διατηρήσει την οικονομική της ανεξαρτησία. Το δίδαγμα αυτό

έμελλε να επηρεάσει άμεσα τη συζήτηση μετά το 1944, όταν με δύο υπερδυνάμεις να κυριαρχούν διεθνώς, το θέμα των όρων του εμπορίου μεταξύ πλουσίων και φτωχών κρατών ως υποβοηθητικό της μείωσης των διεθνών εντάσεων και της άμβλυνσης των εισοδηματικών ανισοτήτων συζητήθηκε διεξοδικά και μάλιστα υπό την αιγίδα των Ηνωμένων Εθνών. Για ικανό χρονικό διάστημα η διεθνής σύγκρουση δεν ήταν στις ερευνητικές προτεραιότητες των οικονομολόγων, που έστρεφαν το ενδιαφέρον τους σε άλλες θεματικές.

Στην παρούσα εργασία σχιαγραφήσαμε την πορεία της οικονομικής σκέψης από τους μερκαντιλιστές ως τα σύγχρονα οικονομικά της εθνικής άμυνας. Δώσαμε έμφαση σε εξεχόντες θεωρητικούς όχι μόνο κατεστημένων απόψεων αλλά και σε ετερόδοξους στοχαστές. Αναφερθήκαμε σε γεγονότα πολεμικής φύσης που προκάλεσαν αντιδράσεις, συζητήσεις και αντιπαραθέσεις. Σταθήκαμε σε ερευνητικά ιδρύματα και θεσμούς που συνέβαλαν στην ανάλυση και μελέτη φαινομένων, όπως ο πόλεμος και η σύγκρουση στις διεθνείς σχέσεις. Τέλος, καταστρώσαμε μια εξαντλητική βιβλιογραφία και σχολιάσαμε τις σημαντικότερες συμβολές στο θέμα μας.

Όπως γνωρίσαμε τα κυριότερα ρεύματα σκέψης του 19ου αιώνα, ο φιλελευθερισμός, ο προστατευτισμός και ο σοσιαλισμός αναλύουν με διαφορετικούς όρους το φαινόμενο των διεθνών συγκρούσεων και του πολέμου.

Για τους φιλελεύθερους ο πόλεμος είναι ένα οικονομικά και κοινωνικά καταστροφικό φαινόμενο που πρέπει κανείς να απεύχεται. Ο πόλεμος καταστρέφει τον εθνικό πλούτο και την ευημερία. Αν συμβαίνει είναι αποτέλεσμα λαθασμένου ορισμού του εθνικού συμφέροντος. Μπορεί μια μικρή ομάδα στην κοινωνία να έχει συμφέρον στον πόλεμο, αλλά για το

⁴⁰⁹ A. Hirschman (1945) *National Power and the structure of foreign trade*. Berkeley: University of California Press, x και 39 επ.

σύνολο της κοινωνίας η κατάσταση αυτή είναι εις βάρος των συμφερόντων της. Όλες οι τάξεις, περισσότερο ή λιγότερο, υποφέρουν από τις συνέπειές του, συνέπειες που δεν εξα-ντλούνται στις απώλειες ανθρωπίνων ζωών, αλλά και στις απώλειες σε τρέχουσα παραγωγή. Ο πληθυσμός μειώνεται, επαγγελματικές ειδικότητες χάνονται, η οικονομία ως σύνολο οδηγείται σε ανισορροπία. Μόνο αν συγκρίνει κανείς ένα ειρηνικό παρόν, με όλες τις αρνητικές πτυχές του, με την κατάσταση που επικρατεί μετά από έναν πόλεμο, αρκεί για να πεισθεί ότι μια σύγκρουση δεν συμφέρει κανέναν.

Το ελεύθερο εμπόριο δημιουργεί ιδανικές συνθήκες για τον πλουτισμό των ατόμων. Βοηθάει στην υλική πρόοδο των εθνών και στη διανοητική και ηθική πρόοδο της ανθρωπότητας. Οι φιλελεύθεροι πιστεύουν ότι η διάδοση των αρχών του οικονομικού φιλελευθερισμού μπορεί να αποτρέψει τον πόλεμο. Με πιθανή εξαίρεση τον Malthus, οι κλασικοί πι-στεύουν ότι το ελεύθερο εμπόριο εξοβελίζει τον πόλεμο από τη ζωή των πολιτισμένων κρατών. Διεθνείς οργανισμοί και θεσμοί συμφιλίωσης και εξομάλυνσης διαφορών οφείλουν να διαχέουν στην παγκόσμια οικονομία τα πλεονεκτήματα της ελεύθερης οικονομίας γενικά και του ακώλυτου διεθνούς εμπορίου ειδικότερα.

Οι προστατευτιστές έχουν μια άλλη προσέγγιση. Γι' αυτούς ο πόλεμος είναι η αναπόφευκτη εκδήλωση του αγώνα των εθνών για πραγματικά και όχι πλασματικά πλεονεκτήματα στο πεδίο της οικονομικής προόδου. Οι παρεμβατιστές του 19ου αιώνα αρνούνται ότι ο πόλεμος είναι οπισθοδρομικός για τους συμπλεκόμενους και κάνουν διάκριση μεταξύ νικητή και ηττημένου. Για τον νικητή ο πόλεμος είναι κερδοφόρος, πιστεύουν. Ο νικητής κερδίζει εδάφη, αγορές, εμπο-

ρική κυριαρχία, προνομιακές αγορές πρώτων υλών. Ένας νικηφόρος πόλεμος μπορεί έτσι να αποβεί ωφέλιμος για όλο τον πληθυσμό. Εφόσον το φαινόμενο του πολέμου οδηγεί σε πιθανά οφέλη, σύμφωνα με τα παραπάνω, αυτό σημαίνει ότι πόλεμοι θα γίνονται και στο μέλλον, ακόμα και αν ατομικά τους απεύχεται κανείς.

Για τους προστατευτιστές η ιστορία είναι ένας αγώνας μεταξύ εθνών για πλούτη και μεγαλείο και οι συγκρούσεις είναι υπεύθυνες για πολέμους και για την παρακμή κρατικών οντοτήτων. Ο αφοπλισμός και ο φιλειρηνισμός είναι μάλλον επικίνδυνες αυταπάτες. Η άμυνα και οι στρατιωτικές δαπάνες είναι απαραίτητες σε οικονομία και κοινωνία. Οι προστατευτιστές, άλλος λιγότερο, άλλος περισσότερο, αναπτύσσουν επιχειρήματα υπέρ ενός αξιόμαχου στρατού και ναυτικού.

Όπως θα ανέμενε κανείς οι προστατευτιστές θεωρούν τον φιλελευθερισμό, ως οικονομικά ασύμφορη ιδεολογία για πρόσφατα αναπτυσσόμενες οικονομίες. Ο φιλελευθερισμός μπορεί γι' αυτούς να έχει «ρεύμα» στις ανεπτυγμένες χώρες, αλλά σε αγροτικές αυτό που χρειάζεται είναι ο προστατευτισμός. Το κράτος πρέπει να βοηθάει την εκβιομηχάνιση και ένας πόλεμος βέβαια, μέσω της κατάκτησης εδαφών και της εξασφάλισης πρώτων υλών είναι οικονομικά συμφέρων. Παρά την κάποια σύμπτωση απόψεων με τους εμποροκράτες, οι προστατευτιστές δεν απολυτοποιούν τον πόλεμο ούτε τον εξυμνούν. Η ανάλυση τους δεν εμπεριέχει τον πόλεμο ως αναγκαιότητα. Η πεμπτουσία της είναι η προστασία της εγχώριας, νηπιακής βιομηχανίας. Η προστασία εξυψώνει κοινωνικά και στρατιωτικά την κοινωνία, είναι μια εθνική οικονομική πολιτική, που οι φιλελεύθεροι δεν διαθέτουν. Για τον

λόγο αυτό ο προστατευτισμός είναι ένα εθνικό κίνημα. Στην οικονομική ζωή θα μπορούσαν δηλαδή να συνυπάρχουν γερμανικός, ελληνικός ή ρωσικός προστατευτισμός.

Οι σοσιαλιστές περιγράφουν τον πόλεμο με μελανά χρώματα, όπως οι φιλελεύθεροι, τον αποδίδουν όμως σε μια άδικη κοινωνική τάξη, αυτή που στηρίζεται στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Ο πόλεμος είναι αναπόφευκτος στον καπιταλισμό και μόνο η εγκαθίδρυση του σοσιαλισμού μπορεί να τον κάνει παρελθόν της ανθρωπότητας. Το συμφέρον λοιπόν της συντριπτικής πλειοψηφίας των εργαζομένων είναι να ανατρέψουν την κοινωνική τάξη που κάνει τον πόλεμο δυνατό με αποτέλεσμα να τους οδηγεί στα πεδία των μαχών προς όφελος άλλων. Είδαμε, βέβαια, ότι μετά από το 1917 η υπεράσπιση της «σοσιαλιστικής πατρίδας» έγινε πρωταρχικό καθήκον για τον επαναστατικό μαρξισμό της εποχής, λόγω του κινδύνου της «ιμπεριαλιστικής περικύκλωσης». Το γεγονός αυτό μας φέρει στον 20ό αιώνα που οι παραπάνω αντιλήψεις ή σχολές σκέψης εξακολουθούν να συνυπάρχουν. Η συζήτηση ωστόσο των θεμάτων είναι διαφορετική, πιο τεχνική, πιο «ουδέτερη».

Η κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού το 1989 η σταθερή πορεία της Ενωμένης Ευρώπης προς την ομοσπονδιοποίηση, η παράταξη και άλλων χωρών προκειμένου να προσχωρήσουν στην Ευρωπαϊκή Ένωση, κάνουν τα επιχειρήματα φιλελεύθερων και παρεμβατιστών, οπαδών του ελεύθερου εμπορίου και προστατευτιστών πιο αδύναμα. Στη νέα οικονομία που αναδύεται μπαίνουν σαφώς σημαντικά κοινωνικο-πολιτικά, ακόμα και πολιτισμικά, ερωτήματα σχετικά με το επιθυμητό των τρεχουσών οικονομικών εξελίξεων και της παγκοσμιοποίησης. Οι πόλεμοι στο Ιράκ και στη Γι-

ουγκοσλαβία αποτελούν σημαντικά διδάγματα για το παρόν και το μέλλον της ανθρωπότητας. Η παρούσα αναδρομή και η κατάδειξη των αναλύσεων και απόψεων έχει, όπως δείξαμε, μια επικαιρότητα τροφοδοτώντας το σημερινό στοχασμό με πνευματικές προσπάθειες τεσσάρων περίπου αιώνων.

Όπως είδαμε στο πρώτο μέρος, η οικονομική ιστορία διδάσκει ότι υπήρξαν τρεις φορές στην παγκόσμια ιστορία που ένα κράτος κυριάρχησε οικονομικά σε παγκόσμια κλίμακα: Η Ολλανδία, η Βρετανία και οι Η.Π.Α. Η ηγεμονία των χωρών αυτών στηριζόταν στο χαμηλό και ανταγωνιστικό κόστος παραγωγής, που έδινε πλεονεκτήματα το εμπόριο και χρηματοπιστωτική ευχέρεια για διευρυμένη ανάπτυξη. Αυτό σημαίνει ότι η απώλεια του πλεονεκτήματος του χαμηλού κόστους σε συνδυασμό με την καθυστέρηση μετασχηματισμού των παραγωγικών διαδικασιών σε περίπτωση εμφάνισης νέων τεχνολογιών μπορεί να οδηγήσει στην απώλεια των οικονομικών πρωτείων. Πριν το 1989 επικρατούσε η εντύπωση στους περισσότερους ριζοσπάστες οικονομολόγους ότι μια τέτοια κατάσταση ήταν άμεσα αναμενόμενη για τις Η.Π.Α., κάτι τέτοιο όμως δεν επήλθε.

Το δεύτερο μέρος μας έδειξε την εξέλιξη του προβληματισμού της οικονομικής σκέψης στο θέμα των διεθνών συγκρούσεων μέσα από την προσέγγιση των τριών παραδειγμάτων που συνοψίσαμε παραπάνω. Κλείνοντας, μπορεί να πει κανείς ότι τα προβλήματα ανόδου και πτώσης των μεγάλων οικονομικών δυνάμεων δεν θεματοποιούνται στις παραδοσιακές αναλύσεις της κυριαρχούσας νεοκλασικής ορθοδοξίας. Η ορθοδοξία αυτή, και κυριότερα η αντίληψη της για τις αυτορυθμιζόμενες αγορές με έμφαση σε μικρές προσαρμογές που αναλύονται με τη χρήση της οριακής θεωρίας, χα-

ρακτηρίζονται από έλλειψη οράματος ειδικά για το δρόμο των φτωχότερων χωρών προς την ευημερία.⁴¹⁰ Η αναλυτική υπεροχή του θεωρήματος των Hecksher – Ohlin – Samuelson, που στηρίζεται στον τέλει ανταγωνισμό και την πλήρη απασχόληση δεν πείθει ότι η θεωρία αυτή είναι ευοίωνη αν χρησιμοποιηθεί για πρακτικούς λόγους.

Στις συνθήκες αυτές μια ανασυγκρότηση της ίδιας της επιστήμης γίνεται ζητούμενο των καιρών. Ένας σημαντικός αριθμός οικονομολόγων επικεντρώνεται σήμερα στην ανάλυση της πολύπλοκης διασύνδεσης πολιτικών και οικονομικών παραγόντων στις διεθνείς σχέσεις. Η ιστορία της οικονομικής σχέσης, μέσω της ανασκόπησης που επιχειρεί, διευκολύνει ερεθίσματα και προβληματισμούς προς αυτήν την κατεύθυνση. Αύτη είναι ίσως και η σημαντικότερη λειτουργία που μπορεί να επιτελέσει.

Όσον αφορά το παρόν και άμεσο μέλλον, αυτό που μπορεί να λεχθεί με σιγουριά είναι ότι οι πλούσιες χώρες ελέγχουν σήμερα τους διεθνείς θεσμούς, ειδικά αυτούς που αφορούν τη διεθνή χρηματοπιστωτική βοήθεια. Το εθνικό κράτος παραιτείται οικειοθελώς από τα κυρίαρχα δικαιώματά του, προσχωρώντας σε ομοσπονδιακού χαρακτήρα πολιτικά μορφώματα. Η προώθηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων δίνει ευκαιρίες σε μειοψηφίες να ακουστούν, ενισχύει όμως αναμείξεις στα εσωτερικά ζητήματα κρατών που στέκουν αδιάφορα στις νέες αυτές εξελίξεις. Στρατιωτικές εκστρατείες με όπλα μεγάλης ακρίβειας εμπεδώνουν μια εικόνα επιλεκτικού μιλιταρισμού προς όσους αμφισβητούν τη μο-

ναδική υπερδύναμη, ενώ παράλληλα απειλείται «προληπτική δράση» κατά των μη συμμορφουμένων στα κελεύσματά της. Μη κυβερνητικές οργανώσεις ανταγωνίζονται ερευνητικά ινστιτούτα σε διαχείριση προγραμμάτων υποκαθιστώντας κρατικούς φορείς στις χώρες που δραστηροποιούνται.

Οι εξελίξεις που περιγράψαμε παραπάνω παρότι έφεραν ποσοτική οικονομική μεγέθυνση σε μερικές από τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες του Τρίτου Κόσμου δεν μετέβαλαν την προϋπάρχουσα εικόνα κατά πολύ. Οι επιβληθέντες μεταπολεμικοί θεσμοί και οι συνακόλουθες ρυθμίσεις εξοβέλισαν εκτός Ευρώπης τις διεθνείς συγκρούσεις, στις άλλες ηπείρους, ωστόσο δεν έλειψαν περιφερειακοί πόλεμοι, εμφύλιοι σπαραγμοί, γενοκτονίες.

Θα μπορούσε, λοιπόν, κλείνοντας να ισχυριστεί κανείς ότι όσο μένουν φτωχές χώρες και περιφέρειες στον πλανήτη, όσο η οικονομική ανάπτυξη, η απογείωση από τη φτώχεια για ορισμένους λαούς καθυστερεί, τόσο η εποχή που ζούμε θα είναι μια παρένθεση στην ιστορική εξέλιξη. Γιατί αν δεν συμβεί κάτι τέτοιο, αργά ή γρήγορα, οι οπαδοί μιας ισόρροπης ανάπτυξης, που θα συνδυάζει οικονομική αποτελεσματικότητα και κοινωνική δικαιοσύνη για όλη την οικουμένη, θα ξεπεράσουν τις σημερινές τους πολιτικές διαφορές και θα προχωρήσουν σε μια κοινή διεθνική δράση που θα μεταβάλλει το παρόν σκηνικό.

⁴¹⁰ Βλ. R. Heilbroner / W. Milberg (1996) *The Crisis of Vision in Modern Economic Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΕΛΛΗΝΙΚΗ

- Engels, Fr. [1877] (1995) *Ο ρόλος της βίας στην Ιστορία*. Αθήνα: Δημιουργία.
- Ήτγουελ, Τ. / Λ. Τάιηλορ (2001) *Η παγκόσμια δίνη του χρήματος*, μτφρ. Α. Δ. Παπαγιαννίδη, Αθήνα: Πόλις.
- Kant, I. (1992) *Για την αιώνια ειρήνη*, μτφρ. Α. Πόταγα, επιμ. Λ. Αναγνώστου. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Clough, S. B. / R. Rapp (1979) *Ευρωπαϊκή Οικονομική Ιστορία*, 2 τόμοι. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Κόλλιας, Χ. (1998) *Η πολιτική οικονομία της άμυνας*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Κονδύλης, Π. (1998) *Θεωρία του πολέμου*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Λένιν, Β. Ι. [1905] (1977) «Η πτώση του Πόρτ-Αρθούρ», *Άπαντα*, τόμ.9, 150-158. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Λένιν, Β. Ι. [1905] (1977) «Το ευρωπαϊκό κεφάλαιο και η απολυταρχία», *Άπαντα*, τόμ.9, 378-385. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Λένιν, Β. Ι. [1908] (1977) «Ο πολεμοχαρής μιλιταρισμός και η αντιμιλιταριστική τακτική της σοσιαλδημοκρατίας», *Άπαντα*, τόμ.17, 190-200. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Λένιν, Β. Ι. [1914] (1977) «Τα καθήκοντα της επαναστατικής σοσιαλδημοκρατίας στον ευρωπαϊκό πόλεμο», *Άπαντα*, τόμ.26, 1-7. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

- Λένιν, Β. Ι. [1915] (1977) «Για την ήττα της κυβέρνησης της χώρας σου στον ιμπεριαλιστικό πόλεμο», *Άπαντα*, τόμ.26, 291-297. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Λένιν, Β. Ι. [1915] (1977) «Σοσιαλισμός και Πόλεμος. Η στάση του ΣΔΕΚΡ στον πόλεμο», *Άπαντα*, τόμ.26, 313-358. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Λένιν, Β. Ι. [1915] (1977) «Για το σύνθημα των ενωμένων πολιτειών της Ευρώπης», *Άπαντα*, τόμ.26, 359-363. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Λένιν, Β. Ι. [1917] (1977) *Ο ιμπεριαλισμός, ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού*, *Άπαντα*, τόμ.27, 305-433. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. (1984-5) *Θεωρίες για την υπεραξία*, 3 τόμοι. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. «Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία», *Διαλεχτά Έργα*, τ.1, 562-655.
- Μοσχόβης, Γ. (2000) *Η οικονομία της άμυνας και η άμυνα της οικονομίας*. Αθήνα: Ινστιτούτο Αμυντικών Αναλύσεων.
- Πάκος, Θ. (2002) *Επιδράσεις των αμυντικών δαπανών στην ελληνική οικονομία*. Αθήνα: Ίδρυμα Σόκη Καραγιωργα (μελέτη για το ΕΠΥΕΘΑ/ΥΕΘΑ).
- Hobsbawm, E. J. [1976] (1994) *Η Εποχή του Κεφαλαίου 1848-1875*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Howard, M. (2000) *Ο ρόλος του πολέμου στη νεώτερη ευρωπαϊκή ιστορία*. Αθήνα: Ποιότητα.
- Χριστοδουλόπουλος, Π. (1935) «Η εξισορρόπηση των διεθνών πληρωμών», *Αρχαίον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, 15: 308-378.
- Ψαλιδόπουλος, Μ. (1997) *Οικονομικές θεωρίες και κοινωνική πολιτική*. Αθήνα: Αίολος.
- Ψαλιδόπουλος, Μ. (1999) *Πολιτική οικονομία και Έλληνες διανοούμενοι*. Αθήνα: Τυπωθήτω-Δαρδανός.

Β. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- ---- (1972) *Marxism-Leninism on war and army. A soviet view*. Moscow: Progress Publishers.
- Amin, S. (1976) *Unequal development*. New York: Monthly Review Press.
- Andreades et al. (1928) *Les effets économiques et sociaux de la guerre en Grèce*. Paris-N. Haven: Mouton.

- Angell, N. [1910] (1933) *The Great Illusion*. New York: Putnam.
- Angell, N. (1921) *The Fruits of Victory: A Sequel to «The Great Illusion»*. New York: Century.
- Appleby, J. O. (1978) *Economic thought and ideology in 17th century England*. Princeton: Princeton University Press.
- Arndt, H. W. (1987) *Economic development. The history of an idea*. Chicago: University of Chicago Press.
- Ashley, W. J. (1903) *The Tariff Problem*. London: King.
- Ashley, W. J. (1914) *The War and Its Economic Aspects: A Lecture to the Workers' Educational Association at the University of Birmingham*. Oxford: Oxford University Press.
- Ashton, T. S. (1946) «The relation of economic history to economic theory», *Economica*, N.S., 13: 81-96.
- Bagehot, W. (1974) *The Collected Works of Walter Bagehot*, vol. 8, *Political Essays*. Edited by N. St. J. Stevas. London: The Economist.
- Bairoch, P. (1993) *Economics and World History*. N. York: Harvester Wheatsheaf.
- Baran, P. A. / P. M. Sweezy (1966) *Monopoly Capital*. New York: Monthly Review Press.
- Bastable, C. F. [1892] (1903) *Public finance*. London: Macmillan.
- Bauer, P. T. (1971) *Dissent on development*. London: Weidenfeld and Nicholson.
- Baynes, N. H. (1942) *The speeches of Adolf Hitler*. 2 vols.. London: Oxford University Press.
- Béranger, C. (1832) *Religion Saint Simonienne. La Guerre détruit tout commerce et toute industrie*. Paris.
- Bercovitch, J / R. Jackson (1997) *International conflict. A chronological encyclopaedia of conflicts and their management 1945-95*. Washington: Congressional Quarterly.
- Bernard, L. L. (1944) *War and its causes*. New York: Holt.
- Bernstein, M. (1987) *The great depression*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Beveridge, W. (1944) *Full employment in a free society*. London: Longman.
- Blaug, M. (2001) «No history of ideas please. We are economists», *Journal of Economic Perspectives*, 15: 145-64.

- Borchard, K. (1970) «The industrial revolution in Germany, 1700-1914», *Fontana Economic History of Europe*, vol. 4 (1). Glasgow: Collins.
- Boshier, J. F. (1970) *French Finances 1770-1795. From business to bureaucracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Boulding, E. et al. (1979) *Bibliography on World Conflict and Peace*. Boulder: Westview Press.
- Brewer, G. / M. Shubik (1979) *The War Game*. Cambridge: Harvard University Press.
- Brodie, B. (1949) «Strategy as a Science», *World Politics* 1 (July): 467-88.
- Brodie, B. (1959) *Strategy In the Missile Age*. Princeton: Princeton University Press.
- Bukharin, N. [1918] (1973) *Imperialism and the World Economy*. New York: Monthly Review Press.
- Bukharin, N. [1924] (1972) *Imperialism and the accumulation of capital*. New York: Monthly Review Press.
- Burnham, J. (1943) *Total war. The economic theory of the war economy*. Boston: Meador.
- Cairnes, J. E. (1873) «Our Defences: A National or a Standing Army?», *Fortnightly Review*, o.r. 15 (February): 167-98.
- Cameron, R. (1993) *A concise economic history of the world*. Oxford: Oxford University Press.
- Carnegie Endowment for International Peace. *Economic and Social History of the War*, New Haven: Yale University Press.
- Cassel, G. (1916) *Germany's Economic Power of Resistance*. New York: The Jackson Press.
- Chalmers, M. (1985) *Paying for Defence: Military Spending and British Decline*. London: Pluto.
- Clark, J. B. (1910) «An Economic View of War and Arbitration», *International Conciliation*, July.
- Clark, J. B. (1916) «The Economic Costs of War», *American Economic Review Supplement* (March).
- Clark, J. B. (1917) «Communication on the League to Enforce Peace». *Economic Journal* 27 (September): 441-44.
- Clark, J. B. (1935) *A Tender of Peace: The Terms of Which Civilized Nations Can, If They Will, Avoid Warfare*. New York: Columbia University Press.

- Clarke, I. F. (1966) *Voices Prophesying War, 1763-1984*. London: Oxford University Press.
- Clarke, P. (1988) *The Keynesian revolution in the making*. Oxford: Clarendon.
- Cobden, R. (1870) *Speeches on questions of public policy*, J. Bright / J. T. Rogers (eds), 2 vols. London: Macmillan.
- Colbert, J. B. (1861-2) *Lettres, Instructions et Memoires*. P. Clement (ed.), 8 vols. Paris.
- Cole, C. W. (1939) *Colbert and a century of French mercantilism*. New York: Columbia University Press.
- Cole, C. W. (1943) *French mercantilism 1683-1700*. New York: Columbia University Press.
- Coleman, D. C. (1972) *What has happened to economic history?* Cambridge: Cambridge University Press.
- Condliffe, J. B. (1935) *War and depression*. Boston: World Peace Foundation.
- Condliffe, J. B. (1938) *Markets and The Problem of Peaceful Change*. Paris: League of Nations.
- Condliffe, J. B. (1941) *The Reconstruction of World Trade: A Survey of International Economic Relations*. London: Allen and Unwin.
- Considérant, V. (?1839) *La paix ou la guerre*. Paris.
- Considérant, V. (1850) *La dernière guerre et la paix définitive en Europe*. Paris : Librairie Philasterienne.
- Considérant, V. (1870) *Prédications sur la guerre. La France imposant la paix à l' Europe*. Paris.
- Cooke, J. E. (ed.) (1967) *A. Hamilton. A profile*. New York: Hill and Wong.
- Cournot, A. [1838] (1939) *Recherches sur les principes mathématiques de la théorie des richesses*. Paris: Rivière.
- Cunningham, W. (1904) *The Rise and Decline of the Free Trade Movement*. London: Clay.
- Cunningham, W. (1911) *The Case against Free Trade*. London: Murray.
- Deger, S. (1986) *Military Expenditure in Third World Countries*. London: Routledge & Kegan Paul.
- DeGrasse, R. W. (1983) *Military Expansion, Economic Decline: The Impact of Military Spending on US Economic Performance*. Armonk, New York: M. E. Sharpe.

- Dhont, J. / M. Bruwier (1970) «The Low Countries 1700-1914». *The Fontana Economic History of Europe*, vol. 4:1, 329-361. Glasgow: Collins.
- Dupuy, R / T. Dupuy (1986) *The Encyclopaedia of military history*. New York: Harper and Row.
- Edgeworth, F. Y. (1915) *On the Relations of Political Economy to War: A Lecture*, Oxford: Oxford University Press.
- Engels, F. [1878] (1975) *Anti-Dühring*. MEW, Band 20, 1-303. Berlin: Dietz.
- Enke, Stephen. (1965) «Using Costs to Select Weapons», *American Economic Review*, Papers and Proceedings (May).
- Faccarello, G. (ed.) (1998) *Studies in the history of French political economy*. London: Routledge.
- Faccarello, G. (1999) *The foundations of laissez-faire. The economics of Pierre de Boisguilbert*. London: Routledge.
- Fawcett, H. (1878) *Free Trade and Protection*. London: Macmillan.
- Fawcett, H. (1888) *The Manual of Political Economy*. London: Macmillan.
- Fox-Genovese, E. (1976) *The origins of physiocracy. Economic revolution and social order in 18th century France*. Ithaca: Cornell University Press.
- Frank, A. G. (1971) *Capitalism and underdevelopment in Latin America*. Harmondsworth: Penguin.
- George, H. [1886] (1903) *Protection or Free Trade*. London: Kegan Paul.
- Giffen, R. (1904) *Economic Inquiries and Studies*. 2 vols. London: Bell.
- Goldstein, J. R. (1961) «RAND: The History, Operations and Goals of a nonprofit Corporation», *RAND P-2236-1* (April).
- Goodwin, C. D. (ed.) (1991) *Economics and national security. A history of their interaction*. Durham: Duke University Press.
- Graham, F. (1923) «Some aspects of protection further considered», *Quarterly Journal of Economics*, 37: 199-227.
- Hamilton, A. [1790] (1908) *Report on the public credit*. Washington: Government Printing Office.
- Hamilton, A. [1790] (1908) *Report on a national bank*. Washington: Government Printing Office.
- Hamilton, A. [1791] (1966) «Report on the subject of manufactures», *The papers of Alexander Hamilton*, edited by H. Syrett, vol. X, 230-340. New York: Columbia University Press.
- Haney, L. (1927) *History of economic thought*. New York: Macmillan.

- Hansen, A. (1932) *Economic stabilization in an Unbalanced World*. New York: Harcourt.
- Hardach, K. (1976) *Wirtschaftsgeschichte Deutschlands im 20. Jahrhundert*. Goettingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- Hardley, K. / T. Sandler (1995) *Handbook of defense economics*. Amsterdam: Elsevier.
- Heckscher, E. [1932] (1955) *Mercantilism*. London: Allen and Unwin.
- Heilbroner, R. / W. Milberg (1996) *The Crisis of Vision in Modern Economic Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heilperin, M. A. (1960) *Studies in economic nationalism*. Geneva: Droz.
- Hilferding, R. [1910] (1975) *Das Finanzkapital*. Frankfurt: EVA.
- Hirschman, A. (1945) *National Power and the structure of foreign trade*. Berkeley: University of California Press.
- Hirschman, A. (1958) *The strategy of economic development*. New Haven: Yale University Press.
- Hirschman, A. (1977) *The passions and the interests*. Princeton: Princeton University Press.
- Hirst, F. W. (1900) «The War Budget», *Economic Journal* 10 (March): 105-8.
- Hirst, F. W. (1916) *The Political Economy of War*. London: J. M. Dent & Sons.
- Hitler (1943) *Mein Kampf*. München: Ebe.
- Hodve, B. J. (1928) «Socialistic Theories of Imperialism Prior to the Great War», *Journal of Political Economy*, XXXVI, 569-591.
- Hoffman, F. S. (1959) «The economic analysis of defense: choice without markets», *American Economic Review* 49(2), May 368-76.
- Hoffman, W. (1979) *Ideengeschichte der sozialen Bewegung*. Berlin: De Gruyter.
- Holsti, K. (1991) *Peace and war: Armed conflicts and international order 1648-1989*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hornigk, P.W. [1684] (1930) «Oesterreich über alles wann es nur will», in A.E. Monroe, *Early Economic Thought*, 221-244. Cambridge: Harvard University Press.
- Howard, M. C. / J. King (1989) *A history of Marxian economics: vol. I, 1883-1929*. Basingstoke: Macmillan.

- Howard, M. C. / J. King (1992) *A history of Marxian economics*, vol. II. Princeton: Princeton University Press.
- Hume, D. (1985) *Essays. Moral, political and literary*. Indianapolis: Liberty Fund.
- Hutchison, T. (1988) *Before Adam Smith. The emergence of political economy 1662-1776*. Oxford: Blackwell.
- Johansson, H. (1968) *Mercantilist and classical theories of foreign trade*. Kuala Lumpur: Rayirath.
- Kautsky, K. (1937) *Sozialisten und Krieg*. Prag: Orbis.
- Kennedy, G. (1983) *Defense Economics*. London: Duckworth.
- Keynes, J. M. (1915) «The Economics of war in Germany», *Economic Journal* 25 (September).
- Keynes, J. M. (1919) *The Economic Consequences of the Peace*. London: Macmillan.
- Keynes, J. M. (1936) *The General Theory of Employment Interest and Money*. London: Macmillan.
- Keynes, J. M. (1940) *How to Pay for the War*. London: Macmillan.
- Keynes, J. M. (1971) *The Collected Writings of John Maynard Keynes*. Edited by Elizabeth Johnson and D. Moggridge. London: Macmillan.
- Klamer, A. (1985) *The new classical macroeconomics*. Brighton: Wheatsheaf.
- Knies, K. [1853] (1930) *Die Politische Oekonomie vom geschichtlichen Standpunkte*. Braunschweig: Schwetschke.
- Knies, K. (1860) *Die Dienstleistung des Soldaten und die Mängel der Conscriptiionspraxis. Eine volkswirtschaftlich-finanzielle Erörterung*. Freiburg in Breisgrau.
- Knies, K. (1867) *Das moderne Kriegswesen. Ein Vortrag*. Berlin: Weidmann.
- Kohn, G. C. (ed.) (1986) *Dictionary of wars*. New York: Facts on File.
- Koistinen, P. A. C. (1980) *The Military-Industrial Complex: A Historical Perspective*. New York: Praeger.
- Krause, W (1969) *Wirtschaftstheorie unter dem Hackenkreuz*. Berlin: Akademie.
- Krause, W. / G. Rudolph (1980) *Grundlinien des Ökonomischen Denkens in Deutschland, 1848 bis 1945*. Berlin: Akademie.
- Krohn, C. D. (1981) *Wirtschaftstheorien als politische Interessen*. Frankfurt: Campus.

- Kroll, G. (1958) *Von der Weltwirtschaftskrise zur Staatskonjunktur*. Berlin: Ducker und Humblot.
- Lane, F.C. (1958) «Economic consequences of organised violence», *Journal of Economic History*, 18:401-417.
- Laveleye, E. (1872) *On the Causes of War, and the Means of Reducing Their Number*. Coblen Club Essays, 2nd series, 1-56. London: Cassell.
- Laveleye, E. (1873) *Des causes actuelles de guerre en Europe et de l' arbitrage*. Paris.
- Lawson, P. (1993) *The East India Company. A history*. London: Longman.
- Lenz, F. (1936) *Friedrich List, der Mann und das Werk*. München: Ehe.
- Leonard, R. (1991) «War as a "simple economic problem": The rise of an economics of defense», C. Goodwin (ed.), *Economics and National Security*, 261-283. Durham: Duke University Press.
- Leslie, T. E. C. (1879) *Essays in Political and Moral Philosophy*. Dublin: Hodges.
- Levy-Leboyer, M. / F. Bourguignon (1985) *L' économie française au XIXe siècle*. Paris: Economica.
- List, F. [1837] (1961) *Das Natürliche System der Politischen Oekonomie*. Berlin: Akademie.
- List, F. [1841] (1982) *Das Nationale System der Politischen Oekonomie*. Berlin: Akademie.
- Lodge, E. C. (1931) *Sully, Colbert and Turgot. A chapter in French economic history*. London: Methuen.
- Luard, Evan (1986) *War in international society. A study in international sociology*. London: Tauris.
- Luxemburg, R. [1913] (1975) *Die Akkumulation des Kapitals. Ein Beitrag zur oekonomischen Erklarung des Imperialismus*, στο *Gesammelte Werke*, Band 5. Berlin: Dietz.
- Maddison, A. (1991) *Phases of capitalist development*. Oxford: Oxford University Press.
- Maddison, A. (1995) *Monitoring the World Economy, 1820-1992*. Paris: OECD.
- Magnusson, L. (1994) *Mercantilism. The shaping of an economic language*. London: Routledge.
- Malle, S. (1985) *The Economic Organization of War Communism, 1918-1921*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Malthus, T. R. [1798] (1979) *An Essay on the Principle of Population*. Harmondsworth: Penguin.
- Malthus, T. R. [1820] (1986) *Principles of Political Economy*, The Works of T. R. Malthus, vols 5-6. London: Pickering
- Marchi, N. De (1991) «League of Nations economists and the ideal of peaceful change in the 30s», C. Goodwin (ed.), *Economics and National Security*, 143-178. Durham: Duke University Press.
- Mathias, P. (1969) *The first industrial nation. An economic history of Britain, 1700-1914*. London: Methuen.
- McGuire, M. (1987) Defense economics, *The New Palgrave*, 1: 760-2.
- McKean, R. N. (ed.) (1967) *Issues in Defense Economics*. New York: National Bureau of Economic Research.
- Mendershausen, H. (1940) *The Economics of War*. New York: Prentice-Hall.
- Mill, J. S. [1837] (1989) «The Spanish Question», in *Collected Works*, vol. 23, *Miscellaneous Writings*.
- Mill, J. S. [1848] (1987) *Principles of Political Economy*. New York: Kelley.
- Mirowski, P. (1991) «When games grow deadly serious: The military influence in the evolution of game theory», C. Goodwin (ed.), *Economics and National Security*, 227-255. Durham: Duke University Press.
- Mols, R. (1970) «Population in Europe 1500 - 1700», *The Fontana Economic History of Europe*, vol. 2, 15-82.
- Montchretien, A. [1616] (1889) *Traicté de l'oeconomie politique*. Paris: Plon
- Morini-Comby, J. (1930) *Mercantilisme et protectionisme. Essai sur les doctrines interventionnistes en politique commerciale du XVIe au XIXe siècle*. Paris: Felix Alcan.
- Morley, J. (1881) *The life of Richard Cobden*. London: Fisher.
- Müller, A. H. (1809) *Die Elemente der Staatskunst*. Berlin.
- Mun, T. [1664] (1995) «England's treasure by forraign trade», in L. Magnusson (ed.), *Mercantilism. Critical concepts in the history of economics*, vol. 1: 81-146. London - New York: Routledge.
- Nef, J. U. (1942) «War and the early industrial revolution», *Economic problems of war and its aftermath*, edited by C. Wright, 1-53. Chicago: University of Chicago Press.
- Nef, J. U. (1950) *War and human progress*. Cambridge: Harvard University Press.

- OECD (2000) *World economic outlook*. Paris: OECD.
- O' Neil, B. (1989) «Game Theory and Study of Deterrence of War», in *Perspectives in Deterrence*, edited by Paul Stern et al. New York: Oxford University Press.
- Olvey, L. D., Golden, J. R. and Kelly, R. C. (1984) *The Economics of National Security*. Wayne, NJ: Avery Publishing Group.
- Oman, C. / G. Wignaraja (1997) *The Postwar Evolution of Development Thinking*. Paris: OECD.
- Pareto, V. (1935) *The Mind and Society*. [Trattato di Sociologia generale] vol 4: The General Form Of Society. London: Cape.
- Patten, S. N. (1890) *The economic Basis of Protection*. Philadelphia: Lippincott.
- Pigou, A. C. (1920) *A Capital Levy and a Levy on War Wealth*. Oxford: Oxford University Press.
- Pigou, A. C. (1921) *The Political Economy of War*. London: Macmillan.
- Porter, R. / M. Teich (1988) *Romanticism in national context*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Prebish, R. (1964) «The economic development of Latin America and its principal problems», G. Meier (ed.), *Leading issues in development economics*, 339-343. New York: Oxford University Press.
- Prebish, R. (1970) «Towards a new trade policy for development», G. Meier (ed.), *Leading issues in development economics*, 2nd edition, 484-491. New York: Oxford University Press.
- Priebram, K. (1983) *A history of economic reasoning*. Baltimore: J. Hopkins University Press.
- Psalidopoulos, M. / Mata, M. E. (2002) *Economic Thought and Policy in Less Developed Europe. The nineteenth century*. London-New York: Routledge.
- Rae, J. [1834] (1965) *Statement of Some New Principles on the Subject of Political Economy*, edited by R. Warren James. Toronto: University of Toronto Press.
- Rappard, W. (1937) *Economic nationalism*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Ricardo, D. [1817] (1951) «On the Principles of Political Economy and Taxation», in *The Works and Correspondence of David Ricardo*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Robbins, L. (1937) *Economic planning and international order*. London: Macmillan.
- Robbins, L. (1939) *The Economic Causes of War*. London: Cape.
- Robbins, L. (1939b) *The Economic basis of class conflict*. London: Macmillan.
- Robinson, E. V. (1900) «War and Economics», *Political Science Quarterly* 15 (December): 581-628.
- Rosenbaum, E. M. (1942) «War Economics: A Bibliographical Approach», *Economica*, n.s. 9 (February): 64-94.
- Schaeffle, Alb. E. F. (1887) «Der nächste Krieg in Zahlen», *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, 43: 505-535.
- Schaeffle, Alb. E. F. (1899) «Die Friedenskonferenz im Haag. Beiträge zu einer sozialwissenschaftlichen Theorie des Krieges», *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, 55: 705-748.
- Schaeffle, Alb. E. F. (1900) «Zur sozialwissenschaftlichen Theorie des Krieges. Erster Artikel: Auseinandersetzung mit den Abrüstungsfreunden», *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, 56: 218-278.
- Schaeffle, Alb. E. F. (1906) *Abriss der Soziologie*. Tübingen: Laupp.
- Schumpeter, J. (1954) *History of economic analysis*. London: Allen and Unwin.
- Screpanti, E. / S. Zamagni (1993) *An outline of the history of economic thought*. Oxford: Clarendon Press.
- Seligman, E. R. A. [1915] (1925) «An Economic Interpretation of the War», in E. R. A. Seligman, *Problems of Readjustment after the War*. Cambridge: Harvard University Press.
- Semmel, B. (1970) *The rise of free trade imperialism: classical political economy, the empire of free trade and imperialism, 1750-1850*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Semmel, B. (1981) *Marxism and the Science of War*. Oxford: Oxford University Press.
- Senior, N. [1836] (1938) *An Outline of the Science of Political Economy*. London: George Allen & Unwin.
- Shaw, A.G.L. (ed.) (1970) *Great Britain and the colonies, 1815-65*. London: Longman.
- Shonfield, A. (1967) *Modern Capitalism*. London: Oxford University Press.
- Silberner, E. (1939) *La guerre dans la pensée économique du XVIIe au XVIIIe siècle*. Paris: Sirey.

- Silberner, E. (1946) *The problem of war in 19th century economic thought*. Princeton: Princeton University Press.
- Smith, A. [1762-6] (1982) *Lectures on jurisprudence*. Indianapolis: Liberty Classics.
- Smith, A. [1776] (1976) *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, edited by E. Cannan. Chicago: University of Chicago Press.
- Smith, B. (1966) *The RAND Corporation*. Cambridge: Harvard University Press.
- Smith, R. P. (1977) «Military expenditure and capitalism», *Cambridge Journal of Economics* 1(1), March, 61-76.
- Sombart, W. (1913) *Krieg und Kapitalismus*. Munich: Duncker und Humblot.
- Sombart, W. (1916) *Der moderne Kapitalismus*. Berlin: Duncker und Humblot.
- Sraffa, P. (ed.) (1951-73) *The works and correspondence of David Ricardo*. vols. i-xi. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stein, H. (1969) *The fiscal revolution in America*. Chicago: University of Chicago Press.
- Stone R. (1948) «The Theory of Games», *Economic Journal* 58: 185-201.
- Supple, B. (1970) *Commercial crisis and change in England 1600-42*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tarascio, V. H. (1983) «Pareto's Trattato», *Eastern Economic Journal* 9 (April-June): 119-31.
- Tawney, R. H. (1933) «The study of economic history», *Economica*, 13:1-21.
- Teich, M. / R. Porter (1981) *The enlightenment in national context*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Teich, M. / R. Porter (1990) *The national question in Europe in historical context*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Teichert, E. (1984) *Autarkie und Grossraumwirtschaft in Deutschland 1930-9*. München: Hanser.
- Tinbergen, J. (1940) «Econometric business cycle research», *Review of Economic Studies*, 7: 73-90
- Tucker, J. [1755] (1931) «The case of going to war», in R.L. Schuyler (ed.), *J. Tucker. A selection from his economic and political writings*, 281-302. New York: Columbia University Press.

- Veblen, T. [1915] (1964) *Imperial Germany and the Industrial Revolution*. New York: Kelley.
- Viner, J. (1991) «Power versus plenty as objectives of foreign policy in the 17th and 18th centuries», *Essays in the intellectual history of economics*, 128-153. Princeton: Princeton University Press.
- Vries, J. de (1974) *The Dutch rural economy in the golden age 1500-1700*. Yale: Yale University Press.
- Wallerstein, I. (1974-80) *The modern world system*. New York: Academic Press.
- Wallis, A. (1980) «The Statistical Research Group, 1942-1945», *Journal of the American Statistical Association* 75, no. 370: 320-30.
- Wilkinson, H. S. (1894) «Defence, Cost of», in *Dictionary of Political Economy*, edited by R. H. I. Palgrave, vol. 1. London: Macmillan.
- Wilkinson, H. S. (1925) «Defence, Cost of», in *Palgrave's Dictionary of Political Economy*, edited by H. Higgs. London: Macmillan.
- Williams, J. B. (1972) *British commercial policy and trade expansion 1750-1850*. Oxford: Clarendon Press.
- Williamson, J. (ed.) (1994) *The political economy of policy reform*. Washington: Institute for International Economics.
- Wilson, C. (1957) *Profit and Power: A study of England and the Dutch wars*. London: Longman.
- Winkel, H. (1977) *Die deutsche Nationaloekonomie im 19. Jahrhundaert*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Winslow, E. M. M. (1931) «Liberal and Sociological Theories of Imperialism», *Journal of Political Economy* XXXIX.
- Winter, J. M (ed.) (1975) *War and economic development*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wolfson, M. (1998) *The political economy of war and peace*. Boston: Kluwer.

